

KUTADGU BİLİG'DE DUYU FİLLERİ

**2022
YÜKSEK LİSANS TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI**

Elif GÖKMENOĞLU

**Tez Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Esra KILINÇ**

KUTADGU BİLİG'DE DUYU FİİLLERİ

Elif GÖKMENOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Esra KILINÇ

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır

KARABÜK

Temmuz 2022

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	4
DOĞRULUK BEYANI	5
ÖNSÖZ	6
ÖZ.....	8
ABSTRACT.....	9
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	10
ARCHIVE RECORD INFORMATION	11
KISALTMALAR	12
ARAŞTIRMANIN KONUSU	14
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	14
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	14
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	15
BİRİNCİ BÖLÜM	16
DUYU FİİLLERİ.....	16
1.1. Duyu ve Algı Kavramı	21
1.2. Mental Fiiller	23
İKİNCİ BÖLÜM.....	29
KUTADGU BİLİGDE DUYU FİİLLERİ	29
2.1. Görme Duyu Fiilleri.....	35
2.1.1. Birincil Görme Duyu Fiilleri	38
2.1.1.1. Baç- (Bakmak, görmek).....	39
2.1.1.2. Baçın- (Bakınmak)	46
2.1.1.3. Baçış- (Bakışmak).....	50
2.1.1.4. Kır- (Görmek)	51
2.1.1.5. Kır (...mAk) (Göz ...mAk)	65

2.1.2. İkincil Görme Duyu Fiilleri	68
2.1.2.1. Bat- (Batmak, gözden kaybolmak).....	68
2.1.2.2. Kama- (Kamaşmak)	71
2.1.2.3. Köngel- (Görünmek, belirlemek).....	72
2.1.2.4. Körkit- (Göstermek).....	72
2.1.2.5. Körül- (Görülme)	74
2.1.2.6. Körün- (Görünmek)	75
2.1.2.7. Köründür- (Göründürmek).....	78
2.1.2.8. Körüş- (Görüşmek).....	79
2.1.2.9. Küzüngü (...mAk) (Ayna ... mAk)	80
2.1.2.10. Telmir- (Beklentiyle bakmak)	82
2.1.2.11. (yüz) ewür- (yüz çevirmek)	83
2.2. Koku Alma Duyu Fiilleri	85
2.2.1. Arta- (Bozulmak, kötü kokmak).....	86
2.2.2. Bur- (kokmak)	87
2.2.3. Yıdı- (Kokmak, kötü kokmak).....	88
2.3. Dokunma Duyu Fiilleri	89
2.3.1. Çal- (Çalmak, yere çalmak).....	91
2.3.2. Elig ...-.....	92
2.3.2.1. El teg- (El değdirmek)	93
2.3.2.2. El tegür- (El değdirmek)	94
2.3.2.3. Elig tut- (Elini tutmak).....	97
2.3.3. Eligleş- (Elleşmek)	99
2.3.4. Eşün- (Sarmak, örtmek)	100
2.3.5. Isır- (Isırmak)	101
2.3.6. İliş- (İlişmek, yapışmak).....	102
2.3.7. Kuç- (Sarılmak, kucaklamak).....	104
2.3.8. Kuçuş- (kucaklaşmak)	105
2.3.9. Ov- (Ovmak)	106
2.3.10. Öli- (Islanmak).....	107
2.3.11. Öp- (Öpmek).....	108
2.3.12. Sarıl- (Sarılmak)	111
2.3.13. Satğa- (Çiğnemek)	112

2.3.14. Sıka- (Okşamak)	113
2.3.15. Tokı- (Vurmak).....	113
2.3.16. Tut- (Tutmak)	114
2.3.17. Ur- (Vurmak).....	116
2.3.18. Yapuş- (Yapışmak).....	119
2.4. İşitme Duyu Fiilleri	120
2.4.1. Birincil İşitme Duyu Fiilleri.....	122
2.4.1.1. Eşid- (İşitmek).....	122
2.4.1.2. Tıngla- (Dinlemek).....	124
2.4.2. İkincil İşitme Duyu Fiilleri	126
2.4.2.1. Çoğla- (Bağırmak)	126
2.4.2.2. Kağıla- (Bağırışmak).....	128
2.4.2.3. Kaqır- (Gürültü ile boğazını temizlemek)	128
2.4.2.4. Katgur- (Kahkaha atmak)	129
2.4.2.5. Kökre- (Gürlemek)	130
2.4.2.6. Ünde- (Seslenmek, Çağırarak).....	131
2.5. Tat Alma Duyu Fiilleri.....	132
2.5.1. Temel Tat Alma Duyu Fiilleri	134
2.5.1.1. Tat- (Tatmak).....	134
2.5.1.2. Tatğan- (Tat almak)	135
2.5.1.3. Yalğa- (Yalamak).....	135
2.5.2. İkincil Tat Alma Duyu Fiilleri.....	136
2.5.2.1. İç- (İçmek)	136
2.5.2.2. Tançula- (Çiğnemek).....	137
2.5.2.3. Tişle- (Dişlemek)	138
2.5.2.4. Toğ- (Doymak)	139
2.5.2.5. Toğun- (Doymak)	140
2.5.2.6. Yi- (Yemek)	140
SONUÇ	142
KAYNAKÇA.....	148
DİZİN.....	153
ÖZGEÇMİŞ	161

TEZ ONAY SAYFASI

Elif GÖKMENOĞLU tarafından hazırlanan “KUTADGU BİLİGDE DUYU FİİLLERİ” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Dr. Öğr. Üyesi Esra KILINÇ

Tez Danışmanı, Türk Dili ve Edebiyatı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği/Oy Çokluğu Seçiniz ile Anabilim Dalımızı buraya yazınızda Doktora tezi olarak kabul edilmiştir. 06.07.2022

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi Esra KILINÇ (KBÜ)

Üye : Prof. Dr. Gülden Sağol YÜKSEKKAYA (MÜ)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Saidbek BOLTABAYEV (KBÜ)

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Hasal SOLMAZ

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans/Doktora tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Elif GÖKMENOĞLU

İmza :

ÖNSÖZ

Fiiller, varlıkların yaptığı işi, hareketi, oluşu anlatan kelimelerdir. Fiiller bedensel olarak gerçekleşebileceği gibi zihinsel olarak da gerçekleşebilir. Bu zihinde gerçekleşen fiillere mental fiiller adı verilir.

Mental fiiller bir zihinsel süreci anlatır. Algı, idrak, duygu fiilleri gibi alt başlıkları bulunan mental fiiller son yıllarda araştırmacıların dikkatini çeken bir alan haline gelmiştir. Bu tezde esas olarak mental fiillerin alt başlığı olan “duyu fiilleri” incelenmiştir. Duyu fiilleri kimi araştırmacılar tarafından “algı fiilleri” başlığı adı altında ele alınmış ve incelenmiştir. Algı kelime anlamı olarak kısaca idrak etmektir. Duyu organları sayesinde gerçekleşen bu idrak yani algı süreci dolayısıyla “Algılama fiilleri” başlığı tercih edilmiştir. Bu tezde ele alınan fiiller direkt duyu organlarıyla gerçekleşen eylemler olduğu düşüncesinden yola çıkılarak “Duyu fiilleri” başlığıyla incelenmiştir.

Tezin metni olan *Kutadgu Bilig* 11. yüzyıl Karahanlı Türkçesi döneminin en kapsamlı metnidir. Gerekli incelemeler sonucunda bu kapsamlı metnin zihin yapısının incelenmesi gerektiği kanısına vardık ve bundan dolayı *Kutadgu Bilig* adlı metni duyu fiilleri yönünden incelemeye karar verdik.

Çalışmada 11. yüzyılın önemli metinlerinden olan *Kutadgu Bilig*'de bulunan ve mental fiillerin alt başlığı olan duyu fiilleri ele alınmıştır. Ele alınan duyu fiillerinin metinde kullanılan farklı anlamları tespit edilmiştir.

Genel olarak metin inceleme yöntemiyle hazırlanan çalışmada incelenen beyitler *Kutadgu Bilig* üzerinde çalışma yapan önemli isimlerden olan Reşit Rahmeti Arat'ın çevirisi esas alınarak anlamlandırılmıştır. Tespit edilen duyu fiillerinin anlamlandırılması hususunda Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* adlı sözlüğü, Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu'nun *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı sözlük çalışması, Suat Ünlü'nün *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*'ne başvurulmuştur. Fiillerin günümüzdeki anlamlarının tespiti hususunda ise Türk Dil Kurumu'nun *Türkçe Sözlüğü*'ne başvurulmuştur.

Çalışmanın metni olan *Kutadgu Bilig*'in nüshaları arasındaki farklılıkların tespiti hususunda yapılan çalışmalar incelenmiş ele alınan duyu fiillerinin nüshalar arasındaki farklılıkları tespit edilmiştir. Yine bu hususta Arat'ın transkripsiyon çalışması esas alınmıştır.

Tezin hazırlanma sürecinde en başta benden hiçbir desteğini esirgemeyen, her konuda yanımda olan, tezimin mimarı, ilk yüksek lisans öğrencisi olmaktan gurur ve onur duyduğum danışman hocam Dr. Öğr. üyesi Esra KILINÇ'a, bilgisini, tecrübesini esirgemeyen, sevgisini, desteğini her daim hissettiren çok sevgili hocam Dr. Öğr. üyesi Saidbek BOLTABAYEV'e, tüm hayatım boyunca varlıklarıyla, sevgileriyle ve destekleriyle beni sarıp sarmalayan başta amcam olmak üzere aileme ve bu süreçte beni yalnız bırakmayan ikinci ailem saydığım Aleyna DEMİR, Duygu KARADAĞ ve Merdiyye KARADENİZ'e sonsuz sevgilerimi ve teşekkürlerimi sunuyorum.

ÖZ

Fiiller genel olarak insanların hareketlerini anlatan sözcüklerdir. Bunlar fiziksel eylemlerdir. Ancak insan düşünen bir varlıktır. Bundan dolayı zihinsel bir süreç sonucunda ortaya çıkan eylemler de bulunur. Zihinsel bir süreç sonucunda ortaya çıkan fiiller mental fiiller olarak adlandırılır. Bunlar kısaca duygular, düşünceler ve algıları anlatan fiillerdir. Bu zihinsel süreç algı ile başlar. Bu durumda duyu fiilleri bu sürecin ilk basamağını oluşturmaktadır. Duyu fiilleri Görme, duyma, işitme, tat alma ve dokunma duygusuyla gerçekleştirilen fiillerdir.

Hazırladığımız çalışmada öncelikle mental fiiller hakkında genel bir bilgi verilmiştir. Sonrasında bu mental sürecin ilk basamağını oluşturan duyu fiilleri hakkında bilgi verilmiş olup konu üzerinde yapılan çalışmalardan bahsedilmiştir. Çalışmanın asıl bölümüne geçmeden önce tezin kaynağı olan *Kutadgu Bilig* ile ilgili bilgilerden ve yapılan çalışmalardan bahsedilmiştir. Çalışmanın asıl içeriğinde ise 11. yüzyılın en önemli metinlerinden olan *Kutadgu Bilig*'deki duyu fiilleri anlam özelliklerine göre incelenmiştir. Metinde geçen duyu fiilleri anlam özellikleri bakımından görme, işitme, koku alma, dokunma, tat alma duyu fiilleri olarak 5 grupta sınıflandırılmış ve değerlendirilmiştir. Görme, işitme ve tat alma duyu fiilleri Birincil ve İkincil duyular olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir. Dizin kısmında metinde tespit edilen duyu fiillerinin ilk önce temel anlamları verilmiş olup alt başlıklarında genişlediği diğer anlamlar verilmiştir. Bütün bu çalışmaların sonunda 11. Yüzyıl dönem insanının ve yazarın zihin yapısı ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Karahanlı Türkçesi; Kutadgu Bilig; Mental Fiiller; Duyu Fiilleri

ABSTRACT

Verbs are words that describe the actions of people in general. These are physical actions. But man is a thinking being. Due to this, there are also actions that arise as a result of a mental process. Verbs that arise as a result of a mental process are called mental verbs. These are verbs that briefly describe feelings, thoughts and perceptions. This mental process begins with perception. In this case, the sense verbs constitute the first step of this process. Sensory verbs are verbs that are performed with the sense of sight, hearing, hearing, taste and touch.

In the study we have prepared, first of all, a general information about mental verbs is given. Then, information was given about the sensory verbs that constitute the first step of this mental process and the studies conducted on the subject were mentioned. Before proceeding to the main part of the study, the information about *Kutadgu Bilig*, the source of the thesis, and the studies conducted were mentioned. The main content of the study is 11. sense verbs in *Kutadgu Bilig*, one of the most important texts of the century, have been studied according to their meaning characteristics. The sense verbs mentioned in the text have been classified and evaluated in 5 groups as sight, hearing, smell, touch, taste sense verbs in terms of their meaning characteristics. The sensory verbs of sight, hearing and taste are examined under two headings as Primary and Secondary senses. In the index section, the basic meanings of the sense verbs identified in the text are given first and the other meanings that are expanded in the subheadings are given. At the end of all these studies, 11. the mind structure of the person and the writer of the century period has been revealed.

Keywords: Karahanlı Turkish; Kutadgu Bilig; mental verbs; the sensory verbs

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Kutadgu Bilig’de Duyu Fiilleri
Tezin Yazarı	Elif Gökmenoğlu
Tezin Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Esra KILINÇ
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans Tezi
Tezin Tarihi	06.07.2022
Tezin Alanı	Eski Türk Dili
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	161
Anahtar Kelimeler	Karahanlı Türkçesi, Kutadgu Bilig, Mental Fiiller, Duyu Fiilleri

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Sensory verbs in Kutadgu bilig
Author of the Thesis	Elif Gökmenoğlu
Advisor of the Thesis	Assist. Prof. Dr. Esra Kılınç
Status of the Thesis	Yüksek Lisans
Date of the Thesis	06.07.2022
Field of the Thesis	Old Turkic Language
Place of the Thesis	KBU/LEE
Total Page Number	161
Keywords	Karahanlı Turkish, Kutadgu Bilig, mental verbs, the sensory verbs

KISALTMALAR

- AH** : Atabet'ül- Hakayık
- AZ** : Azerbaycan Türkçesi
- BK** : Bilge Kağan
- D** : Doğu
- DH** : Divan-ı Hikmet
- DLT** : Dîvânu Lugâti't-Türk
- ED** : An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
- GB** : Güney Batı Dil Grubu
- K.B.** : Kuzey Batı Dil Grubu
- KB** : Kutadgu Bilig
- KD** : Kuzey Doğu Dil Grubu
- KT** : Karahanlı Türkçesi
- KT** : Kültigin Yazıtı
- KTS** : Karahanlı Türkçesi Sözlüğü
- RKT** : Karahanlı Türkçesi Satır- Altı Kur'an Tercümesi Rylands nüshası
- R.H.** : Refik Halit
- RRA** : Reşit Rahmeti Arat
- Osm** : Osmanlıca
- O.T.** : Orhun Türkçesi
- T** : Türkçe
- T.** : Tonyukuk
- TDK** : Türk Dil Kurumu
- TIEM** : Karahanlı Türkçesi Satır- Altı Kur'an Tercümesi Türk ve İslam Eserleri Müzesi No 73

Tkm : Türkmen Türkçesi

T.S. : Türkçe Sözlük

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Tezin konusu *Kutadgu Bilig* metninde geçen duyu fiilleri, bu fiiller arasındaki bağlantılar, bu fiillerin anlam özellikleri ve bu fiillerde görülen anlam olaylarıdır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Mental fiiller bir algılama sürecini ele alan fiillerdir. Duyu fiilleri ise bu mental sürecin ilk basamağını oluşturmaktadır. Çevredeki etkenler duyu organları sayesinde algılanır. Mental fiiller günümüzde yeni yeni ele alınan ve incelenen konulardandır. Yapılan literatür taraması sonucunda tezin konusu olan duyu fiilleri ile ilgili yapılan birtakım çalışmalar tespit edilmiştir.

Üzerinde çalışma yapılan *Kutadgu Bilig* metni üzerinde duyu fiilleriyle ilgili herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Duyu fiilleri mental fiillerin ilk basamağını oluşturan fiillerdir ve bu fiiller duygu, idrak, açıklama olarak adlandırılan fiillerin oluşumuna zemin hazırlarlar. *Kutadgu Bilig*'in konusu itibari ile mental fiiller açısından zengin bir metin olması, mental fiillerin başlangıcı olan duyu fiillerinin incelenmesini gerektirdiği kanısına varılmıştır.

Hazırlanan tezde bahsi geçen metin üzerinde duyu fiilleri incelenmiş olup bu sayede günümüzde geçerliliği olan duyu fiillerinin Karahanlı Türkçesi dönemindeki karşılıkları tespit edilmiş ve günümüzden örneklerle örneklendirilmiştir.

Duyu fiilleri, mental fiillerin alt başlığıdır. Mental fiiller belirli bir zihinsel süreç gerektiren eylemlerden oluşmaktadır. Bu zihinsel süreç algı ile başlamaktadır. Çevrenin algılanması sonucunda kişi dış etkenlere açık hale gelir ve birtakım izlenimlerde bulunmaya başlar. Bu izlenimler sonucu yapılan eylemler duyu organları sayesinde gerçekleşir. Bu eylemler kişinin zihninde ortaya çıkan eylemlerdir. Hazırladığımız çalışma sonucunda da metinde tespit edilen duyu fiilleri sayesinde 11. yüzyıl dönem insanının ve yazarın zihin dünyası anlaşılmasına çalışılmıştır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Tezde izlenen yöntem genel olarak metin inceleme yöntemidir. Çalışma başlangıcında önce literatür taraması yapılarak mental fiiller ve duyu fiilleri ile ilgili

temel kaynaklar incelenmiştir. Bu çalışmalardan duyu fiilleri ile ilgili elde edilen bilgilerden yola çıkılarak *Kutadgu Bilig*'deki duyu fiilleri tespit edilmiştir.

Metinde tanıklanan duyu fiilleri taşıdıkları duyu özelliklerine göre gruplandırarak anlambilimsel açıdan sınıflandırılmış olup anlambilimsel özelliklere göre sınıflandırılan duyu fiillerinin kökenleri etimolojik yönden incelenmiş, incelenen bu fiillerin anlam özellikleri değerlendirilmiştir.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Tezin konusu *Kutadgu Bilig* metninde geçen duyu fiilleri, bu fiiller arasındaki bağlantılar, bu fiillerin anlam özellikleri ve bu fiillerde görülen anlam olaylarıdır.

Kutadgu Bilig metni fonetik ve morfolojik özellikleri bakımından tüm Karahanlı Türkçesinin özelliklerini yansıtan bir metindir. Bu nedenle tezin konusu Karahanlı Türkçesi metinlerinden *Kutadgu Bilig* ile sınırlandırılmıştır.

Duyu fiilleri ile ilgili henüz yeterli sayıda çalışma yapılmamıştır fakat konu son yıllarda araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Genel olarak duyu fiilleri mental fiiller ile ilgili çalışmalarda alt başlık olarak incelenmiştir. Tezin hazırlarken belirli bir metin üzerinden duyu fiillerinin incelendiği örnek çalışmalardan faydalanılmıştır. Duyu fiillerinin tespiti sırasında bazı ikilemlerde kalınma durumu söz konusu olmuştur. Bu durumda yapılan örnek çalışmalar incelenmiş ve karşılaştırma yapılarak fiilin duyu fiili kategorisinde olup olmadığına karar verilmiştir. Karşılaşılan güçlüklerde sık sık başvurduğum bir diğer kaynak danışman hocamdır. Danışman hocamla yaptığımız fikir alışverişleri sayesinde ikilemde kalınan duyu fiilleri kesinlik kazanmış oldu.

BİRİNCİ BÖLÜM

DUYU FİİLLERİ

Çevreyi anlama süreci bir algılama gerektirir. İnsan doğası gereği algılayan bir varlıktır. Bu algılama sürecini istemli ya da istemsiz gerçekleştirebilir. İnsanın bu algılama sürecini gerçekleştirmesi için duylara ihtiyacı vardır. İnsanın duyu organları sayesinde çevreyi algılaması ve anlamlandırması sonucu gerçekleşen eylemlere duyu fiilleri adı verilir. Algı fiillerinin temeli çocukların konuşmaya başladıkları evrelere kadar gitmektedir.

Viberg (1984), Berlin ve Kay'ın renk terimleriyle ilgili durumlarında olduğu gibi, algı fiilleri alanında da öncü olarak görülmektedir (Kim ve Lee, 2011).

Colman'a göre "Algı, art arda anlamlı bilgi olarak yorumlanan çevreden gelen uyarıların işlenmesinden oluşur. Algının bilimsel çalışması, uyarıların nöral reseptörler üzerine, algılanan tarafından bilinçli deneyime erişilemeyen çeşitli nöral dönüşümler yoluyla, günlük dilde sözlü olarak bildirilebilecek türden çeşitli bilinçli deneyim seviyelerine ulaşana kadar çarpmasından oluşan bu süreci izler" (Colman, 1994: 153).

Yabancı araştırmacılar tarafından ilgi gören duyu fiilleri son yıllarda Türk araştırmacıların da dikkatini çeken konular arasında yerini almıştır.

Hirik, çalışmasında insanların çevreyi algılama sürecindeki en temel araçlarının duylar olduğunu söyler. Hirik'e göre insan, duylar aracılığı ile çevresinde yaşanan olayları algılar ve bu algılamanın sonucunda zihinsel birtakım işlemler yaparak ya da birtakım tepkiler vererek anlık/uzun zamanlı zihinsel sürecini gerçekleştirir (Hirik, 2018).

Hirik, algılama sürecini yani zihinsel faaliyetleri başlatan olgunun duylar olduğunu, bu zihinde geçen faaliyetlerin dile aktarımının duyu fiilleri olduğunu söyler. Yani kısaca Hirik'e göre duyu fiilleri beş duyu organının gerçekleştirdiği hareketler bütünüdür (Hirik, 2017).

Darabadi'ye göre bilgiler, duylar aracılığı ile çevreden alınmakta ve alınan bu bilgiler sonucunda zihinde algılama işlemi başlamaktadır. Darabadi, duyların

aracılığıyla gerçekleştirilen fiilleri ‘Duyu fiilleri’ olarak adlandırmıştır (Darabadi, 2018).

Seçkin, algı fiillerini duyum süreci sonrasında gerçekleşen algılama aşamasıyla ilişkili fiiller olarak tanımlamıştır (Seçkin, 2019).

Yaylagül’e göre ise duyu fiilleri, mental sürecin gerçekleşmesi için gerekli olan verilerin toplanması işlerini gösterir (Yaylagül, 2005).

Duyu fiilleri genellikle “Görme, işitme, tat alma, koku alma, dokunma” olarak 5 kategoride incelense de bazı araştırmacılar tarafından beş duyu haricinde var olan başka duyular olduğu savunulmuştur.

Clifford, insanlara çok eski zamanlardan beri beş duyuya sahip oldukları bilgisinin öğretildiğini ama esasen insanların on duyuya sahip oldukları bilgisini verir. İnsanların beş duyu nedir? sorusunu cevaplarken görme, işitme, tat, koku ve dokunma duyusu olarak adlandırılan bir deri duyusundan bahsettiğini fakat deri duyusunun bir tane değil de dört tane olduğunu savunur. Araştırmacıların dokunma duyusu için dokunma, sıcak, soğuk ve ağrı şeklinde dört ayrı duyu saptadıklarından bahseder. Bunlar haricinde de klasik duyu sınıflandırmasında bulunmayan iki duyu kinestetik ve vestibüler duyulardır. Clifford’un verdiği bilgilere göre kinestetik duyu organları insan vücudundaki kaslarda ve eklemlerde bulunur. Vestibüler duyu ise dengeyle ilgili olup dengenin sürdürülmesindeki ana duyudur. Clifford’un bahsettiği on duyu bunları kapsamaktadır (Clifford, 2011).

Viberg (1984), algı fiilleri arasındaki sözcükselleştirme kalıplarını tipolojik bir bakış açısıyla incelemiştir. Algı fiilleri için tek yönlü bir uzantı modelini şöyle göstermektedir:

Sight > hearing > touch > {smell, taste}

Viberg (1984) algı fiillerini üç grup altında incelemiştir:

- (1) a. Peter kuşları gördü
- b. Peter kuşları duydu.
- c. Peter ayağının altında bir taş hissetti.
- d. Peter odada puro kokuyordu. (kokluyordu?)
- e. Peter yemekte sarımsak tattı (Viberg, 1984).

Grup (1) 'de, özne uyarınları bilinçli olarak kontrol etmez; bir durumu veya içsel başarıyı ifade eder. Bu örnek kümesinde kullanılan fiillerin her birinde anlatılan süreç, yani görmek, duymak, koklamak, hissetmek, tatmak, çeşitli fenomenlerin ilgili duyu organı aracılığıyla algılanmasıdır: sırasıyla göz, kulak, deri, burun ve ağız (tat tomurcukları).

İkinci fiil grubu (2) 'de örneklenenlerdir:

(2) a. Peter kuşlara baktı.

b. Peter kuşları dinledi.

c. Peter kumaşı hissetti (/ ne kadar yumuşak olduğunu görmek için /).

d. Peter puroyu kokladı (/ içip içemeyeceğini görmek için /).

e. Peter yemeği tattı (/ yiyip yiyemeyeceğini görmek için /).

Viberg (1984:123), bu gruptaki fiillerin “bir insan etkeni tarafından bilinçli olarak kontrol edilen sınırsız bir süreç” atıfta bulduklarını söyler.

Son grup konuları ise tabloda gösterildiği gibi algının uyarınları olan fiiller tarafından oluşturulur.

a. Peter mutlu görünüyordu.

b. Peter mutlu duyuluyordu.

c. Kumaşı yumuşak hissettim.

d. Peter iyi kokuyordu.

e. Yemeğin tadı iyiydi.

Bu gruba ‘çevirme fiilleri’ (Rogers) 1971: 206, 1972: 304), ‘uyaran özne’ (Lehrer 1990: 223), ‘birleştiren’ (Viberg 1984: 123) ve ‘algılama’ (Gisborne 1996: 1) adları verilmiştir (Ibarretxe, 1999).

Ibarretxe (1999)’e göre anlamsal algı alanının beş bileşeni vardır: “görme, işitme, dokunma, koku ve tat”. Ibarretxe her ne kadar ‘algı’ başlığı görmek, bakmak, duymak, dinlemek, ses çıkarmak, koklamak, dokunmak, hissetmek ve tatmak gibi fiilleri anlatsa da, genel bir analiz sonucunda bu fiillerin konularının anlamsal rolüne göre üç farklı grupta sınıflandırılabileceğini söylemiştir (Ibarretxe, 1999).

İsa Sarı, ‘*Algı Fiillerinde Çok Anlamlılık: gör- Örneği*’ adlı makalesinde algıyı istem dışı olarak gerçekleşen ve istemli bir şekilde gerçekleşenler şeklinde ayırmış; görme, duyma ve kısmen koklama (koku alma) algılarını istem dışı gerçekleşenler, dokunma ve tatma algılarını ise istemli ve niyetli gerçekleşenler olarak gruplandırmıştır (Sarı, 2019).

Duyu fiilleri terimini kullanan Kamchybekova “*Duyu Fiillerinin Anlamsal Özellikleri Üzerine*” başlıklı makalesinde disiplinler arası bir kavram olan duyu ve duyu fiilleri, dilbilimciler tarafından son dönemlerde incelenmeye başlanmasına rağmen ihmal edilen konulardan olduğunu ve günümüze dek bu konuların dil bilimden daha çok felsefe, psikoloji gibi bilim dallarının inceleme alanı içinde bulunduğunu söylemiştir. Duyu fiillerinin, görme, işitme, tat alma, koku alma ve dokunma gibi duyularla algılanan dış dünya bilgilerini ve bünyemizdeki hareketliliği aktarmakta olduğunu ifade eden Kamchybekova duyu fiillerini anlamsal özellikleri bakımından hareketlilik, isteklilik, hedeflilik, süreklilik, temaslılık, sonluluk, duygusallık, olumsuzluk vd. şeklinde sıralamıştır (Kamchybekova, 2011).

Kamchybekova yine “*Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri*” başlıklı makalesinde çevreden gelen ve insan bünyesinde barınan uyaranları çeşitli kanallar yardımıyla beyne ileten fiilleri duyu fiilleri olarak adlandırmıştır. Bu fiillerin, diğer sözcük türleri gibi değerlendirmenin ve alt gruplara ayırmanın mümkün olduğunu açıklamış ve duyu fiillerini “Görme, işitme, dokunma, koku alma, tat alma duyu fiilleri” şeklinde 5 temel gruba ayırmıştır (Kamchybekova, 2011).

Remzi Güleç, hazırladığı çalışmada duyuları 7 başlık altında incelemiş ve bilinen 5 duyudan farklı olarak Hareket ve Denge (Vestibular) Duyu Sistemi, Derin Duyu (Proprioceptice) Sistemi duyularını da ele almıştır (Güleç, 2016).

Merve Demirbaş 2021 yılında yaptığı “*Türkmen Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde Duyu Fiilleri*” başlıklı makalesinde duyu fiillerini yapılan çalışmalardan farklı ele almış ve sınıflandırmıştır. Demirbaş, çalışmasında duyu fiillerini öncelikle özel duyular, kimyasal duyular, deri duyuları, titreşim duyusu, gıdıklanma duyusu, kaşınma duyusu, proprioseptif duyular ve iç âlem duyuları olarak sınıflandırmıştır. Özel duyuları kendine özgü duyu organı bulunan duyular olarak açıklamış ve örnek olarak ‘görme ve işitme’ duyularını vermiştir. Kimyasal duyulara tat alma ve koku alma duyularını örneklemiş ve bu iki duyunun uyarıcılarının kimyasal maddeler olduğunu ve aynı

zamanda bu iki duyunun bağlantılı olduğunu belirtmiştir. Deri duyularını ise dokunma, değ-i- basınç, termal ve ağrı-acı olmak üzere dört gruba ayırmıştır. Proprioseptif duyuların kinestetik ve vestibüler duyular olmak üzere ikiye ayrıldığından bahsetmiştir. Kinestetik duyuları kas ve eklemlerde bulunan duyular, vestibüler duyuları ise denge duyuları olarak ifade etmiş, aynı zamanda titreşim, gıdıklanma ve kaşınmayı ayrı duyu olarak kabul etmiştir (Demirbaş, 2021).

Kurt (2020), tez çalışmasında bilişsel dilbilim yaklaşımını ele almış ve Batı Türkçesindeki algı fiillerinin anlam genişlemeleri belirlemiş ve bu genişlemelerin izlediği kavramsal haritalama örüntüsünü tespit etmeye çalışmıştır.

Sandalyeci (2020), mental sürecin ilk basamağı olan algılama basamağında duyu fiillerinin yer aldığını ve insan vücudunda bulunan duyular yardımıyla algılama gerçekleştiği esnada bazı fiillerin oluştuğunu, bu fiillere de duyu fiilleri adı verildiğini belirtir. Duyuların mental sürecin başlaması için dış dünyada ve insan vücudunda var olan edinimleri istemli veya istemsiz olarak algıladığını, bu algıların belleğe ulaştırıldığını söyler. Bundan dolayı duyuların mental sürecin başlatıcısı konumunda önemli bir rol oynadığından bahseder. Sandalyeci, duyu fiillerini 1. Temel Duyu Fiilleri ve 2. Birleşik Duyu Fiilleri şeklinde iki grupta incelemiştir.

Türkdil ise duyu fiillerinin zihni faaliyetlerin bir parçası olduğunu, bu zihni faaliyetlerin başlaması için çevremizde ve bünyemizde bulunan uyaranları istemli veya istemsiz olarak algılayıp zihne ileterek süreci başlatmaya yarayan eylemler olduğunu söyleyerek duyu fiillerini yapısalcı psikolojiye bağlı kalarak on duyu temelinde incelemiştir. Bunlar; *görme duyu fiili, işitme duyu fiili, tat alma duyu fiili, koku alma duyu fiili, dokunma (basınç) duyu fiili, ısı duyu fiili, ağrı (acı) duyu fiili, sezgi duyu fiilleridir* (Türkdil, 2013).

Savaş Şahin, '*Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller*' başlıklı tezinde duyu fiillerini algılama fiilleri başlığı altında incelemiş ve algılama fiillerinin duyu organlarımız yardımıyla zihnimize gelen uyarıcıların dilde fiillerle ifade edilmesi olarak tanımlamıştır. Şahin'in ifadesine göre algılama fiilleri dokunmakla (dokunmak, değmek vb.), işitmekle (işitmek, duymak vb.), koklamakla (koklamak, koku almak), tatmakla (tatmak), görmekle (görmek, bakmak vb.) alakalı fiillerdir (Şahin, 2012).

Yıldız (2016), “*Eski Uygurcada Mental Fiiller*” başlıklı tezinde diğerlerinden farklı olarak algı fiillerini 6 alt grupta incelemiş ve ‘Algı Fiilleri’ kategorisinde toplam 20 terim kullanmıştır.

Ekşioğlu ve Karadağ, ortak hazırladığı çalışmalarında Kitābu Evsāfi Mesācidi’ş-Şerife’deki mental fiilleri ortaya koymaya çalışmıştır. Ele aldıkları metinde 1.*Görme ifade eden fiiller*, 2.*İşitme ifade eden fiiller*, 3.*Tatma İfade eden fiiller* tespit edilmiş olup *Dokunma* ve *Koku Alma* duyu fiillerine rastlanılmadığı görülmüştür (Ekşioğlu, Karadağ, 2021).

Erarslan ve Güner (2021), algı fiilleri ifadesini kullanmış ve algı fiillerini 1.göz fiilleri, 2. kulak fiilleri, 3. tatma fiilleri, 4. temas fiilleri, 5. denge fiilleri şeklinde 5 başlık ve altında alt başlıklarıyla incelemiştir. Algı fiilleri üzerinde çalışma yapan diğer isimlerden farklı olarak çalışmasında denge fiilleri başlığına yer veren Erarslan ve Güner denge fiillerini “insanın veya nesnenin devrilmeden durma hâlini oluşturan fiiller” olarak tanımlamış ve çalışmada ele alınan metin olan Babürname’de burun fiillerine rastlanmadığını söylemiştir.

Ergün Acar, çalışmasında Codex Cumanicus’taki mental fiilleri tespit etmiş ve duyu fiillerini 1.*Görsel algılama fiilleri*, 2. *İşitsel Algılama Fiilleri*, 3. *Tatma ile ilgili Algılama Fiilleri*, 4. *Koklama ile ilgili Algılama Fiilleri*, 5. *Dokunma ile ilgili Algılama Fiilleri* olarak 5 gruba ayırmıştır. Aynı zamanda tespit ettiği mental fiillerin günümüz Anadolu ağızlarındaki kullanımlarını belirlemiştir. (Acar, 2019).

Şükrü Can Balta ise Füzûzan’ın “Gecenin Öteki Yüzü” adlı hikâyesindeki duyu fiillerinin metindeki çok yönlülüğünü incelemiştir (Balta, 2019).

1.1. Duyu ve Algı Kavramı

Duyu ve algı kavramı arasındaki ayrımın yapılabilmesi için öncelikle tanımlarının bilinmesi gerekir. Türkçe sözlük algı kavramı için “Bir şeye dikkati yönelterek, o şeyin bilincine varma, idrak” anlamını vermektedir (Türk Dil Kurumu, 1998). Duyu kavramını ise “İnsanların ve hayvanların, dış dünyanın uyarılarını görme, işitme, koklama, dokunma ve tatma organlarıyla algılama yeteneği, hasse.” ifadesiyle tanımlamıştır (Türk Dil Kurumu, 1998).

Özyazıcı, Baran, vb'ne göre insanlarda beş duyunun yanında duyuusal sistemin sınıflandırılması konusunda vestibüler duyu (denge ve hareket duyasu), proprioseptif duyu (derin duyu), taktil duyasu (dokunma duyasu), tat duyasu, koku duyasu, görme duyasu, işitme duyasu olmak üzere yedi farklı sistem olduğunu savunur (Özyazıcı, Baran, Alagöz, Varlıklıöz, Arslan, Akto, Sağlam, 2021).

Özgül ve Güven'e göre duyu, algılamayı fark ettiren içsel bir güç; çevreden gelen uyarıcıları duyu organları yardımıyla algılama kabiliyetidir (Özgül ve Güven, 2021).

Seçkin (2019), "*Eski Türkçede Mental Fiiller*" başlıklı tezinde duyu ve algı kavramını birbirinden ayırmış ve 'Algı Fiilleri' başlığı altında algı fiillerinin beş duyu aracılığıyla edinilen izlenimleri algılama işini gerçekleştiren fiiller olduğunu söyler. Algı fiillerinin sık sık duyum (girdi) fiilleri ile karıştırılmakta olduğunu ancak duyum (girdi) fiillerinin daha algılamamanın gerçekleşmediği, duyu organlarının girdi sağladığı sırada gerçekleşen fiiller olduğunu açıklamıştır.

Seçkin (2019), Şahin (2012), Sarı (2019), Yıldız (2017), Gökçe (2015), Özeren, Alan (2018), Aydoğmuş (2021) gibi isimler 'Algı Fiilleri' adlandırmasını kullanmışlar ve bu fiilleri aynı başlık altında incelemişlerdir. Bu isimlerin algı ile ilgili genel tanımları 'duyu organları yardımıyla çevrede var olan her şeyi algılama'dır. Algı fiilleri ise bu algılamayı ifade eden fiillerdir.

Ayan, Türkdil (2014), Kamchybekova (2011), Özdoğan, Karacan (2021), Güven, Özgül (2021), Beyitoğlu (2021), Seçkin (2013), Darabadi (2018), Yaylagül (2005), Hirik (2017), Demirbaş (2021), Kılıçoğlu (2021) gibi isimler ise 'Duyu fiilleri' adlandırmasını kullanmışlardır. Bu terimi kullanan isimlerden Kılıçoğlu (2021)'nin ifadesiyle mental sürecin ilk basamağını algılama oluşturur. İnsan vücudundaki duyularla algılarken oluşan bu algılarla birtakım fiiller meydana gelir ve bu fiiller duyu fiilleri olarak adlandırılır.

Gerek Türkçe sözlüğün gerekse 'mental fiil' başlığıyla çalışma yapan isimlerin tanımlarından çıkarılan sonuca göre bu tezde 'Duyu Fiilleri' ifadesi kullanılmıştır. Duyu fiilleri genellikle mental fiillerin alt başlığı olarak değerlendirilmiş ve incelenmiştir. Bundan dolayı mental fiillerle ilgili bilgi vermek yerinde olacaktır. Tezin bu kısmında mental fiillerle ilgili yapılan tanımlamalar ve çalışmalardan bahsedilecektir.

1.2. Mental Fiiller

Mental fiiller genel olarak insan psikolojisini ifade eden fiillerdir. Araştırmacılar yaptıkları çalışmalarda insanların i dünyalarını ifade ederken kullandıkları fiilleri ele almış ve kategorize etmiştir. Zihin fiilleri olarak adlandırılan mental fiiller insanların eylemlerinin zihindeki sürecini yansıtır.

alışmasında mental fiil kavramının yeni yeni karşılaşılmaya başlanılan bir kavram olduğundan bahseden İlter, mental fiillerin tanımının ve kapsamının ve bu fiilleri diğer fiillerden ayıran diğer özelliklerinin bugüne kadar detaylı bir şekilde incelenmemiş olduğundan bahsetmiştir (İlter, 2019).

Batıda yapılan çalışmalar daha çok çocukların mental fiil kullanımıyla ilgilidir. Araştırmacılar, dört yaşına kadar olan çocuklarda zihinsel dünya hakkındaki anlayışları araştırmış olsalar da bu tür anlayışların başlangıç esasen bilinmemektedir (Wellman, Shatz, Silber, 1983).

Zihinsel fiillerin anlamsal gelişimi, fiillerin çocuklar tarafından kullanıldığı sosyal bağlamın ve pragmatik amaçların, çeşitli zihinsel fiillerin kendine zėu szdzimsel özelliklerinin ve ilgili bilişsel işlevlerin ürünüdür.

Hem isimler hem de fiiller için anlam, ocuk anladıkça gelişir ve kelime-referans ilişkileri kurar. Bu nedenle, bazı araştırmacılar, konuşmacının etiketlediği referans hakkında kelime ğrenicisine ipuçları veren ortak dikkatin kurulması gibi sosyal etkileşimlerle ilgilenmektedir (rneğin; Baldwin, 1983). Diğerleri, potansiyel olarak yeni bir kelime ile ifade edilebilecek olası referansların sayısını büyük lde azaltmak için ilkelere veya kısıtlamalara duyulan açık ihtiyaçla ilgilenmektedir (Montgomery, 2002).

Mental fiilleri en kapsamlı şekilde ele alan isim Ake Viberg'dir. Viberg (2004), "*The lexical typological profile of Swedish mental verbs*" adlı çalışmasıyla mental fiillerin tipolojisinin hala sınırlı olduğundan bahsetmektedir. Viberg, mental fiilleri ilk anlamları mental özellikler gösteren temel mental fiiller ve metafor yoluyla mental özellikler kazanmış fiiller olan temelde somut fiiller olarak ikiye ayırmıştır (Viberg, 2004).

Eraslan ve Güner (2021)'e göre daha çok felsefe ve psikolojinin araştırma kapsamına dhil edilen "mental fiiller" insanın duygu ve düşüncesini ortaya koymaya

yarayan somut olmayan zihinsel fiillerdir. Çalışmalarında bahsettikleri gibi algı ile mental fiillerin oluşma süreci başlar ve algılama sürecini tamamlayan beyin bilgilerin bilincine varır. Bu süreç tamamlandıktan sonra da ulaşılan ve algılanan bilgilere tepki aşaması başlar. Tepki aşaması mental sürecin son aşamasıdır (Eraslan ve Güner, 2021).

Hirik'e göre mental fiiller, duyu organları yardımıyla işlev kazanmaya başlayan algının zihinsel aşamaları etkilemesi sonucunda çeşitli tepkilerin de verilmesini içinde barındıran fiillerdir (Hirik, 2018, s. 22).

Kuban Seçkin ise *Eski Türkçede Mental Fiiller* başlıklı doktora tezinde mental fiiller konusunda yapılan ilk çalışmaların temel olarak insan psikolojisi çerçevesinde yapılmış olduğundan ve insanların içbenliği ve zihinsel faaliyetleri ile ilgili olarak bu tarz fiilleri hangi yaşlarda ne amaçla kullandıklarının incelendiğinden bahseder. Bu konuyla ilgili Marilyn Shatz, Henry Wellman ve Sharon Silber'in yaptığı çalışmayı örnek verir (Seçkin, 2019, s.11).

Yahya Kemal Beyitoğlu, *Ali'nin Kıssa-i Yusuf'unda Mental Fiiller* adlı makalesinde mental kelimesinin anlamını 'akli, zihinsel, ruhsal' olarak vermiştir. Dolayısıyla mental fiiller de zihinde gerçekleşen fiilleri ifade ettiğini bu yönüyle fiziksel hareket anlamı taşıyan diğer fiillerden ayrıldığını söyler (Beyitoğlu, 2021).

Zihinsel fiiller olarak da tanımlanabilecek olan mental fiiller araştırmacılar tarafından genellikle "Algı, İdrak ve Duygu Fiilleri" olarak 3 başlık altında incelenmiştir. Bazı araştırmacılar ise 3 başlık haricinde mental fiillerle ilgili kapsamlı bir sınıflandırma yapmıştır. Yapılan sınıflandırmalar aşağıda verilmiştir;

Booth ve Hall çalışmasında mental fiillerle ilgili kapsamlı bir sınıflandırma yapmıştır. Mental fiillerle ilgili sınıflandırmasını 6 başlık altında toplayan Booth ve Hall'ın tasnifi şu şekildedir:

1. Algı: Kişi algıladığı eylemi aktarır. (örneğin, "Hikâyenizi duydum").
2. Tanıma: Kişi, bazı kişi veya olgulara alışkın olduğunu onaylar. (örneğin, "O yüzü biliyorum").
3. Hatırlama: Kişi, hatırladığı gerçek bilgileri dile getirir. (örneğin, "Telefon numarasını biliyorum").
4. Anlama: Kişi kavramsal bir çerçeveye veya yeniden ifade etmeye yüklemde bulunur. (örneğin, "Bunu neden yaptığını biliyorum").

5. İleri idrak: Kişi zihinsel eylemlerinin farkındalığını tartışır. (örneğin, "Rol yapmak eğlenceli olabilir").

6. Değerlendirme: Kişi, tabirlerin doğruluğuna dair tutum ve davranışları beyan eder. (örneğin, "Cevabı tahmin etti, ama biliyorum") (Booth ve Hall, 1995 syf: 532).

Mental fiillerle ilgili Türkiyede yapılan çalışmaların en önemli isimlerinden olan Yaylagül (2005), *Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller* adlı makalesinde mental fiillerin, dilbilimden çok ruh bilimin kapsamına girdiğini söyler ve bu konudaki çalışmaların azlığından bahseder (Yaylagül, 2005, s.17).”

Yaylagül aynı adlı makalesinde mental fiilleri; 1. Duyu fiilleri, 2. Duygu fiilleri, 3. Anı ve uslumlama fiilleri, 4. Açıklama fiilleri şeklinde 4 ana gruba ayırmıştır (Yaylagül, 2005, s.24).

Şahin, *Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller* başlıklı makalesinde mental fiilleri, bir mental süreç sonucunda meydana gelen idrak, algılama ve duyularla ilgili fiilleri “mental fiil” (zihin fiilleri) olarak tanımlamıştır. Zihin fiillerinin birçok kognitif süreci içinde barındırdığını ve mental fiillerin, bilinçli yapılan eylemleri ifade ettiğini söylemiştir. Çalışmasında Türkmen Türkçesindeki mental fiilleri 1. İdrak Fiilleri 2. Duygu Fiilleri 3. Algılama Fiilleri şeklinde üç grupta sınıflandırarak incelemiştir (Şahin, 2012).

Hüseyin Yıldız, *Eski Uygurca'da Mental Fiiller* başlıklı doktora tezinde Biber'den hareketle “Mental fiil nedir?” sorusunun cevabını şu maddelerle açıklamış ve Eski Uygurcadaki mental fiilleri Şahin'den farklı bir adlandırmayla biliş fiilleri, psikolojik durum fiilleri ve algı fiilleri şeklinde 3 ana gruba, gerektiğinde de alt dallara ayırarak tasnif etmiştir.

Yıldız, mental fiillerle ilgili özetle şu bilgileri verir:

– Mental (zihinsel) durum ve olayları karşılarlar.

– Anlamlarında fiziksel bir hareket bulunmaz.

– Bazı fiiller istemli bazı fiiller ise istemsiz gerçekleşebilir.

– Geniş bir anlam çeşitliliğine sahiptirler: Zihinsel durumlar ve süreklilikler (düşünmek, bilmek vb.), duygular, davranışlar veya istekler (sevmek, istemek vb.), algılar (görmek, tatmak vb.), etkileşimi algılama (okumak, duymak vb.)

– Pek çok mental fiil, anlam bakımından kısmen faal mental hareketleri karşılamaktadır: (TV izlemeye) karar vermek, (ders) çalışmak vb.

– Bazı mental fiiller anlam bakımından diğerlerine göre daha fazla durum belirtirler: bir hareketten daha ziyade bir durumu tanımlarlar ve hoşlanmak, korkmak, nefret etmek ve tercih etmek gibi duygu ve davranışı gösteren pek çok fiilin yanısıra inanmak, hatırlamak, anlamak gibi mental durumları da karşılarlar (Yıldız, 2016).

Seçkin, tezinde mental süreçle ilgili iki görüşe yer vermiştir. Booth ve Hall (1995a ve 1995b) tarafından şekillendirilen birinci görüşe göre mental süreçte sırasıyla algı, tanıma, anımsama, anlama, ileri idrak, değerlendirme aşamaları görüldüğünü söylemiştir.

İkinci görüşe göre ise mental süreçte algı (perception), duygu (emotion/affection) ve idrak (cognition) olarak üç aşamadan söz edilebildiğini söyler. Kendisi Eski Türkçedeki mental fiilleri algı, duygu, idrak ve irade fiilleri olarak dört ana başlıkta incelemiştir (Seçkin, 2019, s.14).

Yine Seçkin, VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirilerinde “*Mental Fiiller Bağlamında Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı*” adlı bildirisinde de mental fiilleri aynı şekilde dört ana başlık şeklinde sınıflandırmıştır (Seçkin, 2014, s. 921).

Melek Erdem (2004), V. Uluslararası Türk Dil Kurultayında sunmuş olduğu “*Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin İsteme Göre Anlam Değişmeleri*” başlıklı bildirisinde mental fiilleri algılama, etki ve idrak olmak üzere 3 fiil grubuna ayırmıştır. Algılama fiillerinin içine gör-, eşit-, duy- gibi duyu organlarıyla gerçekleştirilen algılama fiilleri, etki fiillerinin içine duygularla ve olayların insanlar üzerinde bıraktıkları etkilerle alakalı hala-, gork- gibi fiilleri, idrak fiilleri içerisine ise pikirlen-, fikir et-, oylan-, düşün- gibi fiilleri dâhil etmiştir (Erdem, 2004, s.942).

Mehmet Özeren ve İrfan Alan “*Kırgız Türkçesinde Mental Fiiller*” adlı ortak çalışmasında mental fiilleri incelemiştir ve mental fiilleri, 1. Biliş Fiilleri (Anlama; Düşünme; Niyet, İstek ve Arzu; Hayal; Tahmin; Unutma; Hatırlama İfade Eden Fiiller), 2. Psikolojik Durum Fiilleri (Kuşku ve Şüphe; Sevgi; Öfkelenme; Kaygı, Endişe ve Telaş; Korku; Şaşırma; Üzüntü; Utanma; Pişmanlık İfade Eden Fiiller) ve 3. Algılama

Fiilleri (Görme; İşitme; Tatma; Koklama; Dokunma İle İlgili Algılama Fiilleri) olmak üzere üç ana başlık altında sınıflandırmıştır (Özeren, Alan, 2017).

Erdal Aydoğmuş da mental fiilleri Özeren ve alan gibi 1. Biliş fiilleri, 2. Psikolojik durum fiilleri ve 3. Algılama fiilleri şeklinde üç ana başlık altında toplamıştır. Aynı zamanda “mental” sözcüğünün Türkçede "akıl, zekâ, zihinsel, ruhsal" anlamında kullanılmakta olduğunu buradan da mental fiillerin “mental” yani zihinle alakalı olan fiiller olduğunu söylemiştir. Duygu, düşünce ve algılarla ilgili fiilleri mental fiiller içerisine dâhil etmiş ve mental fiillerin zihinsel hareket sonucu ortaya çıkan fiillerden oluştuğunu belirtmiştir (Aydoğmuş, 2021, s.135).

Erarslan ve Güner (2021), çalışmasında mental fiilleri algı fiilleri, biliş fiilleri ve duyu fiilleri olmak üzere üç grupta incelemiştir.

Beyitoğlu, çalışmasında mental fiilleri, 1. Duyu fiilleri, 2. Düşünce fiilleri, 3. Duygu ve psikolojik durum fiilleri ve 4. İletişim fiilleri şeklinde dört ana gruba ayırıp incelemiştir (Beyitoğlu, 2021, s.1521).

Ayşe Yegin ise *Mental Fiil Kavramı Ve Şeyyâd Hamza'nın Yûsuf U Zelihâ Mesnevisinde Mental Fiiller* başlıklı makalesinde mental sözcüğünün İngilizce bir terim olup zihin ve zihinle alakalı olan demek olduğunu söyler. Yegin'in açıklamasına göre mental kelimesi Türkçede anlam olarak zihinsel, algısal gibi sözcüklerle ifade edilmektedir. Dolayısıyla mental fiil kavramı zihin fiilleri, algılama fiilleri olarak adlandırılabilir. Çalışmasında mental fiilleri 1. Duyu (Algılama) Fiilleri, 2. Duygu Fiilleri, 3. İdrak Fiilleri, 4. Açıklama fiilleri olarak incelemiştir (Yegin, 2019, s.51).

Nehcü'l Feradis'te Mental Fiiller başlıklı makalesinde Mina Dolati Darabadi, mental fiilleri “Fiillerin zihinde oluşumu” şeklinde tanımlamış ve 1.İdrak fiilleri, 2.Duygu fiilleri ve 3.Duyu fiilleri şeklinde sınıflandırıp incelemiştir (Darabadi, 2019, s.85-86).

Yine Hirik ve Çolak (2017), yaptıkları ortak çalışmada mental fiilleri açıklarken mental süreci başlatan devinimlerden bu devinimlerin sonuna kadar geçen süreç içerisindeki bütün olayları kapsayan ve bu süreç içerisindeki olayların dile aktarımının ise mental fiiller olarak adlandırıldığından bahsetmektedir. Aynı zamanda Türkçede fiillere mental süreç kapsamında bakıldığında bazı fiillerin farklı anlamlarının mental fiil türlerinden birkaçını karşıladığını, bazı fiillerin de tek bir anlamı ile birden fazla

mental fiil türünü karşılayabildiğini belirten Hirik ve Çolak bu durumu ‘çok katmanlılık’ olarak adlandırmıştır. Çalışmalarında da mental fiilleri ‘çok katmanlılık’ yönünden incelemişlerdir (Hirik ve Çolak, 2017, s. 261-263).

İKİNCİ BÖLÜM

KUTADGU BİLİGDE DUYU FİİLLERİ

Asıl bölüme geçmeden önce tezin kaynağı olan *Kutadgu Bilig* ile ilgili bilgi verilmesi doğru olacaktır.

Karahanlı Türkçesi, 11 ve 12. yüzyılda Türkler arasında kullanılmış ortak bir yazı dilidir. Bu yazı diliyle yazılmış eserlerin birkaçı günümüze ulaşmayı başarmıştır. Bu eserlerin en hacimli ve en önemlisi kabul edilen *Kutadgu Bilig* döneminin şaheseri niteliğindedir. Yusuf Has Hacib tarafından 1069 yılında kaleme alındığı bilinen eser Taş (2010)'ın da dediği gibi bir siyasetname, nasihatname ve ahlakname olarak kaleme alınmıştır.

Eser, Tanrı'ya hamd, peygamber ve onun dört halifesine övgü ile başlar, hükümdarın övülmesi ile devam eder. Bu yönüyle *Kutadgu Bilig*, klasik İslam düşüncesi geleneği içerisinde kaleme alınan eserleri takip eder. Bundan sonra Yusuf, kitabın adı ve manası üzerinde bilgi verdikten sonra, bilgi, dil ve iyilik konuları üzerinde durur (Taş, 2010).

Eser, dört alegorik sembol üzerine kurulmuştur. Yusuf, bu dört alegorik sembol üzerinden insanlara iki cihanda da mutlu olma bilgisini anlatmaktadır. Bu dört sembol ve temsil ettikleri kavramlar Taş'ın çalışmasından hareketle şu şekilde açıklanabilir:

Kün Togdı: Hükümdar: Köni Törü/Doğru Yasa: Adalet

Ay Toldı: Vezir: Mutluluk

Oğlu Ögdülmiş: Vezirin Oğlu: Ukuş/Akıl

Odgurmuş: Ögdülmiş'in Kardeşi ya da Akrabası: Akıbet (Taş, 2010).

Kutadgu Bilig gerek hacimli bir eser olması gerekse dönemini çok iyi yansıtmaları dolayısıyla birçok araştırmacı tarafından incelenen önemli bir eserdir. Araştırmacıların *Kutadgu Bilig* ile ilgili verdiği bilgiler şu yöndedir:

Arsal'a göre İslâmiyet devrinde Uygur ülkesinde yazılmış olan ve günümüze ulaşan eserlerin en önemlisi ve kıymetlisi "*Kutadgu Bilig*'dir (Arsal, 1947).

Ölmez ve Bayrami'ye göre günümüzden 950 yıl önce Yusuf Has Hacib tarafından yazılan *Kutadgu Bilig*, bir siyasetname olarak adaletten ve devlet yönetimini

konu edinir. Bunun yanı sıra mutluluk, erdem, insana dair karakter ve davranış şekillerinden, toplumdaki meslek erbaplarının sahip olması gereken vasıflardan bahsetmesiyle de Türk kültürünü oldukça iyi yansıtan bir eserdir. Eser aynı zamanda insanlara iki dünyada da mutlu olma bilgisini vermesi bakımından da oldukça önemlidir (Üşenmez, Bayrami, 2019).

Ercilasun'a göre ise *Kutadgu Bilig* Yusuf Has Hacib tarafından Karahanlı döneminde, Türk dilinde yazılan ilk İslami eserdir. Eser mesnevi tarzında yazılmış olup 6645 beyitten oluşmaktadır. Yusuf Has Hacib'e ait olmayan bir mensur ve 77 beyitlik manzum bir mukaddimede yazar ve eseri hakkında kısaca bilgi verilmektedir (Ercilasun, 2006:295).

Adalıoğlu çalışmasında *Kutadgu Bilig*'in başına sonradan eklenen manzum ve mensur metinlerden de anlaşılabilirdiği gibi bir yönetim kitabıdır. Aynı zamanda siyaset kitabı niteliğinde olduğunu da söyler. Yusuf Has Hacib'in bu eserde, çeşitli meseleler hakkında felsefi ve sosyolojik fikirler öne sürüp insanlara nasihatler verdiğini aktarır (Adalıoğlu, 2009).

Korkmaz'a göre 6675 beyitlik manzum bir metin olan ve kelime olarak "Kut'lu olma, mutlu olma bilgisi" anlamına gelen *Kutadgu Bilig*, muhtevası yönüyle farklı nitelikler de taşıyan çok değerli bir eserdir. Zeynep Korkmaz aynı zamanda eserin insanın toplum ve devlet yönetimi içerisindeki görevlerini ve yerini anlamlandırmasına yardımcı olan hayat felsefesi niteliğinde olduğunu söyler (Korkmaz, 2019).

Birçok bilim adamı dikkatini *Kutadgu Bilig*'e çevirmiştir. Naskali çalışmasında *Kutadgu Bilig* üzerinde çalışan ilk bilim adamlarının Jaubert (1825: 39-52, 78-95), Vambéry (1870) ve Radloff (1890-1898) olduğunu söyler (Naskali, 2021).

Naskali çalışmasında bu bilim adamlarının haricinde *Kutadgu Bilig* ile ilgili yapılan çalışmalar hakkında verdiği bilgilere göre;

"Reşit Rahmeti Arat (1947-1959), üç nüshanın edisyon kritiğini yaptı ve *Kutadgu Bilig*'i Türkçeye çevirdi.

Karimov (1971), *Kutadgu Bilig*'in yayımını bir girişle birlikte Özbekçe olarak yaptı.

Clauson (1972), Etimolojik Sözlüğü'nde *Kutadgu Bilig*'in söz varlığına yer verdi.

Kemal Eraslan, Osman Sertkaya ve Nuri Yüce (1979), Arat basımının indeksini neşrettiler.

Ivanov (1983), Kutadgu Bilig'i Rusçaya çevirdi; cilt Kononov ve Ivanov'un eklerini de içerir.

Dankoff (1983), açıklamalı bir İngilizce çevirisini yaptı.

Son olarak Kutadgu Bilig, Sincan'dan bilim adamları komitesi tarafından transkribe edildi ve Yeni Uygurcaya çevrildi (1984) (Naskali, 2021).”

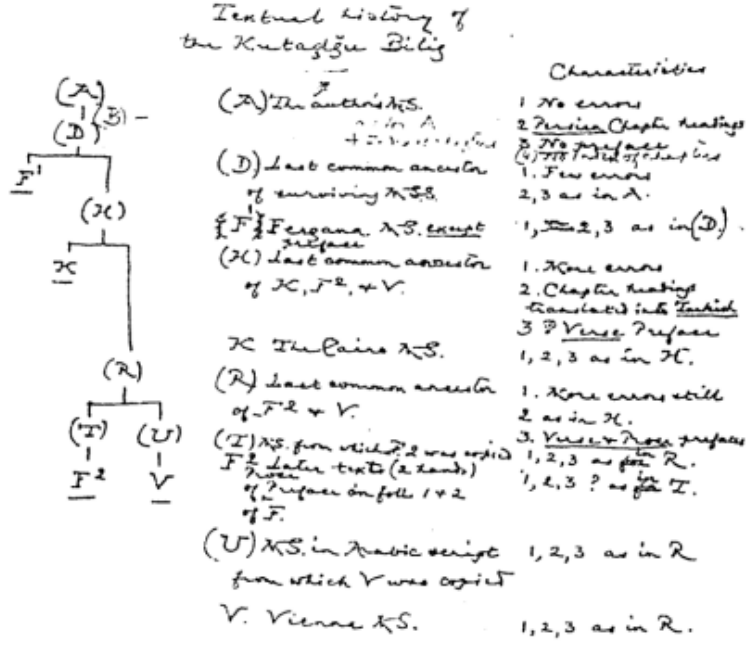
Kutadgu Bilig'in bugün elimize ulaşan Viyana, Kahire ve Fergana olmak üzere 3 nüshası bulunmaktadır. Clauson, bu 3 nüshadan farklı olarak eserin en az 11 nüshasının olduğunu varsaymaktadır (Naskali, 2021).

Eserin nüshalarıyla ilgili bazı araştırmacıların görüşleri şu yöndedir:

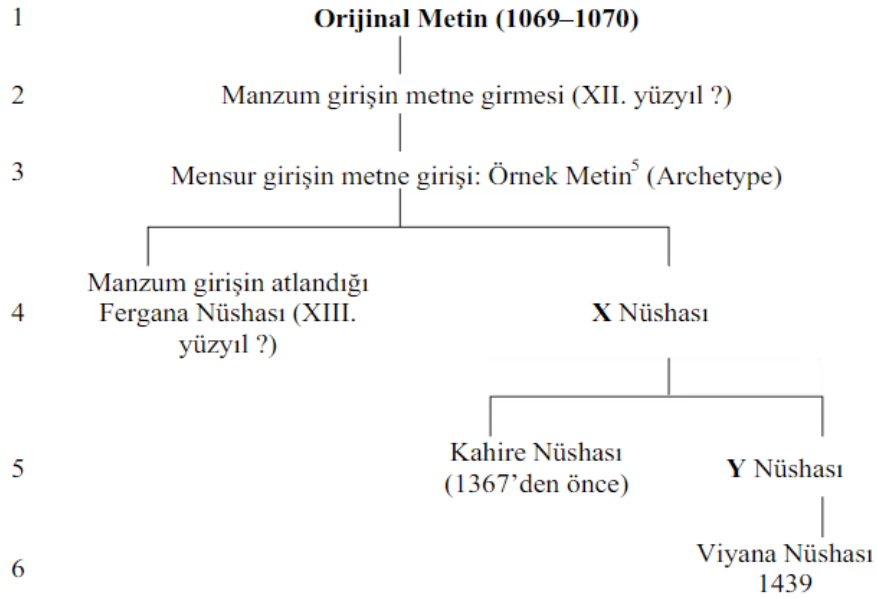
Ercilasun'a göre eserin günümüze erişen nüshaları vardır. Bunlar Viyana, Kahire ve Fergana nüshalarıdır (Ercilasun, 2006:295).

Clauson'a göre *Kutadgu Bilig*'in bugün elimizde üç nüshası vardır. Bulunan ilk el yazması nüsha 1439'da istinsah edilmiş olan ve Uygur alfabesiyle yazılan Herat nüshasıdır. Ardından Kahire nüshası ve en sonunda da Fergana nüshası bulunmuştur. Reşit Rahmeti Arat (1947-1959), üç nüshanın edisyon kritiğini yapmış ve *Kutadgu Bilig*'i Türkçeye çevirmiştir (Naskali, 2021).

Naskali'nin de çalışmasında bahsettiği üzere Clauson'un nüshalarla ilgili çizdiği şema aşağıdaki gibidir. Şemaya göre F2 Fergana nüshasını, K Kahire nüshasını ve Viyana nüshasını karşılamaktadır (Naskali, 2021):

Dankoff ise hazırladığı şemada nüshalar arasındaki ilişkiyi şu şekilde göstermiştir (Dankoff, 2015):

Ölker, KB'in her üç nüshasında da çeşitli notlar olduğunu bu notların en çok Fergana nüshasında en az ise Mısır nüshasında görüldüğünü söyler. Arat her üç nüshadaki satır altı notlarını metni yayımlarken edisyon kritikli olarak vermiş fakat

1341. beyit, 1365. beyit, 1670. beyit gibi bazı notların gözden kaçtığı görülmekte olduğunu belirtmiştir (Ölker, 2015).

Karahan, hazırladığı çalışmada bu notların ne için yazıldığı üzerinde durmuştur. Karahan notlarla ilgili; mısranın tamamını açıklamak için, kaybolmuş sesleri taşıyan kelimeleri açıklamak için satır altına notlar yazıldığını, daha sonraki dönemlerde ses değişmesine uğramış kelimelerin, kullanım sıklığı kaybolmuş veya azalmış ekler taşıyan kelimelerin altında notlar olduğunu, fiil-çatı eki ilişkisinin değiştiğini göstermek üzere kelime altına notlar eklendiğini zamirlerin ilgi hâli eki ile kullanımlarındaki değişiklikleri gösteren notlar yazıldığını söyler. Son olarak notun yazıldığı dönemde artık kullanılmayan veya az kullanıldığı zannedilen kelimeleri açıklamak amacıyla notlar eklendiğini söyler (Karahana 2011: 290- 293).

Gülden Sağol Yüksekaya çalışmasında, Arat'ın nüshalar arasındaki ilişkiyi fark etmekle birlikte, üç nüshaya da eşit mesafeden yaklaşmış olduğunu elindeki en eski nüsha olan muhtemelen XIII. veya XIV. yüzyılda istinsah edilen Fergana nüshasından hareket edip diğer nüshaların verilerini de dikkate alarak XIII-XIV. yüzyıldaki örnek metni oluşturmak yerine müellif nüshasını ortaya çıkarmaya çalıştığını söylemiştir (Sağol Yüksekaya, 2020).

Kutadgu Bilig Nüshaları

Herat (Viyana) Nüshası

Arsal'ın verdiği bilgilere göre bu eserin şimdiye kadar bulunmuş nüshalarından birincisi Viyana saray (Devlet) kütüphanesinde saklanmakta olduğunu öğreniyoruz. Hicrî 843'de Afganistanda Herat şehrinde yazılmış olduğu anlaşılan bu nüsha, yazılmasından otuz altı sene kadar bir zaman geçtikten sonra Anadolu'da Tokat şehrine ve oradan da İstanbul'a getirilmiştir (Arsal, 1947).

Arat nüshanın 1439 senesinde Uygur alfabesiyle yazıldığını ve bu nüshanın Arap alfabesiyle kaleme alınmış bir nüshadan Uygur alfabesine çevrildiğini ileri sürmüştür (Arat 2007: XXXIII).

Clauson da Uygur alfabesiyle yazılmış Viyana nüshasının Arap alfabesiyle yazılmış başka bir nüshadan istinsah edildiği konusunda diğer bilim adamlarıyla hemfikirdir (Naskali, 2021).

Diğer nüshalarda olduğu gibi Viyana nüshasında da eksik kısımlar vardır. Abdullah Mert çalışmasında bu eksik kısımları Arat'ın çalışmasından hareketle açıklamıştır. Mert, Arat'ın da çalışmasında bahsettiği gibi 19. sayfada 7. satırdan sonra gelen 197 ile 228 arasındaki beyitleri, 180. sayfada 5. satırdan sonra gelen 6304 ile 6351 arasındaki beyitleri ve 184. sayfada 16. satırdan sonra 6521 ile 6604 arasındaki beyitler diğer nüshalar ile kıyaslandığında Herat nüshasında eksik olduğunu fakat nüshada sayfa noksanlığı olmadığını açıklar (Mert, 2017).

Arsal'ın verdiği bilgiler doğrultusunda Macar doğubilimcilerden H. Vambery'nin bu Viyana nüshasının bir kısmını 1870'de Almanca tercümesi ile beraber yayımladığını öğreniyoruz (Arsal, 1947).

Mısır (Kahire) Nüshası

Uçar (2012)'in da dediği gibi Kahire nüshasıyla ilgili ilk ve tek bilgileri Radloff'tan öğrenmekteyiz.

Mert'in verdiği bilgilere göre *Kutadgu Bilig*'in Mısır nüshası (Kahire nüshası) 1896 yılında Kahire'de tarafından bulunmuştur. Kütüphane düzenlenirken bodrum kata atılmış olan dağınık kitap ve sayfa yığınları gözden geçirildiği sırada *Kutadgu Bilig*'e ait parçalar toplanarak bir araya getirilmiş ve böylece bu nüsha kaybolmaktan kurtarılmıştır (Mert, 2017).

Arsal Viyana nüshasından sonra Kahirede Hidiv kütüphanesinde *Kutadgu-Bilig*'in Arap harfleri ile yazılmış diğer bir nüshası bulunduğunu söyler. Arsal çalışmasında 1891'de meşhur Türkiyatçı Radloff'un Viyana ve Kahire nüshalarını karşılaştırdıktan sonra *Kutadgu Bilig*'in daha mükemmel bir metnini Almanca tercümesi ile beraber neşrettiğini de belirtir (Arsal,1947).

Kahire nüshası, yazısı bakımından diğer nüshalar arasında en iyi durumda olanıdır ve fotoğraf tekniği bakımından da kusursuzdur. Ancak Türk Dil Kurumu'nda basılan tıpkıbasım ile neşre hazırlanırken bazı yerlerde eklemeler olmuş ve bu eklemelerle birlikte kimi yerlerde metindeki ifadeler değişmiştir (Uçar, 2012).

Fergana Nüshası

Ölmez ve Bayrami'nin verdiği bilgiler ışığında diğer iki nüshadan sonra bulunan üçüncü ve son nüsha Fergana nüshasıdır (Ölmez, Bayrami, 2019).

Arat'ın verdiği bilgiler doğrultusunda da nüşanın başındaki manzum mukaddime kısmı ve sonundaki 6232-6645 arası beyitler eksik olduğunu öğreniyoruz. Kitabın nerede ve kim tarafından yazıldığına dair bilgiler bu eksik kısımlarla birlikte kaybolmuş olabileceğini söyleyen Arat, bu nüşanın dağınık sayfalarının sonradan bir araya getirilerek dikilmiş olduğu ve dörtlüklerin altın suyu ile yazıldığı bilgisini vermiştir (Arat, 2007: XXXVII). Ölmez ve Bayrami'nin verdiği bilgilere göre bu nüşada manzum mukaddime yoktur. Mensur mukaddimededen sonra bapların fihristi ve metin yer alır (Ölmez, Bayrami, 2019).

Mert, Fergana nüşasının da 1943 yılında Türk Dil Kurumu tarafından tıpkıbasım olarak yayımlandığını daha sonra Üşenmez (2013) tarafından yeniden baskıya hazırlanan Fergana nüşasının tıpkıbasımı yapıldığını söylemiştir (Mert, 2017).

Duyu Fiilleri ile ilgili olarak hazırlanan bu çalışmada *Kutadgu Bilig*'deki duyu fiilleri, duyu esas alınarak 5 temel başlık ve birincil ve ikincil duyu fiilleri olmak üzere iki alt başlık altında ele alınmıştır.

2.1. Görme Duyu Fiilleri

Gör-, Türkçe temelinde, fiziksel algı fiilleri içerisinde en fazla anlamsal çeşitliliğe sahip olanıdır. Bu durum görme eyleminin doğasıyla ilişkilidir. Diğer bir ifadeyle görmenin en önemli algı olması, ondaki anlam çeşitlenmesinin temel sebebidir. İnsan algısının ilk başlatıcısı konumunda ve temelinde görmenin bulunması ve görmenin, bir insanın dünyayı ve çevresini algılamada ilk aşama olması, gör- ve bununla ilişkili eylemlerin/kavramların çok anlamlılık geliştirmesinin temel nedenidir.

Görme algısıyla ilişkili fiillerin (~görme fiilleri, örn. gör-, bak-, izle-, gözetle-) bir kısmı pasif (durağan) iken bir kısmı aktiftir ve aktif olanlar öznenin/eyleyenin/deneyimleyenin doğrudan katılımını ve bilincini gerektirirler. Gör-eylemi de özünde pasiftir ancak çok anlamlılık söz konusu olduğunda pasif gör- fiilinde de öznenin aktif katılımı ortaya çıkar ve eylem durağanlıktan aktifliğe geçer. Örneğin 'ziyaret etmek' yan anlamıyla gör- eyleminde öznenin doğrudan katılımı ve bilinçli, çoğu zaman istekli bir davranışı/hareketi söz konusudur. Diğer bir deyişle gör- eylemi özne odaklıdır ancak bu eylemin esas anlamsal içeriği, bağlamına göre değişmekle birlikte, öznenin aktif katılımını gerekli kılmayabilir (Sarı, 2019).

Sarı (2019), çalışmasında gör- fiilinin yan anlamlarının sayısının fazla, çok anlamlılığın yüksek olduğunu savunmuştur. Aynı zamanda Güncel Türkçe Sözlükten faydalanarak gör- fiiliyle ilgili 20 farklı anlamı çalışmasında incelemiş olup bazı yan anlamları da değerlendirmiştir.

Şahin (2012), görme duyu fiillerini ‘Bakmak, bakınmak, görmek, gözlemek, gözlemlemek, incelemek, göz gezdirmek, gözden geçirmek fiillerini Türkiye Türkçesinde oldukça sık kullanılan temel algılama fiilleri olarak vermiş ve tezinde bu başlıkları detaylı olarak açıklamıştır.

Ayan, Türkdil (2014), Kazak Türkçesindeki görme duyu fiillerini; temel görme duyu fiillerinin yanı sıra, uzun süreli ve dikkatli bakmayı ifade eden görme duyu fiilleri, şefkat, iyi niyet ve de masumiyet bildiren görme duyu fiilleri, şiddet, korku, sinirlilik ve kötü niyet belirten görme duyu fiilleri ve takip ve gözetleme anlamı veren görme duyu fiilleri olarak sınıflandırmıştır.

Özdoğan ve Karacan (2021) Şecere-i Terakimedeki gör- duyusuyla ilgili ‘bak, kara- ve kör-‘ fiillerini vermiş ve bu fiillerin metinde farklı anlamlarla da kullanıldığını belirtmiştir.

Yıldız, *Eski Uygurca’da Göz Fiilleri* başlıklı çalışmasında göz fiillerini, kişinin eylemi yapma ya da eyleme obje olma durumuna göre ‘Görme fiilleri, Görünme fiilleri, Bakma fiilleri, Gözlem fiilleri, Gösterme fiilleri, Gözetme fiilleri’ şeklinde altı alt grupta sınıflandırmıştır (Yıldız,2017).

Erarslan ve Güner de (2021) çalışmasında görme duyu fiillerini “Göz fiilleri” başlığı altında incelemiştir. Göz fiilleri temel başlığında ‘Görünme, Bakma, Gözetme, Gösterme Fiilleri’ alt başlıklarını vermiştir.

Kamchybekova, *Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri* başlıklı çalışmasında görme duyu fiillerinin çekirdek fiilini gör- fiili olarak vermiş ve bu fiilin alt başlığında ‘Görme fiilleri, Gözlem fiilleri, Gözetleme fiilleri’ başlıklarını işlemiştir (Kamchybekova, 2011).

Özen Yaylagül, ‘*Türk runik harfli metinlerde mental fiiller*’ başlıklı makalesinde aynı kökten gelen kör- ve köz ismine +lä isimden fiil yapma ekinin eklenmesi sonucunda oluşan köz+lä- ve kör-lä fiillerinin göz duyu organıyla ilişkili tek ve en önemli duyu fiilleridi olduğu yönünde açıklama yapmıştır. Aynı zamanda ilerleyen zamanlarda

görme duyu organına +äd isimden fiil yapım eki eklenmesiyle oluşmuş küzäd- fiilinin de burada sayılabileceğini belirtmiştir (Yaylagül, 2005)

Hirik (2018), çalışmasında görme duyu fiillerini kişinin iradesinin dâhil olması ya da olmaması bağlamında 2 sınıfa ayırmıştır;

a. *Bilinçli görme duyu fiilleri: (bak-, seyret-, izle-, gözet-, gözle-, gözlemle-, bakın- vs)*

b. *Bilinçsiz görme duyu fiilleri: (bak-, gör-)*

Duyu fiilleri alanında önemli çalışmalara imza atan Viberg (1984), 14 farklı dil ailesinden 53 dili incelemiş ve beş tür algı fiilini özelliklerine göre ‘Etkinlik, Deneyim ve Birleştiren’ şeklinde üç gruba ayırmıştır. ‘Görme fiili’ ile ilgili verdiği üç sözcüksel öge aşağıdaki gibidir:

a. Peter was looking at the birds (Peter kuşlara bakıyordu).

b. Peter saw the birds (Peter kuşları gördü).

c. Peter looked happy (Peter mutlu görünüyordu).

Aktivite örneği olan (a) bir insan etkeni tarafından bilinçli olarak kontrol edilen sınırsız bir süreci göstermektedir. Bunun aksine, deneyim örneğindeki (b) özne uyarıları bilinçli olarak kontrol etmez. Birleştiren örneği (c) ise fiilin konusu algı için uyarıcıdır.

Viberg, mental fiiller hiyerarşisinde ‘Görme’ en üst sırada yer aldığını söyler ve gör- fiilinin çokanlamlılık kapsamında birçok ayrıntıyla incelenebilir olduğunu belirtir. Mesela ‘bak-‘ fiilinin birden fazla kelimeyle ilişkiye sahip yaygın bir fenomen olduğunu söylerken ‘gör-‘ fiilinin genel olarak tek bir kelime ile ilişkisi olan fiil olduğunu söyler.

Çeşitli dillerde görme duyusunu inceleyen Viberg, gör- fiiliyle ilgili prototipik anlamı 'görmek' olan bir fiilin, 'işitmeyi' de kapsayan genişletilmiş bir anlama sahip olabileceğini, İngilizce'de bile, 'görmek' fiili anlamını diğer duyu modalitelerini kapsayacak şekilde genişletebileceğini söyler. Bazen de ‘bakmak’ fiili anlamını ‘tadına bakmak’ şeklinde genişletebileceğini belirtir. Aynı zamanda benzer yapıların Korece ve Japoncada da görülebileceğini ekler. Gör- fiilinin bazı bağlı yapılarda görün- anlamına genişleyebileceğini de belirtmiştir (Viberg, 1984).

Levin çalışmasında görme duyu fiilleriyle ilgili ‘Algı fiillerinin bu alt kümesindeki fiiller, bazı varlıkların gerçek algısını tanımlar. Algılanan özneyi ve algılanan doğrudan nesneyi alırlar. Bu fiillerden bazıları belirli bir duyu modalitesine bağlıdır, ancak diğerleri değildir.’ açıklamasını yaparak görme duyu fiillerini *görme fiilleri*, *gözlem fiilleri* ve *gözetleme fiilleri* olmak üzere üç grupta ele almıştır (Levin, 1993: 185-187).

Sweetser (1990), Hint-Avrupa dillerinin anlamsal uzantılarını bilişsel ve artzamanlı bir bakış açısıyla analiz etmiştir. Sweetser, çeşitli Hint-Avrupa dillerini inceleyerek “ ‘görme’ fiilleri ‘bilgi’ veya ‘mental görme’ anlamına genişler.” önermesini önermiştir.

Kim ve Lee (2011), Korece mental fiiller üzerine yaptıkları çalışmalarında iki Korece sözlük (Standart Korece Sözlük ve Sejong Sözlüğü) kullanarak duyuların çeşitlendirilmesini incelemişlerdir. Çalışmalarında görme duyusu için Korece *lemma pota* (bak-) fiilini ele alıp genişledikleri anlamları ele almışlardır.

- (9) a. He reads a book in his free time (Boş zamanlarında kitap okur.)
- b. Considering his situations... (Durumlarını göz önünde bulundurarak...)
- c. They judged that to be a lie (Bunun yalan olduğuna karar verdiler.)

Yukarıdaki tabloya göre *lemma pota*'nın (bak-) içeriğe göre bilişsel duyuları temsil ettiği gösterilmiştir: Sözlüklerde görüldüğü gibi, (9a) 'da gösterildiği gibi *pota*'nın bir BİLME duygusunu, (9b) 'de bir DÜŞÜNCE duygusunu ve 9c'de bir YARGI duygusunu temsil ettiği görülmektedir (Kim ve Lee, 2011).

Tüm bu incelemelerin sonunda en temel duyu olan görmenin duyu sürecinin ilk basamağı olduğu sonucu çıkmaktadır. Bu ilk süreç bazen kendi anlamından çıkarak bazı yan anlamlara genişleyebilir.

Metinde tespit edilen görme duyu fiilleri Birincil görme duyu fiilleri ve İkincil görme duyu fiilleri alt başlıklarına ayrılarak incelenmiştir.

2.1.1. Birincil Görme Duyu Fiilleri

Bu grupta temel görme duyusunu kapsayan fiiller ele alınmıştır. Bahsi geçen bu fiiller şunlardır: **Bak-, Bakın-, Bakış-, Kör-, Kız tik-, Kız yum-** .

2.1.1.1. Bağ- (Bakmak, görmek)

Bağ- eylemi göz organıyla gerçekleştirilen ve bir Şeye ya da birine bakışını çevirmek, birini izlemek gibi anlamlara sahiptir. Türkçe sözlükte **bağ-** fiili için **1.** Bakışı bir Şeyin zerine çevirmek: “*Konuşurken gözlerini kaldırıp insanın yüzüne bile bakmazdı.*” –Ömer Seyfettin. **2.** Aramak. **3.** (yer için) Yüzü bir yöne doğru olmak: “*Limana bakan penceresinden deniz görünürdü.*” – O. V. Kanık. **4.** Bir Şeyin gelişmesi veya iyi bir durumda kalması için emek vermek: “*Bakarsan bağ olur, bakmazsan dağ olur.*” – Atasözü. **5.** Beslemek, geçindirmek: “* çocuklu bir aileye bakıyor.*” –N. Cumalı. **6.** (bir iş) Birinden beklenmek: *Evin bütün işleri bana bakıyor.* **7.**(hasta için) Muayene etmek, tedavi etmek: “*Baktılar, ettiler, ilaç, tedavi, faydası olmadı.*” –E. Bener. **8.** Yoklamak, incelemek, denemek: *Git bak bakalım, evdeler mi? Yemeğin tadına bakar mısın? Şu hesaba sen de bak.* **9.** Bir işi yapmak, bir işi yapmakla görevli olmak: *Pasaport işine polis bakar. Çocuğum sen derslerine bak.* **10.** Yapılabilmesi bir Şeye bağlı bulunmak: *Bu iş beş bin liraya bakar.* **11.** Gözetmek, ilgilenmek. **12.** Renklerde, Benzemek, andırmak: *Bu kumaşın rengi yeşile bakıyor.* **13.** nem vermek, önem vererek üzerinde durmak: “*Aşka kutsal gözle bakanları üzmekten korkarım.*” –R.H. Karay. **14.** Anlamak, farkına varmak: “*Bazı akşamlar bakarım Halil savuşur, nereye gittiğini de kimseye söylemez.*” –M.ř. Esendal. **15.** Başka bir Şeyle ilgilenmeyip elindeki veya önündeki işle uğraşır olmak: *Yemeğini yemeye bak!* anlamları verilmiştir (TDK, 1998 s.205-206).

Suat nl, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğünde bağ-* fiili için farklı olarak ‘muttali kılmak, haberdar etmek, bildirmek, göstermek, çevirmek, vazgeçirmek’ anlamlarını vermiştir (nl, 2012).

Kaşarlı, *Dvnu Lugti't-Türk*'te **bağ-** fiili için ‘*ol maņa bağdı*’ (DLT 238) rneğiyle kelimenin temel anlamı olan bakmak anlamını örneklemiştir. DLT’te bir başka örnekte **bağ-** fiili için kötü gözle bakmak, hoş karşılamamak anlamı verilmiştir:

bağmas bodun sewgsz yudkı yudı

‘Yüzü asık, iğrenç cimriye insanlar iyi bakmaz’ (DLT 306)

ol aņar titr bakdı

‘o, ona (kişiye) gözünü dikti.’ (DLT 323) rneğinde ise **bağ-** fiilinin “**titr**” ile beraber kullanımı fiilin anlamını ‘dikkatlice bakmak, gözünü dikmek, gözünü

ayırmadan bakmak' anlamlarına genişletmiştir. Clauson *titrü* kelimesi için 'ters, yanlış' anlamlarını vermiştir. (ED 459a). Bu anlamlardan yola çıkarak bu örnek için ters ters bakmak, kızgın bir şekilde bakmak anlamlarını da verebiliriz. Bir kişiye kızgın olduğunda gözünü ayırmadan bakıldığı varsayılırsa da iki anlam birbiriyle eşleşmiş olur.

Bakdı maña imleyü

'Selam vererek bana işaret etti' (DLT 472) örneğinde ise **bağ-** fiili işaret etmek, kaş ve göz mimikleriyle bir şeyler anlatmak anlamında kullanılmıştır. İmle- fiilinin de 'göz kırpmak, selam vermek' anlamlarının olduğu bilgisiyle de iki fiilin benzer anlamlarda olduğu kanısına varılabilir. Ki göz kırpmak eylemi de yine göz ile yapılan bir eylemdir.

Clauson ise **bağ-** fiilinin birine ya da bir şeye bakmak, birine itaat etmek gibi genişletilmiş anlamlara sahip olduğunu ve tüm modern dillerde yaşadığını söyler (ED 311a).

Özgür Demirci, *Eski Türkçede Fiiller* adlı çalışmasında **bağ** fiilinin Uygur Türkçesindeki kullanımını için [...] *bakıp oğlan* [...] "oğlan bakıp" (DKPAMP 170) örneğini vermiştir (Demirci, 2016 s:91).

Ele alınan **bağ-** fiili metinde 42 yerde temel anlamı olan "bakmak, görmek, gözden geçirmek", 10 yerde "düşünmek", 30 yerde temel anlamına benzer bir anlam olan "dikkat etmek", 1 yerde "terk etmek", 4 yerde "hal ve hareketlerine dikkat etmek", 6 yerde "hizmetinde bulunmak, iyiliği için uğraşmak" anlamlarında kullanılmıştır.

Fiilin, aşağıda verilen örneklerde temel anlamı olan "bakmak, görmek" anlamlarında kullanıldığı tespit edilmiştir:

bitigde haş uz bolsa açlur köngül

oğıgu kelir baksa avnur köngül

"Mektubun hattı güzel olursa, gönül açılır; onu görünce, insan okumak ister, gönül avunur." (KB 2694)

sığırçuknı kördüm uçar kaş ara

tenğın bağtım erse ikigü kara

“Sığırcığı gördüm, kaklar arasında uçar; arkadaşlarına bakınca, gördüm ki, ikisi de karadır.” (KB 4198)

seve baktıng erse közüm yümdüküm

saŋga körkitür men negü erdüküm

“Sen sevgi ile bakınca, ben gözümü yummak suretiyle, sana nasıl olduğumu göstermek istedim.” (KB 663)

Türkçe sözlükte incelemek anlamının verildiği fiil metinde de bu anlamda tanıklanmıştır. Ele alınan beyitte aklın tarifi üzerinden akıllı insan tarif edilmektedir. Akıl yani akıllı insan işlere, olaylara her yönden bakar. İşlere ve olaylara her yönden bakmak her şeyi etraflıca, detaylıca düşünmek anlamına gelmektedir. Fiil beyitte verilen bu anlamıyla birlikte anlam olarak idrak fiilleri kategorisine genişlemiştir:

bakar soldın oŋgdın hem öŋgdün kiğin

ķamuğ iş yarağın bilir hem öçin

“İşlere sağdan, soldan, önden, arkadan, her cephesinden bakar; hal çaresini ve zamanını bilir.” (KB 1857)

Arat’ın uzun uzun düşünmek anlamını verdiği örnekte “*baķtı uzun*” ifadesi kullanılmıştır. Düşünürken bir yere odaklanıp uzun uzun bakılır. Bu yüzden uzun bakmak ifadesinin düşünme eylemiyle bağlantısının olması kaçınılmazdır. Bu da anlam olarak idrak fiillerine genişlemiş bir anlamdır:

ilig bir kūn oldurdı yalŋguz özün

kemişti kitab ötrü baķtı uzun

“Hükümdar bir gün tek başına oturuyordu; elindeki kitabı bıraktı uzun uzun düşündü.” (KB 1572)

Ele alınan beyitte **baķ-** fiilinin –a zarf fiil eki ile birlikte **kör-** fiiliyle birleşik bir biçimde kullanıldığı görülmektedir. **Baķ-** ve **kör-** fiili neredeyse aynı anlamdadır. Beyit için farklı bir çeviri yapılması gerekirse *baķa kör-* ifadesi için “bakarak görmek” anlamı verilebilir. Bakarak görmek iyice düşünmek anlamının yanı sıra gerçekten bakmak, farkına varmak anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır. Çünkü kişilerin bir şey veya bir konu üzerinde yeteri kadar düşünmesi bilinci açığa çıkarır ve kişi gerçekleri görmeye

başlar. Buradan da yola çıkılarak metaforik olarak gerçekleri görmek anlamına ulaşılabilir. Bu da idrak fiillerine genişlemiş bir anlamdır:

meniḡ tip bilir sen bu karşıḡ bu kün

haḡikat baḡa körse ermez öḡün

“Bugün bu sarayı "benim" diyebilirsin; iyice düşünürsen, gerçekte o böyle değildir.” (KB 5181)

Baḡ- fiilinin “ilgilenmek, umursamak” anlamlarına gelecek şekilde kullanımı günümüzde de yaygındır. “Herkesin lafına bakmamak” ifadesi **baḡ-** fiilinin günümüzdeki kullanımını özetler. Ele alınan beyitte de bu anlam verilmek istenmiştir. *Kişi asḡına baḡ-* ifadesi başkasının faydasıyla ilgilenmemek, onu düşünmemek anlamlarındadır. Buradaki **baḡ-** fiili anlam genişlemesiyle ilgilenmemek anlamına genişlemiştir:

il asḡı tile me öz asḡıḡ tile

kişi asḡıḡa baḡma turma ile

“Memleketin faydasını kendi menfaatin ile telif et; başkasının menfaatini düşünüp, ona bağlanma.” (KB 5536)

Ele alınan beyitte düşünmek anlamını pekiştirmek için *gönlüyle bakın-* ifadesine yer verilmiştir. Bu ifade ile iyice düşünmek anlamı verilmek istenmiştir. Çünkü inanışa göre kişi olaylara gönlüyle bakarsa detaylı düşünür ve her şeyin farkına varır. Halk arasında da sıkça kullanılan *gönül gözü* ifadesi de bu düşünceyi kanıtlar niteliktedir. Bu yüzden *köḡlün bakın* ifadesinden iyice düşünmek anlamını çıkarmak yerinde bir tespit olur. İyice düşünmek anlamının verildiği fiil anlam genişlemesiyle idrak fiiline genişlemiştir:

ḡayuda yaraşıḡlık erse yaḡın

ol işte bolur asḡı köḡlün bakın

“Nerede yakınlık ve uygunluk varsa, o işte fayda vardır; bunu iyice düşün.” (KB 3210)

Kör- ve **Baḡ-** fiili arasındaki fark dikkattir. **Kör-** bilinçsiz bir şekilde yapılabilecek bir eylemken **baḡ-** dikkat gerektiren bir eylemdir. Çünkü kişi her şeyi görebilir ama her şeye bakamaz. Buradan yola çıkarak ele alınan beyitlerde dikkat etmek

anlamına genişleyen **bağ-** fiili bazı beyitlerde **kör-** fiiliyle birlikte kullanılmıştır. Bu ifadelerin de bakarak görmek, dikkat etmek anlamlarına gelecek şekilde aktarımı yapılabilir:

tapuğlarda artuğ bu yinçge tapuğ

hâciblik turur bağsa yetrü kamuğ

“Dikkat edersen, hizmetler arasında en ince hizmet hâcibliktir.” (KB 2484)

bağa barsa ters iş bu begler işi

tapınsa telim terk yaranmaz kişi

“Dikkat edersen, bu beylerin işi ters bir iştir; insan çok çalışmakla onlara kendisini kolay kolay beğendiremez.” (KB 4753)

bağa barsa yetrü ajun halini

eñgip kağlu tañglap kör uksa anı

“Dünyanın hâline iyice dikkat eder ve onun mâhiyetini anlarsa, insan hayretler içinde kalır.” (KB 6390)

bu tüş ‘ilminge bağsa şartı öküş

munı bilgü aşnu yetürse ukuş

“Bu rüya tâbiri, dikkat edersen, birçok şartlara bağlıdır; buna akıl erdirmek için, önce şunları bilmek lâzımdır.” (KB 5997) örneğinde yine dikkat etmek anlamının yanı sıra ‘anlamak, idrak etmek’ anlamı da çıkarılabilir. Bu yönüyle görme duyu fiili olan **bağ-** duyu fiili anlam genişlemesiyle idrak fiiline genişlemiştir.

İşke bağ- ifadesine yer verilen beyitlerde işiyle meşgul olmak, işiyle ilgilenmek anlamları verilmek istenmiştir. Burada **bağ-** fiilinin dikkat gerektiren bir eylem olduğu açıkça görülmektedir. Çünkü işiyle ilgilenen kişi başka hiçbir şeyle ilgilenmez ve bütün duyularıyla ona odaklanır. Günümüzde de sıkça kullanılan “Göz kulak olmak, gözünü ayırmadan bakmak” deyimleri buradan oluşmuştur:

katıglan taşırta kamuğ işke bağ

oğuğ bol kulağ köz yiti tut ma sağ

“Gayret et, dışarıdaki her işi idare et; uyanık ol, gözünü ve kulağını keskin ve tetikte tut.” (KB 5936)

saķınçın keçürdi kör ögdülmişe

tapuğka baķa turdı itti işe

“Ögdülmiş de yasını geçirdi; vazifesine başlayarak, işine devam etti.” (KB 6345)

elig urmuş işke bakıp işlemiş

bilig işke tutmuş boğun başlamış

“O eline aldığı her işi dikkatle yapmış ve bilginin gösterdiği yolda yürüyerek, halkı idare etmiştir.” (KB 255)

Baķ- fiilinin *Kendi hareketlerine dikkat etmek, özüne bakmak* anlamlarına gelecek şekilde kullanımı olağandır. Kişi kendine döndüğünde, öz eleştiri yaptığında, kendi içine baktığında daha dikkatli olur ve kendiyle ilgili olumlu ya da olumsuz birtakım sonuçlara varır. **Baķ-** fiili temel anlamıyla düşünülüğünde de kişi bir şeye dikkatli bir şekilde bakarsa birtakım çıkarımlarda bulunabilir:

ay ilig baķa kör sen özke közün

bir özke neçe neňg tirer sen özün

“Ey hükümdar, sen kendine bir bakıver; sen üzerinde ne kadar şey toplamışsın.” (KB 5361)

Ele alınan beyitte **baķ-** fiili iki yerde kullanılmış olup *eđiňge bakıp* ifadesinde gözden geçirmek, incelemek anlamıyla temel anlama yakın bir kullanımda görülmektedir. Eđi burada sahip olunan mal, mülk, hazine anlamlarındadır. **Baķ-** fiiliyle kullanımı hazinesini, malını, mülkünü gözden geçirmek, kontrol etmek anlamlarına ulaşılmasını sağlamıştır:

bu üdte ajun öz öziňge bakıp

küvenip sevinip eđiňge bakıp

“Bu esnada dünya kendi kendine baktı; sevinip övünerek, hazinesini gözden geçirdi.” (KB 81).

Kişi iyiliğini istediği birine sevgi ile bakar. Ele alınan beyitte geçen *edgü közün baķa* ifadesiyle iyi göz ile bakmak yani kötülüğünü istememek, şefkatle bakmak

anlamları çıkarılabilir. Aynı şekilde bunun tam zıttı bir ifade olan *kötü göz ile bakmak* ifadesi de bu anlamı desteklemektedir. Halk arasında “kem gözlü” kalıplaşmış ifadesi de bu anlamı destekler nitelikte bir örnektir:

iligke kirü hem çıka törçidi

ilig edgü közün bağa törçidi

“Hükümdarın yanına girip çıkmakta ve hükümdar da ona karşı teveccüh ve itimat göstermekte devam etti.” (KB 609)

Gözünü bir yere sabitleyip bakmak, dik dik bakmak, gözünü ayırmadan incelemek olumlu bir anlam olabileceği gibi olumsuz bir durumu da ifade edebilir. Kişi düşünceli olduğu zaman da bir yere gözünü sabitleyip bakabilir, birine sinirlendiği zaman da, ilgisini çeken bir şey ya da biri olduğu zaman da. Ele alınan beyitte **bağ-** fiilinin **artuğ** (fazla) kelimesiyle birlikte kullanımı karşıdaki kişiyi korkutmaya yönelik bir bakışı anlatır. Bu bakış gözlerin iri iri açılarak yapılan bakışı gözler önüne getirmektedir:

bağa tursa artuğ anın korğu tur

ğalı korğmasa sen küçün korğitur

“Sana fazla bakarsa, onun bakışından kork; eğer korkmazsan, o seni korkmaya mecbur eder.” (KB 656)

Hizmetinde bulun- ifadesi günümüzde yaşı belli bir seviyeye ulaşmış insanlar tarafından kullanılan ‘*yaşlanınca bana bak*’ ifadesiyle eşdeğerdir. Birine bakmak onun sorumluluğunu almak, onunla fiziksel ve manevi olarak ilgilenmektir. Ele alınan beyitte de bu anlam verilmek istenmiştir. Verilen bu anlam fiziki olarak birine göz ile bakmak anlamında değildir. Mecazen birine bakmak yani onunla ilgilenmek anlamlarındadır. Günümüzde de sıkça kullanılan “göz kulak olmak” ifadesi bu anlamı destekler nitelikte bir örnektir. Birine göz kulak olmak onun gözü kulağı olmak demektir. Ele alınan beyitte de bu anlama benzer bir anlam söz konusudur:

ilig birdi alkış kör ay toldıka

ayur tünle kündüz maŋga tur bağa

“Hükümdar Ay-Toldı'yı övdü ve: Sen gece gündüz benim hizmetimde bulun dedi.” (KB 760)

bularnı katıg sev köngülde berü

nenğın edgülük kıl bağa tur körü

Bunları pek çok ve gönülden sev; onlara iyi bak ve yardımda bulun. (KB 4338)

çıgay tul yetimig bağa tur körü

bularıg küdezse bolur çın törü

“Fakir, dul ve yetimleri kolla; bunları korumak, kanunu gerçekten tatbik etmek demektir.” (KB 5302)

Bağ- fiili ele alınan beyitte ‘güler yüz göstermek’ anlamında kullanılmaktadır. **Kül-** fiiline getirilen –e zarf fiil eki **bağ-** fiiliyle birlikte kullanımı sonucunda gülerek bakmak anlamına ulaşılmamasını sağlar. Gülerek bakmak şefkatle bakmayı anlatır. Sevgi, şefkat, mutluluk gibi duyguları içeren bu eylemin günümüzdeki yansıması “gözlerinin içi gülmek” deyimidir. Beyitte olumlu bir anlama sahip olan **küle bağ-** eylemi sonucunda hem eylemi gerçekleştiren kişi hem de etrafındaki insanların mutluluğu ve sadakati ifade etmektedir:

küle baksa begler kişike turup

anğa yıglu tirlür er at yüz urup

“Beyler kime güler yüz gösterirlerse, hükümdarın hizmetinde bulunanlar onun ağzına bakar ve onun etrafında toplanırlar.” (KB 1632)

2.1.1.2. Bağın- (Bakınmak)

Türkçe Sözlükte **bağın-** fiili için 1. Bakmak işi yapılmak, çevreye göz gezdirmek, araştırmak: “Şaşkın şaşkın etrafına bakınırken rehberim beni otele soktu.” –R. H. Karay. 2. Muayene olmak: “Ebeye bakınmak” anlamları verilmiştir (TDK, 1998, s:203).

Karahanlı Türkçesi Sözlüğü’nde **bağın-** fiilini ‘bakınmak, bakmak, düşünmek; beklemek’ şeklinde tanımlanmıştır (Ünlü, 2012).

Kaşgarlı, DLT’de *İşka bağın* “işinin sonuna bak” (DLT, 279) örneğini vererek kelimenin temel anlamını vermiştir. Bir başka anlamı ise *İş kidiğe bağingil* “işin sonunu bekle ve tedbir al” örneğiyle örneklenmiştir (DLT, 273).

Clauson ise **baķın-** fiilini “**baķ-** fiilinin dönüşlü hali” ifadesiyle açıklamış ve farklı anlamlarla tüm modern dillerde yaşadığını söylemiştir (ED, 316b).

Demirci, çalışmasında **baķın-** fiilinin Uygur dönemindeki kullanımını öñdün kedin bakınıu “daha sonra bakınarak” (BuddhUig II 103) örneğıyle örneklemiştir (Demirci, 2016, s:425).

Atabetü'l Hakayık'ta *Ne iş utru kelse añar ked baķın* “Hangi iş karşına gelirse gelsin onu iyice incele” örneğıyle karşımıza çıkmaktadır. Harezmi Türkçesinde verilen *ağızıķa baķındı* “onun sözlerine kulak verdi” örneğı ‘ağızına bakmak’ deyimini akıllara getirmektedir. Birinin ağızına bakmak söylediklerinin ciddiye alındığını gösterir. Bu yüzden de söyledikleri pür dikkat dinlenir.

Fiil, metinde 1 kez temel anlam olan “bakınmak, bakmak, görmek” anlamlarında, 9 kez “dikkat etmek”, 1 kez “bağılı olmak”, 1 kez “ibadet etmek”, 1 kez “etrafını kollamak”, 2 kez de “düşünmek” anlamlarında geçmektedir.

Baķın- fiili Kutadgu Bilig'de temel anlam olarak bir yere, bir şeye bakmak, bakınmak, izlemek anlamlarında kullanılmıştır:

tirigke ağın hiç yok erse kıyın

tap erdi bu açığı ölümke baķın

“İnsan için başka hiçbir eziyet olmasa bile bu acı ölüme bakmak kâfidir.” (KB 5415).

İncelenen beyitte temel anlamına yakın bir anlam olarak *etrafını kollamak* anlamı verilmiştir. Günümüzde kullanılan ve tehlike anında yapılan bir eylem olan *etrafı kolaçan etmek* **baķın-** fiiliyle eşdeğer bir anlamdadır. Bundan dolayı *etrafını kollamak* anlamını vermek için **baķın-** fiili kullanılmıştır. Beyitte beyler ne kadar iyi davranırsa davranırsın onlara güvenilmemesi gerektiğı ve çevresini kontrol edilmesi gerektiğı, her an tetikte durulması gerektiğı öğütlenmiştir. Burada etrafına **baķın-** fiziki olarak da bir bakınmayı barındırır. Fiziki olarak gözüyle etraftaki tehlikeleri kontrol etmek söz konusudur.

neçe edgü tutsa özünğ korku tur

işimsinmegil sen kıya baķnu tur

“Beyler sana ne kadar iyi muamele ederlerse etsinler, sen onlardan emin olma, onları kendine eş sayma; dâima etrafını kolla.” (KB 4095).

Ele alınan beyitte kelime temel anlamı olan *etrafına bakınmak* anlamından ziyade bu konuyu anla! , dikkat et! anlamlarında kullanılmıştır. Olaylara farklı açılardan bakmak algıları açtığı ve anlamayı kolaylaştırdığı için **bakın-** fiilinin bu anlamda kullanıldığı düşünülebilir. Bir olaya ya da bir şeye bakınırken aslında o şey göz önünde tutulur. Çünkü bakarken dikkat edilir ve dikkatin yoğunlaştığı şey göz önünden kaçırılmaz. ‘Gözünün önünden ayırmamak’ deyiminin de yine buradan ortaya çıkmış olabileceği düşünülebilir. Beyitte **bakın-** fiili **kör-** fiiliyle birlikte kullanılmıştır. Buradan yola çıkılarak anlamı pekiştirmek için kullanılmış olabileceği de düşünülebilir:

kimi tutsa begler öziñge yakın

kamuğ neñg yakınlık kıılır kör bakın

“Beyler kimi kendilerine yakın tutarlarsa, bak ve dikkat et, herkes ona yakınlık gösterir.” (KB 605)

Ele alınan beyitte Arat tarafından *aslımı göz önünde tutmak* aktarımıyla açıklanan **tüpüñke bakın-** ifadesi kendi hareketlerine bakmak, davranışlarına dikkat etmek anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır. Günümüzde de sıkça kullanılan “Kendine bak-“ ifadesi burada **bakın-**fiiliyle kullanılmıştır. **Bakın-** fiili **bağ-** fiilinin dönüşlülük eki almış halidir. Dönüşlü eylemler de eylemi gerçekleştirenin kendisinin etkilendiği eylemlerdir. Hal ve hareketlerine dikkat eden kişi bu durumdan etkilenir. Bundan dolayı **bakın-** fiilinin tercih edilmiş olabileceği düşünülebilir. Beyitte ölümün varlığından bahsedilmektedir. Ölümün hiçbir zaman unutulmaması gerektiği ve kişinin hareketlerini, kendisini kontrol etmesi gerektiği öğütlenmiştir.

ölümüğ unıtma anuğ tur sağın

özünğni unıtma tüpünğke bakın

“Ölümü unıtma, dâima hazır ol, onu hiç bir zaman hatırandan çıkarma; kendini unıtma, aslımı dâima göz önünde tut.” (KB 1323)

Bağ- fiiliyle kullanılan ‘gönlüyle bakmak’ anlamını örnekleyen beyitin *o işin faydası vardır gönlünle bakın* şeklinde aktarımı yapılabilir. Halk arasında bir işe gönülle bakıldığında daha iyi farkına varılacağı düşüncesi vardır. Gönül gözü kavramının da buradan ortaya çıkmış olması muhtemeldir. Bir işe gönülle bakmak iyice düşünmeyi

gerektirir. Çünkü bu eylem biraz da his gerektiren bir eylemdir. Bazı noktalarda gözün görmediğini gönül görebilir.

kayuda yaraşıklık erse yakın

ol işte bolur asğı könglün bakın

“Nerede yakınlık ve uygunluk varsa, o işte fayda vardır; bunu iyice düşün.” (KB 3210)

Bakın- fiilinin bir işle ilgilenmek anlamına genişlediği beyitte gelir ve giderle alakadar olmak, düzenlemek anlamına ulaşılmaktadır. “Eve bakmak” ifadesi bu anlam genişlemesini en iyi açıklayan ifadedir. Günümüzde de sıkça kullanılan bu ifade eve bakmak evin gelir gideriyle, eksiklikleriyle ilgilenmek anlamındadır. İncelenen beyitte de bu anlamı sağlamak için **bağ-** fiili değil de **bağın-** fiili tercih edilmiştir. Açıklama yaparken de **bağ-** fiiliyle açıkladığımız anlam beyitte yine öznenin etkilenmesi söz konusu olduğu için **bağın-** fiili tercih edilmiş olması mümkündür.

kirişke yaraşı çıkış kıl yakın

çıkış bolsa terkin girişke bakın

“Gelire uygun olan gideri yakın et, eğer gider olursa derhal geliri düzenle” (KB 4538)

İbadet etmek bir nevi kişinin kendi içine dönmesidir. Kişi ibadet ederken dış dünyadan tamamen kendini soyutlar ve sadece ibadetine odaklanır. Eski Türklerde görülen Gök Tanrı inancına göre Tanrı'nın göklerde olduğu ve birdir. Bundan dolayı ibadet esnasında göğe bakılıp ibadet edilirdi. Günümüzde bu inanç ve ibadet şekli hala güncelliğini korumaktadır. Bundan dolayı beyitte **bağın-** fiili öze dönmek anlamında *tapuğ kıl-* (ibadet etmek) fiiliyle birlikte kullanıldığı düşünülebilir:

erejke avınma sevinme sağın

bayat yadı birle tapuğ kıl bakın

“Rahata erdim diye, avunma ve sevinme, kendini tut; Tanrıya zikret ve ibadette meşgul ol.” (KB 6136)

2.1.1.3. Bakış- (Bakışmak)

Bakış- fiili için T.S’de 1.İki veya daha çok kimse birbirine bakmak: “*Ev halkı birbirlerine bakıyorlar, söyleyecek söz bulamıyorlar.*” -S.M. Alus. 2. Kaçamak ve gizli olarak birbirine bakmak: “*Eniştemle mürebbiyenin birbirine nasıl baktıklarına hiç dikkat ettin mi?*” –H. R. Gürpınar, anlamları verilmiştir (TDK, 1998, s:204).

Karahanlı Türkçesi Sözlüğü’nde ise “bakışmak (göz ucu ile)” tanımını verilmiş ve DLT ve KB’den örnekler verilmiştir. (Ünlü, 2012)

“**Bak-** fiilinin işteş hali” açıklamasını yapan Clauson, fiil için ‘birbirine bakmak’ anlamını vermiştir ve bazı modern dillerde yaşamakta olduğunu söylemiştir. Kelime yine Clauson’a göre Çağatay ve Harezmi Türkçesinde de aynı şekilde geçmektedir (ED 321b)

Kaşgarlı ise diğer anlamların yanında ‘yan gözle birine bakmak’ anlamını vermiştir. Bu anlam içinse;

Olar bir birke bakışdı “O ikisi birbirlerine yan gözle baktılar.” (DLT 261) örneğini vermiştir.

Kelimenin temel anlamı için;

kış yay bile tokıştı

kıtır közün bakıştı

“Kış yaz ile tartıştı ve savaştı. Birbirlerine öfkeli gözle baktılar.” (DLT 88) örneğini vermiştir.

Karahanlı Türkçesi döneminden önce izine rastlayamadığımız fiil bu dönemin en kapsamlı eseri olan Kutadgu Bilig’de iki yerde geçmiş ve aynı anlamla kullanılmıştır.

Temel anlamı birbirine bakmak olan fiilin metindeki anlamı karşı karşıya gelmek aktarımıyla verilmiştir. Karşı karşıya gelmek, burun buruna gelmek gibi ifadelerin kullanımı günümüzde de yaygındır. Karşı karşıya gelen iki kişi aslında göz göze gelmiş olur. Yani bu eylem sonucunda bir bakışma gerçekleşir. Yalnız ele alınan beyitlerde iki kişinin karşıya gelmesi söz konusu değildir. Güneş ve Ay’dan bahsedilen beyitlerde bir rastlaşma söz konusudur. Güneşin karşısına geçen herkesi ve her şeyi aydınlattığından ve Ay’ın güneş ile karşı karşıya gelmesi sonucunda aldığı dolunay halinden bahsedilen beyitlerde güneş ve Ay’ın karşılaşmaları sonucu ortaya çıkan hal mecazi olarak iki

insanın göz göze gelmesine benzetilmiştir. Yani dünya ve güneşe kişiselleştirme yoluyla insana ait olan bakışma özelliği verilmiştir. Bundan dolayı **bakış-** fiilinin kullanımının tercih edilmiş olması mümkündür:

yaşık boldı törtinç yaruttı ajun

yakışsa yarutur bakışsa özün

“Dördüncüsü Güneş'tir, dünyayı aydınlatır; yaklaşanları, karşısına gelenleri ışığı ile aydınlatır.” (KB 134)

bularda enġ altın bu yalçık yorır

yaşık birle utru bakışsa tolır

“Bunlardan en altta bu Ay dolaşır; Güneş ile karşı karşıya gelirse, dolunay hâline gelir.” (KB 137).

2.1.1.4. Kör- (Görmek)

Günümüz şekliyle **gör-** fiili için **1.** Göz yardımıyla bir şeyin varlığını algılamak, seçmek: “Merdivenin başındaki paravanın arkasında garip bir sahne gördüm.” –A. Gündüz. **2.** Anlamak, kavramak, sezme: “*Türk iradesinin ne demek olduğunu da sen göreceksin.*” - Ruşen Eşref Ünaydın. **3.** Yanına gidip konuşmak: *Bugün müdürü göreceğim.* **4.** Bir şey hakkında bir yargıya varmak, değerlendirmek: *Durumu kötü görmek.* **5.** Belirli bir zamanın içinde bir olaya tanık olmak, yaşamak: “*Hangi memlekete gitsek resmî makamlar kadar halkın da rağbetini görürdük.*” - Falih Rıfkı Atay. **6.** Yapmak, etmek: *İş görmek. Masraf görmek.* **7.** (–den) Kendisine yapılmak, bir davranışla karşılaşmak, maruz kalmak. **8.** (–den) Almak: *Birinden ders görmek.* **9.** Bir şeye erişmek: *Cebi para görmek.* **10.** Çok değer vermek: *Gözü yalnız parayı görüyor.* **11.** Bir işleme uğramak: *Teftiş görmek.* **12.** Yüzü bir yöne doğru olmak, bakmak: *Ev güneş görüyor.* **13.** Ziyaret etmek. **14.** Karşılaşmak, rastlaşmak. **15.** Gözlerin görmediği durumlarda başka duyu organlarıyla algılamak: *Körler parmaklarıyla görürler.* **16.** Sahne olmak, geçirmek: *Bu ova çok savaşı gördü.* **17.** Saymak, herhangi bir şey gibi görmek. **18.** Gezme: *Ankara'yı gördün mü?* **19.** (teklifsiz konuşmada) Vermek: “*Baba hiç param yok, biraz görsen beni, dediği sabahı minnetle anımsar Ali Bey.*” - Nezihe Meriç. **20.** (Sp) Karşı oyuncunun yapacağı vuruşu önceden kestirip ona göre durum almak, anlamları verilmiştir (TDK, 1998, s:876).

Eski Türkçede de bu fiil **kör-** şeklindedir. Dönemin önemli metinlerinden olan Orhun Yazıtlarında da **kör-** şekliyle geçen fiil temel anlamının yanında ‘tâbi olmak’ anlamıyla kullanılmaktadır.

Türük b(e)gl(e)r türük (a)tin ıtı t(a)bg[açgı] b(e)gl(e) r t(a)bg(a)ç (a)tin tut(u)p(a)n t(a)bg[aç kaganka körmiş elig yıl.

“Türk beyleri Türk adını bıraktı, Çin’e tâbi olan beyler Çin adlarını alarak Çin hakanına tâbi olmuş, elli yıl.” (BK D7)

Demirci, fiilin Uygur dönemindeki kullanımını “görmek, bakmak” anlamlarıyla *meni y(e)me körü yarlıkazunlar* “beni yine de lütfedip görsünler” (AY 133 11) örneğiyle örneklemiştir (Demirci, 2016, s:278).

Fiil *Kutadgu Bilig*’de olduğu gibi Karahanlı T. döneminde de **kör-** şekliyle kullanılmaktadır. Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Grameri*’nde **kör-** fiili için temel anlamı olan “görmek” in yanında “karşılaşmak, hissetmek, idrak etmek, durmak, beklemek, karşılaşmak, rastlamak, haber vermek, göstermek” anlamlarını vermiştir (Ünlü, 2012).

DLT’de;

İkilaçım erig boldı

Erig bolgu yeri kördi

Bulut örüp kök örtüldi

Tuman turup tolı yağdı

“Küheylanım yüzercesine koştı ve hızlandı. Bulutlar oluşup sis bastırıldığında ve dolu yağdığında kendisine bunu (böyle davranmayı) layık gördü.” (DLT, 71) şeklinde tanımlanan fiil ‘uygun görmek, yerinde görmek’ anlamında kullanılmıştır. Kaşgarlı *yeri kördi* fiili için ‘bugün de kullandığımız yerinde görmek’ açıklamasını vermiştir.

Bir başka anlam olan ‘maruz kalmak’ *Keten kördi kerekü yüdti* “O kadar sıkıntı çekti ki (eşyası az olduğu için) çadırı bile yüklendi” (DLT, 174) örneğinde tanımlanmıştır.

Tañut hanı yubıladı

Ölüm birle töpüledi

Kadaşları tapaladı

Ölüm körüp yüzi agdı

Tangut hanı, Katun Sını hükümdarına hile yaptı. Onun başına ölümcül darbeler vurdu. Kardeşleri bozguna uğrayanı ayıpladı; düşmanları bunun başına gelenlere sevindi. Kaçınılmaz ölümle karşılaşınca rengi soldu ve yüzü değişti.” (DLT, 481) örneğinde ‘karşı karşıya gelmek’ anlamı tanıklanmıştır.

Karaksız teg körür “savaş vb. durumlarda savaşçıları ve hazırlıklarını bilmiyormuş gibi göz kırıp duruyor.” (DLT, 218) Karaklı gözbebeği olan her hayvan anlamı verilmiştir. Buradan karaksız için gözleri olmayan anlamı çıkarılabilir.

Clauson ise “deneyimlemek, bakmak, itaat etmek, ona (bir şey yapıldığını) görmek gibi çeşitli genişletilmiş anlamlarla birlikte temel anlamıyla (bir şeyi) görmek.” tanımını yapmıştır (ED 736a).

Fiilin metinde temel anlamı olan “görmek, bakmak” anlamlarında kullanıldığı bazı beyitler örneklenmiştir:

kişi kılkı isiz körür men közün

ereji az ol kör ökünçi uzun

“İnsanın tabiatı kötüdür, bunu gözümle görüyorum; huzuru kısa fakat peşimanlığı uzun sürer.” (KB 926)

sözin kesti ança sakındı turup

akıttı közün yaş kör oğlın körüp

“Sözünü kesti ve bir müddet durup düşündü; fakat oğlunu görünce tekrar gözünü yaş bürüdü.” (KB 1157)

yoriğli körür men yarağlısı yok

yarağlı bulunsa yoriğlısı yok

“Etrafımda dolaşanları görüyorum, fakat işe yarayanı yok; işe yarayanı da bulunursa, benim etrafımda dolaşmaz.” (KB 1621)

Hem günümüzde hem de geçmişte birçok farklı anlama gelebilecek şekilde kullanılan **kör-** fiili Kutadgu Bilig’de yaygın olarak anlamı pekiştirmek amacıyla kullanılmıştır. Metinde anlamı kuvvetlendirmek için muhatap alınan kişiye ithafen **kör!** ifadesi kullanılarak anla, bak anlamları verilmiştir:

iki türüg ol kör bu isiz yime

ikigüni bir tip isizke sama

“Kötü insan da iki türlü olur; bunların ikisini de aynı derecede kötü sayma.” (KB 875)

ağırladı ilig kör ögdülmişig

ınandı anğar birdi yumğı işig

“Hükümdar Ögdülmiş'i yükseltti; ona inandı ve bütün işleri onun eline verdi.” (KB 1764)

kalı singmese aş tadu artatur

tadu artasa er kör iglep yatur

“Eğer yemek hazım edilmezse, esas unsurları bozar; unsurlar bozulursa, insan hastalanıp, yatağa düşer.” (KB 3579) örneklerinde bu pekiştirme anlamı tanıklanmıştır.

İnsanlar karşısındaki kişinin hareketlerine bakarak onun ruhsal durumuyla ilgili bir çıkarımda bulunabilir. Bu olay kelime olarak ifade edilirse *hissetmek* anlamı ortaya çıkar. Hissetmek halk arasındaki söylemiyle gönül gözüyle yapılan bir eylemdir. Bu yüzden bu anlam **kör-** fiili ile bağdaştırılabilir. Beyitte geçen *başka bir hal görmek* ifadesi başka bir şeyler olduğunu sezme, hissetmek anlamlarını vermek için kullanılmış bir ifadedir. Nitekim günümüzde de kullanılan “halini hiç iyi görmemek” ifadesinde de bu anlam yaşamaktadır:

ağınsıg körür men bu kün kılğ itig

anğar eymenür men ay bilge tetig

“Bugün sende başka bir hâl görüyorum, onun için çekiniyorum, ey zeki, âlim insan.” (KB 777)

Verilen beyitte **kör-** eylemi tamamen davranışların gözlemlenmesi sonucu ortaya çıkan bir durumu ifade eder. **Kör-** fiilinin buradaki kullanımını O.T. yazıtlarında geçen tabi olmak anlamına benzer bir kullanımdır. Ögdülmiş'in bana sadakatle bağlı olduğunu biliyorum, anlıyorum anlamını vermek için fiziki bir eylem tercih edilmiştir. Ruhani duyguların somut hale getirilmesi için bu tarz ifadeler metinde sıkça başvurulmuştur:

bağırsak körür men bu ögdülmişig

bütünlük bile kıldı barça işig

“Ben bu Ögdilmiş'i bana sadâkatle bağı görüyorum; her işi dürüstlük ile yerine getiriyor.” (KB 1687)

Türklerin genel dini inancına göre inanmak görmekle başlar. Tanrı'nın evrende yarattıklarını görüp onun varlığı mutlak suretle kabul edilir. Başa gelen her türlü hayır da şer de kabul edilir ve bilinir ki bunlar Tanrı'dan gelir. Buradan yola çıkarak metinde *Tanrıdan görüyorum* ifadesi kullanılarak ondan geldiğini biliyorum, anlıyorum ve inanıyorum anlamı verilmiştir;

kamuğ edgü isiz çığay baylıkım

bayattın körür men ay ersig akım

“Ey cömerd yiğidim, bütün iyilik ve kötülüğü, fakirlik ve zenginliği Tanrı'dan bilirim.” (KB 3746)

Görmek aslında farkına varmaktır. Farkında olunmayan şeyler bir süre sonra dikkat çekmeye ve göze görünmeye başlar. Bu durum kişide farkındalık yaratır. Kişinin kendisinin farkına varması, bir olayla ilgili sonucun farkına varması gibi. Bu farkındalık fiilin anlamının idrak fiiline genişlemesine sebep olur. Günümüzde “Bunu yeni yeni görüyorum” ifadesiyle açıklanan bu anlam KB'de de tanıklanmıştır:

mañga kün negü teg yarumuş künüm

seniñde körür men men emdi münüm

“Sen benim parlak güneşimsin; ben şimdi kusurlarımı senin sayende görüyorum.” (KB 5616) örneğinde kişi kusurlarını birinin farkındalığı sayesinde görmeye başlar. Bu zamana kadar kendisiyle ilgili görmediği kötü yanlarını görmeye, fark etmeye başlar.

Görmek göz ile yapılan bir eylemdir. Göz güzel bakabildiği gibi kötü de bakabilir. Bir kişiye olan bakış onun ortamdaki konumunu da belirleyebilir. Bulunulan ortamda hoş karşılanılmayan biri olduğunda o kişiye kötü gözle bakılır. Bu kötü gözle bakma eylemi “*hor görmek*” şeklinde ifade edilebilir. Kişi hem davranış hem de bakışlarla hor görülebilir. Burada kişinin kötü huylara sahip olması insanlar tarafından kötü gözle bakılmasına neden olacağından bahsedilir. *Uçuzluk kör-* değersizlik görmek

demektir. Yani birinin nazarında değersiz olmak, hor gözle bakılmak anlamında kullanılmıştır:

uluğsıg bedük tutsa begler kōngül

siziksiz uçuzluk körür ay oğul

“Beyler büyüklük taslar ve kibirli olurlarsa, ey oğul, onlar, şüphesiz, itibar görmezler.” (KB 2118).

Göz her şeyi gören, bilen organdır. Kişi bilinçli ya da bilinçsiz çevredeki nesnelere, olaylara şahit olur. Metinde *bir şeye şahit olmak* anlamını vermek için **kör-** fiili kullanılmıştır. İki gözün görmesi zamanı geldiğinde o şeyi görmek yani tanık olmak anlamını verir. Nitekim ‘*dünya gözüyle görmek*’ deyiminin buradan geldiği düşünülebilir:

kamuğ nenğke vakt ol ödi belgülüg

ödi boldı erse körür iki köz

“Her şeyin muayyen bir vakti ve zamanı vardır; vakti geldi ise, bunu iki göz görür.” (KB 2523).

“Gün görmek” deyimini günlük hayatta sıkça kullanılır. Özellikle yaşça büyük kişilerin geçmiş yaşantılarında tecrübe ettikleri olayları ifade etmek için sıkça kullandığı bir ifadedir. Gün görmek içinde bir kişinin başından geçen tecrübeleri barındırır. İyi ya da kötü tecrübeler kişinin olgunlaşmasını sağlar. Aynı zamanda başka bir anlam olarak kişinin dünyada geçirdiği zaman dilimini de ifade edebilir. Çok gün görmüş insanların tecrübe ettiği şeylerin çok olması da bunu destekler niteliktedir. Metinde bu ifade başa iyi şeyler gelmesi, güzel günler yaşanması şeklinde anlamlandırılmıştır. Yöneten kişi iyi olursa halk da refah içinde olur ve kendini güvende hisseder. Bu anlam aynı zamanda gün yüzü görmek ifadesiyle de karşılanır.

ğara eğgü bolsa bir özke bolur

begi eğgü bolsa boğun kün körür

“Halk iyi olursa, bu iyiliği onun yalnız kendisi içindir; beyi iyi olursa, halk gün görür.” (KB 3268).

Gün görmek ifadesinin anlamına yakın bir anlam olarak “*görmüş geçirmiş*” kullanılır. Hemen hemen aynı anlam olan *görmek geçirmek* yine birçok şeyi tecrübe

etmek demektir. Halk arasında fikir almak, akıl danışmak için görmüş geçirmiş insanlar tercih edilir. Çünkü bu kişiler birçok tecrübe edinmiş ve yeterli donanıma sahip kişilerdir. Verilen örnekte görmüş geçirmiş anlamını vermek için *közün körmiş* (gözüyle görmüş) ifadesi kullanılmıştır. Bu ifadeden de anlaşıldığı gibi kişi etrafında olan şeylere gözüyle tanık olur. Gözüyle gördüğü şeyleri diliyle anlatır. Bu da tecrübe olarak anlamlandırılır.

negü tir eşitgil yağı sançmış er

başında keçürmiş közün körmiş er

“Düşmanlarını mağlûp etmiş, görmüş geçirmiş, tecrübeli yiğit ne der, dinle.”
(KB 2367)

Bağ- fiilinde de tanıklanan *hastalığa bakmak* anlamı **kör-** fiilinde de tanıklanmıştır. *İgin kör-* ifadesi hastalığına bakmak anlamındadır. Burada tedavi etmek anlamı değil de hastalık sürecinde yanında olmak, onunla ilgilenmek anlamındadır. Hem **bağ-** hem **kör-** fiiliyle bu anlamın verilmesi dikkat çekicidir.

anı kim küdezür iğın kim körür

ol ig birle yalnġuz negü teg yatur

“Ona kim hizmet eder, hastalığına kim bakar; o hasta hasta yalnız başına nasıl orada kalır.” (KB 6241)

Yakışık bulmak, uygun bulmak anlamı yine görmek ile ilgilidir. Birinin ya da bir şeyin herhangi bir şeye uygun olup olmadığını tespit etmek için uygunluğunu incelemek gerekir. Bu da göz ile yapılan bir eylemdir. “Seni bu işe çok uygun gördüm” cümlesinden de anlaşıldığı gibi o iş için önce kişi inceleme altına alınmış, gerekli incelemeler sonucunda o iş için uygun olup olmadığına karar verilmiştir. Örnekte ölen babasının yerinin dolması için oğlu yakışık bulunmuştur. Burada oğlunun yaratılışı, davranışları göz önünde bulundurulmuş olabilir:

ata bardı orni kuruğ hem koğuz

koğuz tolğuka kördüm oğlın keğ uz

“Baba gitti, yeri boş ve açık kaldı; bu boşluğu doldurmak için, oğlunu çok elverişli gördüm.” (KB 1626)

Göz incelemeye yarayan bir organdır. Birbirine benzeyen ya da benzemeyen şeyleri tespit etmek için görme eyleminin gerçekleşmesi gerekir. Bundan dolayı görme eylemi sayesinde karşılaştırma yapılabilir. Buradan yola çıkılarak görmek fiili bazen tanımak, tanışmak anlamlarında da kullanılmaktadır. Günümüzde kullanılan *Senin gibi nicelerini gördüm* “senin gibi nice insanla tanıştım” cümlesi bu anlamı destekler niteliktedir. Verilen örnekte tanıklanan **kör-** eylemi hem gözüyle tanık olmayı hem de tanışmayı ifade eder:

öküş kördüm edgü atanmış kişi

isizke katıldı buzuldu işi

“İyi nâm ile tanınmış birçok kimseleri gördüm; kötü insanlar ile karışınca, işleri bozuldu.” (KB 4244)

Yine **bağ-** fiilinde de tanıklanan *güzel bakmak* anlamı **kör-** fiilinde de tanıklanmıştır. Beğenme anlamını ifade etmek için kullanılan fiil metinde *güzel görmek* kalıbıyla kullanılmıştır. **Bağ-** fiilinde güzel gözle bakmak anlamıyla tanıklanan fiil **kör-** fiilinde beğenmek, hoşla gitmek anlamında kullanılmıştır. İki anlam içinde göz ile yapılan eylemlerin tercih edilmesi tesadüf değildir. Nitekim herhangi bir şeyin güzel olup olmadığını anlamak için bakmak ve görmek gerekmektedir:

yüzi körki kılkı kılınçı özi

kamuğ yakışi kördi tili uz sözi

“Yüzünü, kıyafetini, tavır ve hareketini, şahsını, sözünü, konuşmasını, hepsini iyi ve güzel buldu.” (KB 531)

Kör- eylemi incelemeyi ifade eder. Kişi etrafındakileri gözleriyle inceler ve dikkat eder. Bu yüzden bu anlamları vermek için **kör-** fiilinden faydalanılmıştır:

Verilen örnekte hükümdarın Ay Toldı'nın hareketlerine dikkat etmesinden, dikkatlice bakmasından bahsedilmektedir. Hükümdar Ay Toldı'nın tavır ve davranışlarını, konuşmasını inceleyerek onun hakkında bir çıkarımda bulunmuştur. Ayrıca dikkat etmek anlamı için **bağ-** ve **kör-** fiillerinin birlikte kullanılması dikkat çekicidir. Günümüz Türkçesine aktarırken direkt “dikkat çekmek” olarak aktarılsa da **bağ-** fiiline gelen **-a** zarf fiil eki fiili **bakıp** şeklinde çevirmemizi sağlar. Yani ‘bakıp gördü’ şeklinde bir tercüme ortaya çıkmaktadır. Bakıp gördü, bakarak gördü anlamları **kör-** fiilinin anlamının idrak fiiline geçişini örnekler. Çünkü bakarak görmek önce

bakmak sonrasında baktığını anlamak anlamlarındadır. Bu geçiş Viberg'in bilmek, anlamak ve anlamak bakmaktan, görmekten gelir tezini doğrulamaktadır:

bağa kördi ilig kamuğ törlüğün

tükel buldı bilgi ukuşu ögün

“Hükümdar ona her bakımdan dikkat etti; onun bilgisini, aklını ve anlayışını tam buldu.” (KB 627)

Yıldız *Eski Uygurca'da Mental Fiiller* başlıklı tezinde **kör-** fiilinin dikkatlice bakmak anlamını “**titrü kör-**“ kullanımıyla örneklemiştir. Yıldız, çalışmasında *titrü kör-* ifadesini dikkat fiilleri kategorisine dâhil etmiş ve ‘dikkatlice bakmak, sabit bir şekilde bakmak’ anlamlarını vermiştir (Yıldız, 2016, s:369). Kaşgarlı *titrü bak-* ifadesini *ol añar titrü bakdı* “o, ona (kişiyeye) gözünü dikti” (DLT 323) örneğinde **bağ-** fiiliyle örneklemiştir. Hazırladığımız çalışmada dikkatlice bakmak anlamını veren *titrü kör-* ifadesini ayrı bir fiil olarak kabul edilmemiştir. **Kör-** fiili kendi içinde zaten bu anlamı barındırmaktadır. **Titrü** ismiyle bu anlam pekiştirilmiştir. Bundan dolayı **kör-** fiilinin altında bu anlam verilmiştir.

yarağlığ yarağsızni titrü körüp

kereklig kereksizni kirtü sorup

“İnsan işe yarayana- yaramayana iyice dikkat ederek, gerekli gereksizi hakkıyla sorup soruşturarak” (KB 328)

Kör- fiili metinde *tamur kör-* ifadesiyle tanımlanmıştır. Tamur “damar” anlamına gelir. Damar görmek hastanın nabzına bakmak anlamını verir. Hastanın bilek kısmındaki damar tutularak nabız kontrol edilir. Bu yüzden tedavi sürecinde doktorun hastanın nabzına bakması, nabzını buradan ölçtü gibi anlamları vermek için *tamur kör-* ifadesinin kullanıldığı düşünülebilir:

otaçı tirildi tamur kördiler

ol ig kem ne ermiş ayu bérdiler

“Etrafına tabipler toplandı, nabzına baktılar; bu hastalık ve rahatsızlığın ne olduğu hakkında fikirlerini söylediler.” (KB 1057)

Kör- fiili aynı zamanda bir şeye ya da olaya şahit olmak, maruz kalmak anlamlarına gelecek şekilde de kullanılmıştır. Diğer anlamlarda da belirtildiği gibi kişi

görme duygusuyla olup bitenlere şahit olur. Bu şahit olma olayı bilinçli ya da bilinçsiz gerçekleşebilir. Başkası tarafından istem dışı gerçekleşen görme eylemi maruz kalma olarak anlamlandırılır. Örnekte göz ile şahit olmak anlamı tanıklanmıştır. Burada bir kimsenin aybına şahit olmak dış etkenlerin müdahalesine bağlı olmadan gerçekleşmiştir:

tuz etmekni king tut kişike yitür

kişi 'aybı körse sen açma yitür

“Tuzu, ekmeği bol tut, başkalarına ikram et; bir kimsenin aybını görürsen, açma, üstünü ört.” (KB 1328)

seniñde kidin men tirig turmayın

seniñ kadğulariñ közün körmeyin

“Ne olurdu, senden sonra yaşamasa idim ve senin bu ıstıraplarına şahit olmasa idim.” (KB 1230) örneğinde ise şahit olmak anlamı *közün kör-* ifadesiyle verilmiştir. Bu ifade günümüz Türkçesine aktarılırken gözüyle görmek şeklinde aktarılabilir. Verilen bu aktarım da bizzat şahit olmayı anlatır.

Maruz kalmak kişinin istemi dışında gerçekleşen bir eylemdir. Kişi kendi istemi dışında iyi veya kötü olaylara maruz bırakılabilir. Metinde maruz kalma anlamı *yasıg körme-* ifadesiyle verilmiştir. *Yasıg körme-* birinin zararına, zulmüne maruz kalmamak anlamındadır.

neçe bolmasa halkğa mindin asıg

yime körmegeyler meniñdin yasıg

“Her ne kadar benden halka fayda yok ise de, onlar benden zarar da görmezler.” (KB 3352)

Görmek; vakıf olmak, haberdar olmak anlamındayken olumsuz şekliyle görmemek, bilmemek anlamlarına gelir. Metinde görmemek fiziki olarak görmemek anlamında değil de hiçbir şey gözünde olmamak, gözü hiçbir şeyi görmemek, önemsememek anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır. Beyitte verilen dünya malını görmemek anlamı, dünyevi hiçbir şeye odaklanmamak, mala mülke tamah etmemeyi anlatır.

özüm körmedi bu ajun malını

ya edgü isiz bu kişi halını

“Ben bu dünya malını görmediğim gibi, iyi veya kötü, bu insanların hâline de vâkıf değilim.” (KB 5751)

Münasip görmek, uygun bulmak anlamlarında kullanılan **kör-** fiili kişinin bir olayı ya da bir kişiyi soyut bir şekilde görmesi sonucu karara varmasını anlatır. Kişi bir şeyi enine boyuna düşündüğünde, incelediğinde o şeydeki iyi ve kötü yanları görür. Buna dayanarak da münasip gördüğü şekilde hareket eder. Günümüzde de uygun görmek anlamı sıkça kullanılmaktadır. Verilen örnekte Ay Toldı hükümdara hizmet etme isteğini dile getirmiş ve Hacip’ten icazet alarak bu isteğinin hükümdara iletilmesini istemesinden bahsetmektedir:

tilek bu iligke tapınsa özüm

yarağ körse hacib ötünse sözüm

“Dileğim hükümdara hizmet etmektir; hâcib münâsîp görürse, sözlerimin hükümdara arz edilmesini rica ederim.” (KB 529)

Kör-; birinin ihtiyaçlarıyla ilgilenmek, birine bakmak gibi anlamlarla tanıklanmıştır. **Bağ-** fiilinde de incelenen bu anlam **kör-** fiilinde de bir eve bakmak, biriyle ilgilenmek anlamındadır. Reşit Rahmeti Arat beyiti günümüz Türkçesine aktarırken usûl ve çâresine bakar şeklinde çevirmiş olsa da farklı bir çeviri yapmak gerekirse “misafirlerinin boğazını da yemeğini de görür; ihsanlıya ihsansıza da çare bulur.” şeklinde aktarılabilir. Ulu Hacib’in nasıl olması gerektiğinin anlatıldığı bu bölümde Hacib’in misafirlerin boğazını, yemeğini görmesi onlara yiyecek, içecek temini sağlaması anlamındadır. Hacib insanlara her açıdan destek olur. Birine destek olmak günümüzde de ‘bizi de gör’ ifadesiyle hala yaşamaktadır. Durumu iyi olan birine kullanılan bu tabir yardım istemek için kullanılır.

konukları körgü ya boğuzı yimi

açığlığ açığsızka kılsa emi

“O bunların kalacakları yeri ve yiyecekleri yemeği tâyin eder, hediyeli veya hediyesizlerin usûl ve çâresine bakar.” (KB 2496)

Ziyaret etmek anlamı görmeye eşdeğerdir. Günümüzde de görmeye gitmek ifadesi oldukça yaygın kullanılır. Bayramlarda, düğünlerde ya da bir kişiye karşı herhangi bir özlem duygusu hissedildiğinde o kişi görmeye gidilir. Görmeye gitmek ifadesi o kişinin halinin, durumunun, sağlığının görülmesi olarak düşünülebilir. Geçmişten beri kullanılagelen ‘görücü’ kelimesinin buradan geldiği düşünülebilir. Kız istemeye gelenlere verilen bu isim evin kızını görmek için gelen insan topluluğunu anlatır. Bu iş için de kız evine kısa bir ziyaret yapılır.

adaş koldaş ardaş kadaş aşları

bolur erse körgü barıp işleri

“Arkadaş, dost, ahbap ve kardeş ziyafetleri olursa, oraya gidip eşi, dostu görmelidir.” (KB 4749)

Metinde ağlama eylemini anlatmak için *sıgıt kör-* ifadesi kullanılmıştır. *Sıgıt kör-* ifadesi ağlayış görmek anlamındadır. Ağlayış görmek kötü gün görmeye eşdeğerdir. Aynı zamanda *sıgıt* Eski Türklerde ağıt anlamına gelmektedir. Ağıt ölen kişilerin cenazesinde yüksek sesle ağlayış törenidir. Bundan dolayı metinde ölümle birlikte kullanılışı tesadüf değildir.

nelük toğdum erki yana ölgeli

nelük küldüm erki sıgıt körgeli

“Ölecek olduktan sonra, sanki niye doğdum; ağlayacak olduktan sonra, sanki niye güldüm.” (KB 1136)

Ziyarete gitmek anlamını vermek için de kullanılan *kör-* fiili “birini karşılamak” anlamına gelecek şekilde de kullanıldığı tespit edilmiştir. Halk arasında eve gelen misafiri karşılamak için annelerimiz tarafından ‘Gel de misafirleri bir gör’ ifadesi sıkça kullanılır. Nitekim arşlamak anlamını bu ifade ile açıklamak yerinde olacaktır. Metinde kullanılan *körü aldı* ifadesinin görüş açısına aldı şeklinde aktarılabileceği düşünülebilir. Görüş açısına almak eylemi bir kişiyi göz hizasına gelecek şekilde karşısına almaktır. Göz teması kurulan bu kişi görüş açısına alınarak aynı zamanda karşılanmış olur.

kapuğka tegip tüştü kirdi yorıp

körü aldı hacib kişisi kelip

“Kapıya gelip, attan indiler ve yürüyerek, içeri girdiler; hâcibin adamı gelip, onları karşıladı.” (KB 520)

Günümüzde “iş görmek” ifadesi sıklıkla kullanılır. İş görmek, bir iş ile meşgul olmak, iş yapmak anlamlarına gelir. Metinde geçen *körügli* ifadesi iş görmek ifadesine benzer bir anlamdadır. Örnekte bakanın var mı? anlamını veren **kör-** fiiline getirilen –**gli** sıfat fiil ekidir. Bu ek fiili sıfat yapmıştır ve ‘bakan’ anlamını vermiştir. Bu beyitte “Bakanın var mı?” şeklinde günümüz Türkçesine aktarılan kelimenin aktarımını “Durumunu gören, işini gören var mı?” şeklinde yapmak da yanlış olmaz. Birinin sorumluluğunu almak, ona bakmak olarak verilen bu anlam metinde oldukça sık geçmektedir. Aynı zamanda bu anlam **bağ-** fiilinde de tanıklanmıştır.

bilişing ne bar mu adaş ya kadaş

körügli ne bar mu yigü içgü aş

“Akraban, dostun veya tanıdığın var mı; yiyeceğin, içeceğin ve bakanın var mı?” (KB 520)

Riayet etmek, uygulamak anlamlarına gelecek şekilde tanıklanan **kör-** fiili beyitte *körü bir muni* ifadesiyle kullanılmaktadır. İfadenin “Bu isteğimi gör, isteğimi uygula, buna riayet et” şeklinde aktarımı yapılabilir.

saŋga hacetim bu körü bir muni

süre ıdma bolğay yawalar sanı

“Senden dileğim şudur: ona nezâret et, kendinden uzaklaştırma; yoksa o yabanî bir diken gibi olur.” (KB 1484)

Gözünün önünden ayırmamak, birine sahip çıkmak anlamları fiilin –**ü** zarf fiil eki ve ‘göndermek’ anlamına gelen **ıd-** fiilinin birlikte kullanılması sonucu oluşmuştur. Arat tarafından “gözden uzaklaştırma-“ olarak aktarımı yapılan bu ifade kabaca “Görüp uzaklaşmak” şeklinde aktarılabilir. Fiil bu aktarımı kişinin hangi durumda olduğunu görmesi ve gördüğü halde uzaklaştırmak şeklinde anlamlandırılabilir.

körü ıdma öğretgil erdem bilig

bilig erdemin bulsu ilke elig

“Gözden uzak bulundurma, ona fazilet ve bilgi öğret; bilgi ve fazilet ile memlekette mevki sahibi olsun.” (KB 1489)

-gli sıfat fiil ekiyle birlikte kullanılan *kör-* fiili RRA tarafından “gelenler” şeklinde günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Bu anlama yakın bir anlam olarak davet etme eylemini görenler, davete çağrısını görüp katılanlar gibi bir anlam çıkarılabilir. Arat’ın aktarımının altında da bu anlam olduğu düşünülebilir.

oqımasa aş suw müni bir bolur

oqısa körügli birig yüz qıdur

“Ziyafete davet etmezsen, bir kusur işlemiş olursun; davet edersen, gelenler, bir kusur yerine, bin kusur bulurlar.” (KB 4647)

Halini, sağlığını görmek, kontrol etmek anlamlarına gelecek şekilde kullanılan fiil temel anlamına yakın bir kullanımdadır. Arat tarafından ‘bulmak’ olarak aktarılan anlam arayıp bulmak anlamında değil de nasıl olduğunu görmek anlamındadır.

özi barmışın hem neteg körmişin

ayu birdi öt saw negü aymışın

“Kendisinin oraya gittiğini ve onu nasıl bulduğunu, onun nasıl öğüt ve nasihatte bulunduğunu birer birer anlattı.” (KB 6237)

Gözün görmemesi; kör olmak, gözden uzak olmak, göz önünde olmamak gibi anlamlar da temel anlamındadır. Ele alınan beyitte rastlamamak, denk gelmemek anlamında olduğu tanıklanmıştır. Gözün görmemesi bahsedilen kişinin artık o ortamda olmaması, bir daha o kişiyi görmeyecek olmak anlamındadır. Halk arasındaki ‘Gözüm görmesin seni’ kullanımı bunu örnekler.

törü tüz yorittıng itildi ajun

kim erse küçek ilde körmez közün

“Kanunu doğru tatbik ettin, dünya düzene girdi; hiç kimse memlekette artık bir zorbaya rastlamıyor.” (KB 3108)

(KB 529)’da tanıklanan uygun bulmak anlamına benzer olan anlam faydalı görmektir. Bir işin faydalı olup olmadığını anlamak için her açıdan bakmak, incelemek gerekir. Farklı yönlerini tespit etmek, her açıdan bakmak bu tespit için önemlidir. Burada bahsedilen görmek fiili bulmak, tespit etmek anlamındadır. Yani fiziki bir görme eylemi söz konusu değildir.

öküş sözde artuğ asığ körmedim

yana sözlemişte asığ bulmadım

“Çok sözden fazla fayda görmedim; amma söylemek de faydasız değildir.” (KB 171)

“*çıkışınġnı kör*” ifadesiyle tanıklanan fiil Arat tarafından “işin sonunu düşünmek” şeklinde aktarılmıştır. Faydalı görmekle eşdeğer bir anlam olan bu anlam yine fiziki olarak görme eylemini karşılamaz. Çıkışı, sonu görmek işin sonucunda ne olacağını tespit etmek, görmek, düşünmek anlamındadır.

ķayu işke kirse çıkışınġnı kör

çıkış körmese iş bolur erke ķor

“Hangi işe girersen, önce sonunu düşün; sonu düşünülmeyen işler insana zarar getirir.” (KB 1316)

Arat tarafından arkadaş şeklinde aktarılan “iş” kelimesi için Clauson yoldaş, refakatçi, eş (hanım ya da koca), eşitlik anlamlarını vermiştir. (ED 253b). Kelime arkadaş olarak aktarılabileceği gibi eş olarak da aktarılabilir. Kullanım şekli aktarılırken tarafımızca eş kelimesi seçilmiş ve bundan yola çıkılarak anlam verilmeye çalışılmıştır. Beyitte **kör-** fiili eşini tanımak, eşini bulmak, kendine benzeyenini bulmak anlamlarına benzer bir kullanımdadır. Görücü usulü kavramının da böyle düşünülmesine yol açtığını belirtmek de faydalı olacaktır.

könġül bolmasa er körümez işig

ögi bolmasa er itümez işig

“Gönül olmazsa, insan arkadaşını seçemez; akli olmazsa, işini yapamaz.” (KB 2471)

2.1.1.5. Kız (...mAk) (Göz ...mAk)

Görme eylemini gerçekleştiren organ olan göz kelimesi bazı yardımcı fiillerle birlikte kullanılarak görme duyusuna yönelik anlamlar ortaya çıkmıştır. Bu anlamlar verilmeden önce göz kelimesinin tanımının yapılması daha uygun olacaktır.

Eski Türkçede **köz** şekliyle karşımıza çıkan kelime Türkçe Sözlükte temel anlamıyla ‘görme organı’ açıklamasıyla verilmiştir (TDK, 1998, s:882).

Tekin, Orhun Türkçesi Gramerinde **köz** kelimesini *körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg boltı* “Gören gözüm görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu” (KT D31) örneğiyle örneklemiştir (Tekin, 2016).

KTS’de kelimenin yardımcı fiillerle kullanımları örneklenmiştir. Örneğin; **köz açuq kal-** fiili için hayrete düşmek, şaşakalmak anlamı, **köz ewrül-** fiili için göz çevrilmek, döndürülmek anlamı, **köz tut-** fiili için gözetmek, beklemek anlamı verilmiştir (Ünlü, 2012).

Kaşgarlı, **köz** için temel anlamı örneklemiştir;

Közke yam tüşti. “göz çapaklandı.” (DLT 350)

Közler yumluşdı. “gözler yumuluştı.” (DLT 390)

Clauson, kelimenin tüm modern dil ve periyotlarda “göz” anlamında kullanıldığını ve yaşadığını belirtmiştir. Kumuk, Osm. ve Türkmen Türkçesinde **göz** şeklindedir. “küçük bir açıklık, küçük bir iğnenin gözü” gibi genişletilmiş anlamlarla ve birçok deyimsele ifadele kullanılır. **Kör-** fiili ile çok eski bir anlamsal bağlantı bulunmaktadır (ED 756b).

Metinde **köz** kelimesi yardımcı fiillerle birlikte kullanılarak görme duyusunu gerçekleştiren fiil grubu oluşturulmuştur.

a. Közünü Tik- (Gözünü dikmek)

Közünü tik- şeklinde tanımlanan fiil metinde “bir yere sabit bir şekilde bakmak, dikkatlice incelemek” anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır. Verilen örnekte **Közünü tik-** fiili kafasını yukarı kaldırıp gökyüzüne bakmak, incelemek hatta dalıp gitmek anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır.

közün kökke tiki bağa turdı kiç

ğara tün tünardı yarumadı hiç

“Gözlerini göğe dikerek, uzun müddet seyre daldı; karanlık gece olduğu gibi devam etti ve bir türlü aydınlanmak bilmedi.” (KB 6217)

Közünü tik- fiilinin birine dik dik bakmak anlamında kullanımı mevcuttur. Metinde bu anlama yakın bir anlamda tanıklanan fiil gözünü gözüne dikmek yani göz göze gelmek olarak aktarılmıştır. Bakışmak anlamına da yakın olan bu anlam karşıdaki kişiyle göz teması kurarak iletişim kurma şeklindedir. Göz göze geldiklerinde, bakıştıklarında birbirlerini anlarlar aktarımı bu kaniya varılmasını kolaylaştırır.

sewügler yüzinde bolur belgü neḡ

közin közke tikse anı bilgü teḡ

“Sevgililerin yüzünde bunu belirten bir alâmet bulunur; göz göze gelince, onlar birbirlerini anlarlar.” (KB 1899)

b. Köz Yum- (Göz yummak)

Köz yum- fiili bilindiği üzere gözlerini kapatmak anlamındadır. Bu eylem hem fiziki olarak hem de mecazi olarak gerçekleşebilir. Metinde 3 farklı yerde temel anlam olan “gözünü kapatmak” anlamıyla tanıklanan fiil, 2 farklı yerde mecazi anlam olan “tolere etmek”, 5 yerde de “uyumak” anlamında geçmektedir.

Verilen örneklerde fiil temel anlamında tanıklanmıştır:

sevindi ilig kör yaruttı yüzün

anı kördi ay toldı yumdı közin

“Hükümdar sevindi, tekrar yüzü güldü; Ay Toldı bunu görünce gözünü yumdu.” (KB 624)

sözin kesti ilig hiç ündemedi

közin yumdı ay toldı hiç açmadı

“Hükümdar bir müddet sustu ve hiç ses çıkarmadı; Ay Toldı da gözünü yumdu ve hiç açmadı.” (KB 625)

Örneklenen beyitlerde uyuma eyleminden bahsedilmektedir. Uyuma eyleminin gerçekleşmesi için gözlerin kapalı olması gerekir. Kapalı olan gözlerden dolayı da görme duyusu gerçekleşmez. Bundan dolayı uyuma anlamı gerçek anlama yakın bir anlamdır:

yana yattı ança usı kelmedi

keziglig kişi teg közin yummadı

“Tekrar bir az yattı, fakat uyuyamadı; bir nöbetçi gibi, gözünü yummadı.” (KB 4890)

közin yumdı erse udımak tilep

usu uçtu bardı közindin yırap

“Uyumak arzusu ile gözlerini kapamak istedi, fakat gözünden uykusu uçup gitti.” (KB 5970)

kamuğ teprenür tındı yumdı közi

çoğı ün kesildi tirigler sözi

“Bütün canlı mahlûklar sükûna erip gözlerini yumdular; ses, gürültü, söz kesildi, hayattan eser kalmadı.” (KB 5030)

Verilen örnekte mecazi olarak bir göz yumma eyleminden bahsedilmektedir. Anlam olarak “tolere etmek” anlamı verilebilecek olan **köz yum-** eyleminde yaşanan herhangi bir olaya karşı gözlerini kapatmak, görmemek, tolere etmek anlamı verilmiştir. Verilen bu anlamda aynı zamanda fiziken bakmamak, görmemek anlamı da çıkarılabilir. Çünkü bakılmayan ve görülmeyen şeylere göz yumulur ve tolere edilir.

biri söz eşitse atıg tutsa berk

biri körse teñsiz közin yumsa terk

“Biri her duyduğu şeyi ifşa etmemeli; ikincisi görmemesi icap eden uygunsuz şeyleri görünce göz yummasını bilmelidir.” (KB 2511)

2.1.2. İkincil Görme Duyu Fiilleri

2.1.2.1. Bat- (Batmak, gözden kaybolmak)

Günümüzde de **bat-** formunu koruyan fiil T.S.’de **1.** Bir sıvının üstünde iken içine gömülmek: “*Sonra hani bir gemimiz batmıştı.*” – S.F. Abasıyanık. **2.** (Güneş, ay, yıldız için) Dünyanın dönüşü dolayısıyla ufkun altına inmek: “*Güneş renksiz bulutlar altında batıyordu.*” –Ö. Seyfettin. **3.** İflas etmek. **4.** Kirlenmek: *Üstüm başım battı.* **5.** Saplanmak: “*Ayağına yolda diken batmıştı.*” - O.C. Kaygılı. **6.** Dokunmak, incitmek: *Onun her sözü bana batar.* **7.** Tedirgin etmek: *Bazı kimselere para batar, sarf edecek yer ararlar.* **8.** Hoşa gitmeyen bir duruma uğramak: “*Abdi Bey’in sabırsız, çabuk*

parlamaya yatkın mizacına; karısının tevekkülü ve sakinliği fena halde batıyor.” –A. İlhan. **9.** Yok olmak. **10.** Daha kötü bir duruma uğramak (mecaz). **11.** Çökmek: “*İçeriye batmış gözleri kadına dikilmişti.*” –S. F. Abasıyanık. **12.** Yıkılmak, egemenliği sona ermek: “*Bizans kurulduğundan battığı tarihe kadar 1125 sene geçmişti.*” –Y.K. Beyatlı anlamlarıyla verilmiştir (TDK, 1998, s:246).

Clauson fiilin temel anlamını “inmek ve gözden kaybolmak” olarak vermiştir. Buradan “suya batmak”, “güneşin batması” gibi anlamlara ulaşılabileceğini söyleyen Clauson fiilin tüm modern dillerde yaşadığından bahseder (ED 298a).

Demirci çalışmasında **bat-** fiili için (güneş) vb... şey için batmak, gözden kaybolmak anlamlarını vermiş ve Göktürkçede kelimenin **batsık** ve **batım** şeklinde geçtiğini söylemiştir. Uygur dönemi için de *kéçe ay [b]atar erikli sünüşdim* “Gece ay batarken savaştım” (Şu D 1) örneğini vermiştir (Demirci, 2016, s:91).

Ünlü, KTS’de **bat-** fiili için “batmak, gözden kaybolmak” anlamlarını vermiş ve TİEM ve DLT’den örnekler vermiştir: *kaçan tegdi érsé kün batışığka buldı anı batar isig bulak içinde* TİEM 73 221r/7 (Ünlü, 2012).

Kaşgarlı fiil için DLT’de “su vb. şeylere batmak, gözden kaybolmak, güneş batmak” anlamlarını ve şu örnekleri vermiştir:

kün battı “güneş battı” (413), *kurugji.n suwka battı*¹ “kurşun vb. suya batıp çöktü” (324).

Fiil metinde 1 yerde görme duyusu kategorisine dâhil edilebilecek olan gözden kaybolmak anlamıyla, 2 yerde de batmak, gizlenmek anlamlarında geçmektedir:

Verilen örnekte fiil temel anlama yakın bir anlamdadır. Ögdülmiş’in Odgurmuş için matem tuttuğundan bahseden bölümden alınan beyitte Ögdülmiş’in Odgurmuş’ın ölümünden bahsettiği görülmektedir. Arat’ın aktarımından farklı bir aktarım yapılması gerekirse “seni ben yatınca rüyamda mı gördüm, görürken, gerçekte uzaktan kaybederek yitirdim” şeklinde bir çeviri yapmak mümkün olacaktır. Burada kullanılan **bat-** fiili gözden kaybolmayı, uzaklaşmayı, ölmeyi ifade eder. Ölen kişi hayattan silinir ve yok olur. Aynı zamanda ölen kişilerin toprağın altına gömülmesi dolayısıyla **bat-** fiilinin tercih edilmiş olabileceği düşünülebilir, çünkü **bat-** bir diğer anlamıyla gömülme-dir:

¹ Herhangi bir şey gözden kaybolursa yine aynıdır (DLT 324).

tüşümdemü kördüm sini men yatıp

körürde yitürdüm yıradıng batıp

“Seninle geçen hayatımız bir rüya mı idi: görürken kaybettim; sen gözlerimden silinip, benden uzaklaştın.” (KB 6303)

Fiilin temel anlamı dışında kullanılan diğer anlamlar verilirken Arat’ın neşrinden farklı okuma yapan Kaçalın’ın çalışması da verilecektir. Kaçalın Arat’ın metinde **bat-**olarak okuduğu fiili farklı şekillerde okumuştur. Örneğin 4017. Beyiti Arat;

yanut birdi ögdülmiş aydı kadaş

idi ters iş ermez batar kılsa aş

“Ögdülmiş cevap verdi ve : - Kardeş bu iş o kadar güç değildir- dedi. Aş bir kere yapılsın, nasıl olsa yenir ve hazmolunur.” (KB 4017) şeklinde okurken Kaçalın;

yanut birdi ögdülmiş aydı kadaş

idi ters iş ermez yutar kılsa aş (KB 4017) şeklinde okumuştur (Kaçalın,2014).

Kaçalın’ın metni günümüz Türkçesine aktarımı olmadığından dolayı bir çeviri yapılması gerekirse; “Ögdülmiş yanıt verdi: Kardeşim, aş, yemek yenecek olursa pek çok iş ters gitmez.” şeklinde çevirilmesi mümkündür. İki okuma ve anlam karşılaştırıldığında Arat’ın **-batar-** okuması sindirmek anlamındadır. Yemeğin sindirilmesi, midede batması şeklinde düşünülebilecek olan bu anlam Kaçalın’ın **-yutar-** okumasında da mevcuttur. Yutulan, yenen şey gözden kaybolur, mideye gider. Bu anlamlar dolaylı yoldan temel anlama yakın anlamlardır. Aynı zamanda tespit edilen bu iki anlam üzerinden “bir işe başlanırsa mutlaka devamı gelir” anlamı verilmek istenmiştir.

Yine iki farklı okumayla karşılaştığımız bir başka beyit 4835. beyittir. Arat beyiti;

neçe miñg tirig öldi tulup batur

bizing kelgümüzni küdeşip yatur

“Yaşayan kaç bin insan öldü ve yerin altına girip gizlendi; orada bizim de gelmemizi bekliyorlar.” (KB 4835) şeklinde okurken Kaçalın ise;

neçe miñ tirig öldi tolup yatur

bizin kelgümüzni küdezip yatur (KB 4835) şeklinde okumuştur. Kaçalin'in okumasını "kaç bin canlı öldü dolup yatıyor ve bizim gelmemizi bekleyip yatıyorlar" şeklinde aktarmak mümkündür.

Arat'ın **-batur-** okumasına göre ölen kişiler yerin altına batmış durumdadır. Burada verilmek istenen anlam ölen kişilerin toprağın altına gömülmesi olabilir. Bu anlam gizlenmek, göze görünmemek anlamına yani duyu fiilleri kategorisine daha yakın olan anlamdır.

Kaçalin'in **-yatur-** okuması ise bize yatmak fiilini ifade eder. Buradaki **yat-** fiili yine ölen kişinin toprağın altına gömülmesi durumudur. İki farklı okuma dolaylı yoldan aynı anlama gelse de **yat-** fiili anlam olarak duyu fiilleri kategorisine daha uzak bir fiildir.

2.1.2.2. **Ꞑama-** (Kamaşmak)

Günümüz formu **kamaş-** olan fiil T.S'de 1. (göz) güçlü bir ışık sebebiyle bakamaz olmak: "*Işıktan gözlerimiz kamaşıyor*" –R. H. Karay. 2. (diş) Ekşi bir şey sebebiyle uyuşup tedirginlik vermek anlamlarıyla verilmiştir (TDK, 1998, s:1177).

Clauson kelimenin temel anlamını "rahatsızlık çekmek" olarak vermiştir. Buradan da göz ve diş için "kamaşmak" anlamlarını vermiştir. Yalnızca Kırgızca ve Kazakça'da yaşadığını fakar **kamaş-** fiiline bakılması gerektiğini söyler. Clauson, bu kelimenin geniş zamanı ve **kam-** fiili özdeş olduğundan ve her ikisi de **köz** ile kullanıldığından, hangi fiilin söz konusu olduğu her zaman kesin değildir, der (ED 625b).

Kaşgarlı, DLT'de **kama-** fiili için (diş ve göz) "kamaşmak" anlamını ve *göz kamadı* "güneş ışığından göz kamaştı." (DLT, 464) örneğini vermiştir.

Ꞑama- fiili metinde yalnızca 1 yerde temel anlamı olan "kamaşmak" anlamıyla geçmektedir. Verilen örnekte **Ꞑama-** fiili **köz** ile beraber kullanılarak göz kamaştırmak anlamında kullanılmıştır. Göz kamaşması herhangi bir etken sonucu gözün kısa süreli bir görme problemi yaşaması, görmenin yavaşlaması demektir. Fiil beyitte Ay Toldı'nın güzelliğinin bir ışık gibi olduğunu ve gören herkesi kör ettiğinden bahsedilmektedir. Metinde mecaz anlam olarak kullanılmış olsa da **Köz** ile kullanılmış olması fiilin görme duyusu ile bağlantılı olduğunun bir göstergesidir.

yüzi körklüg erdi körüp köz kamar

sözi yumşak erdi tili tuz tamar

“Yüzü, bakınca göz kamaştırarak kadar güzel idi; sözü sert değildi fakat doğru söylerdi.” (KB 464).

2.1.2.3. Köngel- (Görünmek, belirmek)

Karahanlı Türkçesi Gramerinde “görünmek, belirmek” (Ünlü,2012) anlamları verilen kelime yalnızca Kutadgu Bilig’de 1 kez tanıklanmıştır.

ayur ay kadaşım yolum köngelir

ölüm tutgağı tuttı öz bargalır

“Odgurmuş cevap verdi: Ey kardeşim, yolum göründü; ölüm öncüsü yakaladı, artık gitmek üzereyim.” (KB 5976) örneğinde tanıklanan fiil Reşit Rahmeti Arat tarafından ‘yolum göründü’ anlamıyla açıklanmıştır. Burada yolun görünmesi kişinin dünya hayatının sona ereceğini hissetmesi ve halk arasında da kullanılan ‘yolun sonunun görünmesi’ tabiri anlamındadır. İnanişâ göre insan dünyada uzun bir yoldadır. Bu uzun yolda ahirete ulaşmak için çeşitli mücadelelere tabii tutulur. Dünya hayatını tamamladığında ise yolu bitirmiştir ve artık ebediyete geçme vakti gelmiştir. Bu ifade bu inanişın metne yansımasıdır.

2.1.2.4. Körkit- (Göstermek)

Temel anlamı göstermek olan **körkit-** fiili günümüzde göstermek formuyla aynı anlamda varlığını sürdürmektedir. Türkçe sözlükte **göster-** fiili için temel anlam olarak ‘Görülmesini sağlamak, görmesine yol açmak’ verilmiştir. Sonrasında ‘Birini veya bir şeyi işaretle belirlemek, belirtmek, anlatmak, kanıtlarla inandırmak, yapmasını söylemek, güzelliğini ortaya çıkarmak, herhangi bir biçimde değerlendirmeye yol açmak, sert bir biçimde karşılık vermek, görünmek, benzetmek’ gibi yan anlamlar verilmiştir (TDK 1998, s:880).

Fiil Orhun Yazıtlarında tanıklanmamıştır.

Uygur döneminde ise Demirci tarafından **körgit-** formunda *körgitü yarlıkar* “göstererek emir eder” (BT III A 410) örneğiyle verilmiştir (Demirci, 2016, s:353).

Ünlü, Karahanlı Türkçesi döneminde **körit-**, **körgit-**, **körgüt-**, **körgüz-**, **körkit-** ve **körküt-** olarak karşımıza çıkan fiilin temel anlamını “göstermek” şeklinde vermiştir. Yan anlamlar için de irşad etmek, doğru yola iletmek, ilham etmek anlamlarını vermiştir. Ünlü, fiilin temel anlamı olan göstermek için **körit-** alt başlığında *tilärlär saña bitig idiläri indürmäkiñ anlar üze bir bitig kökdin koldılar-ok musada anda ulugrak aydılar köritgil biziñe tañrını açuklug* (TİEM 73 76r/8) örneğini vermiştir. Doğru yola iletmek anlamı için **körgit-** alt başlığında *azdurdı fir’avn bodunını yol körgitmedi* (TİEM 73 232r/5), işaret etmek, yol göstermek anlamı için **körgüt-** alt başlığında *körgüt idiñ arılarka kim tutsalar taglardın ewlär takı yıgaçda añar kim sakyakılurlar* TİEM 73 200V/4 örneklerini vermiştir (Ünlü, 2012)

Fiil DLT’de **körküt-** madde başında ele alınmıştır. Temel anlamıyla *ol maña körkütti* “o bana gösterdi” (DLT 339) örneğiyle tanıklanmıştır.

Clauson’un açıklamasına göre fiil, **kör-** fiilinin ettirgen formudur. Ancak **-gür-** ettirgenlik eki için başka bir örnek görünmemektedir (ED 743b)

Farklı kullanımlarda karşımıza çıkan **körkit-** fiili Kutadgu Bilig’de temel anlamında 13 yerde, 1 yerde “tanıtmak” 1 yerde de “davranış” anlamında geçmektedir.

Verilen örneklerde temel anlamındaki kullanımları görülmektedir:

seve baktıñ erse közüm yümdüküm

saña körkitür men negü erdüküm

“Sen sevgi ile bakınca, ben gözümü yummak suretiyle, sana nasıl olduğumu göstermek istedim.” (KB 663)

özüm körkitür öz kılınçın saña

ayur kılķım irsel inanma maña

“Bununla sana kendi tabiatımı göstermek ve: - Tabiatım kararsızdır, bana inanma- demek istedim.” (KB 666)

Körkit- fiilinin ‘tanıtmak’ anlamı bugün hala kullanılmaktadır. Kişinin kendisini tanıtmaması olduğu gibi ya da olduğundan farklı göstermesi anlamı ‘kendini göstermek’

ifadesi altında hayattadır. Kendini göstermek, hünelerlerini göstermek yani sözleriyle değil de davranışları ve hareketleriyle kendisini karşısındaki kişiye tanıtmak demektir.

velikin yayıg sen özünġ bî-vefâ

vefâ körkitür sen kıtur sen cefâ

“Fakat sen kararsız ve vefasızsın; kendini vefalı gösterir, fakat cefâ edersin.” (KB 716)

Tanıtmak eyleminin gerçekleşmesi için bir davranış gerekmektedir. Kişinin kendi davranışını göstermesi olan tanıtmak anlamıyla kullanılan fiilin **-tüġ** sıfat fiil ekiyle isimleşerek ‘davranış’ anlamında da kullanıldığı tanıklanmıştır. **Körkittüküm** “gösterdiğim” şeklinde tanıklanan fiil için ‘bu yaptığım hareketler’ anlamı verilmiştir. Verilen bu anlam kısaca davranış olarak özetlenebilir.

munu men me emdi sanġa keldüküm

meninġ kılkım erdi bu körkittüküm

“İşte, benim de şimdi sana gelişim ve bu yaptığım hareketler benim yaradılışım icâbıdır.” (KB 659) .

2.1.2.5. Körül- (Görölmek)

Günümüzde **göröl-** formuyla varlığını sürdüren fiilin temel anlamı için Türkçe sözlükte ‘göz yardımıyla algılanmak, seçilmek’ anlamları verilmiştir. Temel anlamının yanında ‘gereken iş yapılmış olmak’ tanımı verilmiş olup *İşimiz kolayca göröldü* örneği verilmiştir. Bir diğer anlam olan ‘bir şeyin bulunduğu anlaşılmaq, karşılaşılmak, rastlanmaq’ ise *Kolera daha çok sıcak ölkelerde görölen bir hastalıktır* örneğiyle verilmiştir (TDK, 1998, s:877).

DLT’de ‘bakılmak, görölmek’ anlamları verilen **köröl-** fiili *köröldi neġ* “nesneye bakıldı” (DLT, 272) örneğiyle tanıklanmıştır.

Clauson ise kelimenin **kör-** fiilinin edilgen formu olduğunu ve bazı modern dillerde yaşadığını söylemiştir. Ayrıca Osmanlı ve Türkmen Türkçesinde **göröl-** şeklinde olduğunu da belirtmiştir. (ED 745a)

Fiil, Karahanlı Türkçesinden önce yalnızca Uygur Türkçesinde ‘görülme, baktıktan sonra’ anlamlarında **körölöp** şeklinde tanıklanmıştır. (ED 745a).

Demirci, fiilin Uygur T.’deki kullanımını *anılayı ok körülür* “O, ok gibi görülür.” Örneğiyle örneklemiştir (Demirci, 2016, s:394).

KTS’de Ünlü, fiil için iki anlam vermiştir. İlki temel anlam olan ‘görülme’, ikincisi ise ‘mühlet vermek, süre tanımak’ anlamıdır. İkinci anlam için *kaçan körsä anlarını kim küç kıldılar kını yünül kılınmas anlardan ap ymä anlar körlürlär* TIEM 73 202r/8 örneğini vermiştir (Ünlü, 2012)

Yukarıda da bahsedildiği gibi **Körül-** fiili metinlerde çeşitli anlamlarla kullanılmıştır.

Fiilin temel anlamı “görülme”tir. Yapılan incelemeler sonucunda metinde fiilin temel anlamına rastlamadık. KB’de ‘değeri bilinmemek’ anlamına genişlediği tespit edilmiştir. Arat tarafından “İyiliklerin görünmez” şeklinde aktarılan fiil yapılan şeylerin göze görülmemesi, birine yaranamamak şeklinde açıklanabilir. Metinde tanıklanan bu anlam gerçek anlamla örtüşür. Görülme göz duyusu ile gerçekleşen bir eylemdir. Yapılan şeylerin göze görülmemesi demek o şeylerin yok sayılması demektir. İnsan yok saydığı şeyleri görmek istemezler. “Göze görünme-“ ifadesi bu anlamı destekler niteliktedir.

yime tepsegey kör saŋga teŋ tuşuŋ

körülmege eđgüŋ tünergey küünüŋ

“Seninle müsâvî derecede olanlar da seni çekemezler; yapmış olduğun iyilikler görülmez ve günün geceye döner.” (KB 4249)

2.1.2.6. Körün- (Görünmek)

Körün- fiili Türkçe Sözlükte **görün-** formuyla ele alınmaktadır ve temel anlam olan ‘görülür duruma gelmek, görülür olmak’ için “*Kapıda Eda Hanım göründü ve ona hatır sordu.*” – Peyami Safa örneği verilmiştir. İkinci anlam olan ‘izlenim uyandırmak’ için ise “*Üzgün ve yorgun görünüyordu.*”-H. Taner örneği verilmiştir. Bir diğer anlam olarak ‘benzetmek, görünüşünde olmak’, ‘azarlamak’ anlamı ve “*Çocuk pek azdı, bir görünüver.*” örneği verilmiştir. Bu anlamların yanında *görünen köy kılavuz istemez*

“belli gerçekler karşısında duraksamak yersizdir”, *göründü Sivas’ın bağları* “umutla beklenen sonuç ters yönde gelişti.” deyimleri verilmiştir (TDK, 1998, s:878).

Demirci, Karahanlı Türkçesinden önce Uygur T.’deki kullanımını *et’öznüñ ülgisi körünmedin* “vücudunun parçası görünmeden” (DKPAMp 1589) örneğiyle örneklemiştir (Demirci, 2016, s:436).

Fiil Ünlü tarafından ‘görünmek, huzura çıkmak, kavuşmak’ şeklinde tanımlanmıştır. Verilen örnekler ise *Helal yigli kan körünmez bodı* (AH 418), *erte koptular, körünmez meğer ewleri* (RKT 31/80a1)’tir (Ünlü, 2012)

Kaşgarlı tarafından ‘görünmek’ temel anlamı verilen **körün-** fiil DLT’de çeşitli örneklerle tanıklanmıştır:

tag körüندی “dağ vb. göründü.” (DLT 278)

külse kişi yüziñe körklüg yüzün körüngil “Bir adam senin yüzüne gülerse sen de onu güzel bir yüzle karşıla” (DLT 367) örneğinde ‘karşılama’ anlamıyla tanıklanmıştır. İnsanlara güzel yüzle karşılamak demek güler yüz göstermek demektir. Kişi güler yüzünü gösterirse iyi bir şekilde karşılanmış olur.

Clauson sözlüğünde **körün-** fiili için ‘görünür olmak, görünmek, kendini görmesine izin vermek’ anlamlarını vermiştir. Aynı zamanda **kör-** fiilinin dönüşlü formu olduğunu ve tüm modern dillerde yaşadığını söylemiştir. Kumuk, Osm. ve Tkm. Türkçesinde **görün-** şeklinde olduğunu belirtmiştir (ED 746a).

Fiil *Kutadgu Bilig*’de 18 yerde temel anlamı olan “görünmek” anlamıyla, 12 yerde “huzura çıkmak”, 1 yerde “hissetmek”, 1 yerde “hazırlık görmek” ve 1 yerde de “gizli” anlamında geçmektedir.

KB’de temel anlamı olan ‘görünmek’ anlamının olduğu bazı beyitler örneklenmiştir:

bu körklüg kişi közke körnür arıg

arıg bolmasa aş boğuzka karıg

“Böyle güzel bir kimse göze temiz görünür; yemek temiz olmazsa, insanın boğazında kalır.” (KB 2855)

ya sevda küçedip meñgim artadı ol

közümkemü körnür özüm hab içeyi

“Veya sevda çoğalarak beynime mi te’sir etti veya gözüme mi öyle görünüyor, ben bir ilaç içeyim.” (KB 6590)

Körün- fiilinin temel anlamını koruyarak **-mez** sıfat fiil ekini alarak ‘gizli, bilinmeyen’ anlamına genişlediği tespit edilmiştir. Gizli olan şey göz önünde olmayan, görünmeyendir. Bu yüzden **körün-** fiiliyle bu anlamda kullanılması kaçınılmazdır.

et öz arzu sürgen tapuğka tezig

körünmez yağıka bu bérmez kezig

“Nefsinin arzularını kendisinden uzaklaştıran ve ibâdete koşan kimse, gizli düşmana fırsat vermez.” (KB 3628)

T.S’de verilen ‘izlenim uyandırmak’ anlamı KB’de de tanıklanmıştır. İzlenim uyandırmak hissetmek ile eşdeğerdir. Bir şeyin öyle olduğunu hissetmek yine kişinin izlenim yapması sonucunda ortaya çıkar. Kişinin hisleri sonucu bir şeyler göze görünmeye başlar, farkına varılır. Bu yüzden bu anlamın görünmek fiiliyle kullanılması tesadüf değildir. Aynı zamanda izlenim bir dikkat sonucu gerçekleşir. Bundan dolayı **bağa kör-** (bakıp görmek, bakarak görmek) ifadesiyle birlikte kullanılmış olduğu düşünülebilir.

bağa kördüm emdi dinim yigliki

bu yirde körümdi özüm yigliki

“Çünkü dinimin selâmetini ve kendi menfaatimi bunda gördüm.” (KB 3338)

Metinde **körün-** fiili için görünmek anlamının yanında huzura çıkmak anlamıyla da kullanılmıştır. Hükümdara görünmek yani hükümdarın huzuruna çıkmak anlamı verilen fiil yine hükümdarın gözüne görünmek anlamına benzer bir anlamdır. Hükümdarın huzuruna çıkmak demek hükümdara gözükmek, ona kendini göstermek demektir.

çıkıp karşıka bardı evdin turup

iligke körümdi özi yol kolup

“Öğdülmiş kalkıp, evinden çıktı ve saraya gitti; yol isteyerek, hükümdarın huzuruna çıktı.” (KB 3841)

Kör- fiilinde tanıklanan ‘iş görmek’ anlamı **körün-** fiilinde de tanıklanmıştır. Hazırlık görmek şeklinde aktarılan fiil *kereking körün-* ifadesiyle kullanılmıştır. Gereğini görmek ne gerekiyorsa yapmak anlamındadır. Metinde dünya hayatının hızlı geçtiği, o yüzden zamanı boşa geçirmemek gerektiği ahiret hayatı için gerekli şeyleri yapmak gerektiği anlatılmaktadır. Metinde kullanılan gereğinin görünmesi anlamı kişinin kendi inancı doğrultusunda yapması gereken bir eylemdir. Kişi kendi faydası için dünya hayatına önem vermeyip ahirete hazırlık yapmalıdır. Bir inanç doğrultusunda düşünüldüğünde bir dönüşlülük anlamı söz konusudur. Bu yüzden *kereking kör-* değil de *kereking körün-* ifadesinin tercih edilmiş olabileceği düşünülebilir.

olar bardı kaldı sanğa bu orun

yava kıлма öd kün kereking körün

“Onlar gitti ve bu taht sana kaldı; vaktini boş geçirme, hazırlık gör.” (KB 5407)

‘Bir işin ya da bir kişinin nasıl olduğunun anlaşılması’ anlamında tanıklanan fiil, “*beğinge yarağlıg körün-*” ifadesinde kullanılmaktadır. Beyine faydalı görünmek, işinin ehli olduğu anlaşılma anlamıyla aktarılmış olsa da ‘hükümdara faydalı olmak ve hükümdara da bu şekilde görünmek’ anlamında kullanılmıştır.

beğinge yarağlıg körünse kılı

angar ötrü açğu ağırlık yolu

“Ancak kulun işin ehli olduğu görüldükten sonra, bey ona izzet ve ihsan kapısını açmalıdır.” (KB 1756)

2.1.2.7. Köründür- (Göründürmek)

Temel anlamı göstermek, getirmek olan **köründür-** fiili KTS’de KB’de yalnızca 573. beyitte huzura getirmek anlamıyla tanıklanmıştır.

Clauson kelimenin **körün-** fiilinin ettirgen hali olduğunu söylemiş ve anlamını ‘görünmesine neden olmak’ olarak açıklamıştır. Fiil yalnızca Teleutça’da yaşamaktadır. (ED 746b).

Temel anlamı göründürmek olan fiil metinde yalnızca 1 yerde “huzura getirmek” anlamında geçmektedir. Tanıklanan bu anlam temel anlamına yakın bir anlamdır. Tapuğ kelime anlamı olarak hizmet, ibadet anlamlarıdır. Metinde hükümdarın devlet işlerini idare etmesinden bahsetmektedir. Bu nedenle kelime hizmet anlamındadır. “*tapuğka köründür-*“ huzura çağırarak aynı anlamdadır. Hizmete görünen Ay Toldı hükümdarın huzuruna çıkmış olur. Ay Toldı’nın hükümdarın huzuruna çıkması hükümdarın karşısına çıkması, hükümdara görünmesi demektir. Bu da temel anlama yakın bir anlamdır.

yori bar oqıgıl anı sen maŋga

tapuğka köründür ay ersig tona

“Haydi, arslanım, yürü, git; sen onu bana çağır, huzuruma getir.” (KB 573)

2.1.2.8. Körüş- (Görüşmek)

Günümüzde **görüş-** şeklinde yaşayan fiil Türkçe sözlükte esas olarak buluşup konuşmak, konuşup sohbet anlamındadır: “*Ara sıra görüşelim.*”. Aynı zamanda, dostluk, ahablık etmek: “*Komşunuzla görüşüyor musunuz?*”, bir iş, bir konu üzerinde karşılıklı düşünceleri ileri sürmek, müzakere etmek: “*Bir sorunu daha geniş bir zamanda görüşmeli.*” anlamları da verilmiştir (TDK, 1998, s:879).

Fiil yazıtlarda; *kop esen tükel körüşmiş* “Hepsi sağsalım görüştü, bir araya geldi” cümlesinde tanıklanmıştır. Uygur T. metinlerinde de *kaçan Kumarı elig xan birle körüşsersiz* “Hükümdar Kumarı ile tanıştığın zaman” cümlesinde tanıklanmıştır (ED 748a)

Ünlü, kelime için iki anlam vermiştir. İlk anlam olarak ‘gözle bakmak, görüşmek, yüz yüze bakmak’ anlamını vermiştir: “*nä kim indürdimiz kulumız üzä adırmak künindä ol kün körüşti kawuşti ekki güruh*” (TIEM 73 135r/4) İkinci anlam olarak ‘karşılaşmak, bulmak, rastlamak, işlemek, irtikap etmek’ anlamını vermiştir: *ay anlar kim kertgündilär kaçan körüşsä silär anlarını kim tandılar çärgäşü äwürmännlär olardı arkalarını* (TIEM 73 132v/7) (Ünlü, 2012).

DLT’de **körüş-** madde başında ele alınan fiil için ‘gözle bakışmak, herhangi bir şey görünmek’ anlamları verilmiştir. *Ol meniñ birle körüşdi* “O benimle gözle bakıştı.” (DLT 260)

Clauson, fiilden **kör-** fiilinin işteş hali olarak bahsetmektedir. ‘Biriyle görüşmek, tanışmak’ anlamlarını verdiği fiilin tüm modern dillerde yaşadığını aynı zamanda Kumuk, Tkm, Osm. Türkçesinde **görüş-** şeklinde yaşadığını söyler (ED 748a) .

Fiil KB’de 1 yerde “karşılaşmak” ve 4 yerde de “görüşmek, buluşmak” anlamlarında geçmektedir.

Fiilin temel anlamının örneklendiği bazı beyitler verilmiştir:

iki öz körüşmek tilese küsep

mañgar kelme sen men barayın tilep

“Birbirimizi arzulayıp, görüşmek istersek, sen bana gelme, ben seni arayıp bulayım.” (KB 3698).

karışmaz yağılar yaraştı için

körüşmez yağılar kötürdi öçin

“Uyuşmaz olan düşmanlar kendi aralarında barıştılar; görüşmez olan düşmanlar öçlerini ortadan kaldırdılar.” (KB 145)

Körüş-, iki kişi ile yapılan bir eylemdir. Ele alınan beyitte **-gli** sıfat fiil eki ile birlikte kullanılarak “karşılaşanlar” aktarımıyla aktarılmıştır. Biriyle görüşmek aynı zamanda o kişiyle karşılaşmak anlamına da gelebilir. Karşılaşılan kişi aynı zamanda görülen kişidir. Fiil yine aynı beyitte **-mez** sıfat fiil ekiyle birlikte karşılaşılmayan, görülmeyen kişi anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır. Metinde görünmeyen düşmandan bahsedilmektedir. Görünmeyen düşman gizli düşmandır. Nitekim gizli olan şey göze görünmeyendir.

körüşmez yağınınğ küsi ked yırak

körüşe basınur körügli karak

“Görünmeyen düşmanın şöhreti uzaktan büyük görünür; meydana çıkınca, onunla karşılaşanlar nazarında bu şöhret küçülür.” (KB 2368).

2.1.2.9. Küzüñgü (...mAk) (Ayna ... mAk)

Farsça **ayine** şekliyle karşımıza çıkan ‘ayna’ sözcüğü Türkçe sözlükte; Işığın yansıtan, varlıkların görüntüsünü veren, cilalı ve sırlı cam: “Ben onun aynada saçlarına

değil, bana baktığını gene aynadan görüyordum.” T. Buğra olarak tanımlanmıştır (TDK, 1998, s:177).

Eski Türkçede **közüngü** olarak karşımıza çıkan kelime *Irk Bitig* (22)’de *Uzun tonlug küzjüsin kölke ıçgınmış yarın yañrayur keçe keñrenür ter, ança bilinler muñlug ol añig yavlak ol* “Uzun donlu (kadın) aynasını göle düşürmüş. Yarın (gündüz) mırıldanır, gece sızlanır, der. Anca bilin, kederli o, çok kötü o.” tanıklanmıştır.

Ünlü, KTS’de **közüngü** şeklini verdiği kelime için ayna açıklamasını yapmıştır (Ünlü, 2012)

Kaşgarlı ise *közüngüke kög tüşdi* “Aynanın yüzüne yeşillik ve pas düştü” (DLT 402) örneğiyle birlikte ayna anlamını vermiştir.

Clauson kelimeyi **közjü** madde başında ele almış, kelimenin **közün-** fiilinden türemiş isim olduğunu belirtmiş ve ‘ayna’ anlamını vermiştir. Kırgızca’da **küzgü**, Özbekçe’de **küzgu**, Kumukça’da **güzgü** şeklinde yaşadığını da eklemiştir (ED 761b)

Küzüngü tek başına ele alındığında isim soylu bir sözcüktür. İncelenen metinde kelimenin yardımcı fiil kullanılarak görme duyu organıyla ilişkilendirildiği tanıklanmıştır. Nitekim kelimenin kökenine inildiğinde **köz** kelimesine rastlamaktayız. **Köz** kelimesinin de görme eyleminin gerçekleşmesini sağlayan organ olduğu bilindiğinde **küzüngü** kelimesinin görme duyusuyla bağlantılı olabileceğini akla getirmektedir.

Metinde kelimenin **bol-** ve **tut-** fiilleriyle birlikte kullanıldığı tespit edilmiştir. **Küzüngü bol-** ve **küzüngü tut-** şekliyle tanıklanan fiil birine ayna olmak, ayna tutmak anlamlarındadır.

a. Küzüngü tut- (Ayna tutmak)

Birine, kendine ayna tutmak anlamlarında kullanılan fiil kişinin kendi davranışlarının farkına varabilmesi için karşısındaki kişiyi izlemesi gerektiğini anlatır. Karşısındakinin yaptıklarını gözlemleyen kişi böylece kendi davranışlarının da farkına varır ve yaptığı yanlışları, doğruları tespit eder.

köngül kimke bütse anı küzüngü tut

özüng körge sen tip anı utru tut

“Gönülün tamamen inandığı kimseyi kendine ayna edin; kendini görebilmek için onu daima karşında bulundur.” (KB 5618).

b. Küzüğü bol- (Ayna olmak)

Yine davranışlarını yansıtmak anlamıyla tanıklanan kelime bu kez **bol-** fiiliyle birlikte kullanılmıştır. Birine ayna olmak, karşısındaki kişiye doğruyu, yanlışı göstermek demektir. Ayna olunan kişi tıpkı aynaya bakıyormuş gibi gerçeklerin farkına varır. Çünkü ayna daima gerçekleri gösterir. Bu yüzden farkına varılması için ayna gibi gerçekçi bir araca ihtiyaç vardır. Bu ayna görevini üstlenen kişi ise birine içten bağlı olan, kişiye doğru yolu gösterecek olan kimsedir.

bağırsak kişi özke küzüğü bolur

anğar baksa kılık yanğını tüzgü bolur

“İçten bağlı olan kimse insana ayna olur; insan ona bakarak, tabiat ve tavrını düzeltebilir.” (KB 5619).

2.1.2.10. Telmir- (Beklentiyle bakmak)

DLT’de (bir şey arar gibi veya bir insanı görmüş gibi) sağa sola dönmek anlamı verilen fiil için *er telim telmirdi* “adam, bir şey arar gibi veya bir insanı vb.ni görmüş gibi sağa sola döndü” (DLT 284). örneği verilmiştir.

Clauson, fiilin belki *telmir* isminden türemiş fiil olabileceğini ama eğer öyleyse, "birçok kez bir şeyler yapmak" anlamına gelmesi gerektiğini ancak pratikte "şefkatle veya beklentiyle bakmak" anlamına geldiğini söyler (ED500b).

Demirci, **telmir-** fiili için “yalvararak bakmak” anlamını vermiştir. Uygur dönemindeki kullanımı için *telmi[r]e körü turdı* “Yalvararak bakakaldı” (Maitr 21 17) örneğini vermiştir (Demirci, 2016, s:186).

Fiil metinde yalnızca 1 kez “dilenmek” anlamında geçmektedir.

Beyitte Arat tarafından gözleri ile dua dilenmek aktarımıyla açıklanan fiilin anlamı gözleri ile yardım istemektir. Bu esnada kişinin gözlerine bakılır ve konuşmadan göz yardımıyla yardım istenir. Günümüzde de sıkça kullanılan “gözlerin konuşması” ifadesi bu örneği destekler niteliktedir. Beyitte **telmir-** fiilinin **köz** ile birlikte kullanılması görme duyu fiilleri kategorisine dâhil edilmesini mümkün kılar.

neçe dünya yigli ajun begleri

ölüm tuttu bardı közi telmire

“Dünyaya nâil olan nice cihan beylerini ölüm yakaladı ve onlar gözleri ile etrafından dua dilenerek gittiler.” (KB 6634)

2.1.2.11. (yüz) ewür- (yüz çevirmek)

Türkçe Sözlükte **evir-** şekliyle geçen fiil, “Döndürmek, çevirmek”, “Yapısını değiştirmek” anlamlarında verilmiştir (TDK, 1998, s:745).

“Fiilin Köktürk Türkçesi döneminde **äbir-** şeklinde kullanıldığı tanıklanmıştır. Talat Tekin *Orhun Türkçesi Grameri* adlı kitabının sözlük kısmında fiil için “Dolanmak, etrafını çevirmek” tanımını vermiştir (Tekin, 2003, s:242). Tonyukuk yazıtında *on tünkä yantaki tug äbirü bardımız* “Yandaki (dağ yamacı) engelini on gecede dolanarak gittik” (T. 26) şeklinde geçtiği tanıklanmıştır.

Clauson kelimeyi **evir-** madde başında vermiş ve temel anlam olarak “döndürmek”i vermiş ve birkaç özel kullanım olarak da "bir tekerleği döndürmek, devirmek (bir fincan) (bir şeyi) döndürmek; (yüzü)birine doğru veya birinden uzağa çevirmek gibi anlamlar örneklemiştir. Yine Clauson’a göre erken dönemde ‘tercüme etmek’ (bir şeyi ya da bir dili diğer bir dile) anlamında kullanılmıştır. Tüm modern dillerde yaşadığını belirten Clauson bazen çarpıtılmış şekillerde kullanıldığını ve modern formu olan **eğir-**’ten ayırt edilmesinin zor olduğunu ve kelimenin **çevür-** ve **tevür-** ile ilişkili olduğunu da eklemiştir (ED 14a).

KT döneminde **äbir-** şekliyle karşımıza çıkan fiil Karahanlı Türkçesi döneminde **ewür-** şeklinde kullanılmaktadır. Ünlü, KTS’de kelimeyi **e/äwür-/te/äwür-** madde başında “çevirmek, tahvil etmek, yönlendirmek, açıklamak” anlamlarıyla vermiştir (Ünlü, 2012).

DLT’te **ewür-** madde başıyla verilen fiil “ters çevirmek” anlamıyla açıklanmıştır. Kelimenin kökü olduğu düşünülen **ew-** fiili ise bir “bir şeyin etrafını çevirmek, kuşatmak” anlamıyla verilmiştir (DLT 650,651).

Ol meni yoldın ewürdi “O beni yoldan çevirdi” (DLT 91) örneğinde yoldan geri döndürmek, karar verdiği şeyden vazgeçirmek anlamında kullanılan fiil

Ol ayak ewürdi “O sahan vb. şeyleri ters çevirdi” (DLT 91) örneğinde de bir şeyleri ters düz etmek, altını üstüne getirmek anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır.

Temel anlamı ‘döndürmek, çevirmek’ olan fiilin Kutadgu Bilig’de *yüz* kelimesi ile “yüz çevirmek” anlamıyla 18 kez kullanıldığı tanıklanmış ve görme duyu fiilleri alt başlığına dâhil edilmiştir. Fiil metinde bakmak ve bakmamak olarak iki farklı anlamda kullanılmaktadır. **Yüz ewür-** fiilinin bakmak anlamında 4 kez, bakmamak anlamında ise 14 kez kullanıldığı tespit edilmiştir.

Verilen örnekte daha açık görüldüğü gibi **yüzin ewür-** yüzünü, bakışlarını ona doğru çevirerek konuşmak anlamındadır. Temel anlamına da yakın bir kullanım olan bu anlam bakışların başka bir yerdeyken muhatap olunan kişiye doğru yöneltilmesi, kafanın o kişinin olduğu yere doğru çevirilmesidir.

eşitti oğul kör atası sözün

til açtı atağa evürdi yüzün

“Oğlu babasının sözünü dinledikten sonra, yüzünü ona doğru çevirerek, söze başladı.” (KB 1184)

Bunun tam tersi bir anlam olan “yüz çevirmek” ise o tarafa bakmamak, bakışlarını o taraftan uzakta tutmak anlamındadır.

yanut birdi ögdülmiş aydı sözünġ

eşittim eşit sen evürme yüzünġ

“Ögdülmiş cevap verdi ve: Sözünü dinledim, sen de beni dinle, yüzünü çevirme dedi.” (KB 3367)

Yüz çevirmek daha geniş bir anlamda ise “birinden desteğini, merhametini, yardımını esirgemek” anlamındadır. Günümüzde de sıkça kullanılan bu anlam fiziki olarak bakmak eylemiyle bağlantılıdır. Birine yüz çevrildiği zaman o kişiden tamamen uzak durulur. Adeta o kişinin olduğu tarafa bile bakılmaz. Bundan dolayı bu anlamı ifade etmek için **yüz ewür-** fiili tercih edilmiş olabilir. Ele alınan beyitte menfaatçi insandan bahsedilmektedir ve bu menfaatçi insanın çıkarları doğrultusunda hareket edilmediğinde karşısındakini hiç tanımamış gibi davranacağı ve ondan yüz çevireceği anlatılmaktadır. Fiilin **kör-** fiiliyle birlikte kullanılmış olması dikkat çekicidir. Yüzünü başka tarafa

çeviren insan arkasını döndüğü şeyi ya da kişiyi göremez. Bundan dolayı *körmedük teg* ifadesiyle anlamın pekiştirilmiş olduğu düşünülebilir.

kalı bulmasa ol evürgey yüzün

toğup körmedük teg yıratğay özin

“Eğer bulamazsa, senden yüz çevirir, seni hiç görmemiş gibi davranır ve senden uzaklaşır.” (KB 4216)

2.2. Koku Alma Duyu Fiilleri

Duyular içerisinde en gizemli olanı koku duyusudur. Son derece bir duyarlık gösterir. Bu durum, misk keçisinin bir bezinden elde edilen misk ve kokarcanın kokusu için de geçerlidir. Diğer yandan, kokunun kaç temel niteliği olduğu konusunda fizyologların belirgin açıklamaları yoktur. Bazı şemalar altı, bazıları ise dokuz nitelik önermektedir; ancak bu şemaların hiçbiri doyurucu değildir. Bu nedenle, koku konusunda kesin nitelikte söylenebilecek çok az şey vardır (Clifford, 2011:236).

Koku duyusu diğer duylara oranla daha az anlaşılan bir duydur. Kaç tane koku olduğu konusu da araştırmacılar tarafından sıklıkla tartışılan konulardandır (Demirbaş, 2021)

Hirik, çalışmasında koku alma duyusunun ikincil duylardan kabul edildiğini söyler. Hirik, Türkiye Türkçesindeki temel koku alma duyusunu veren fiilleri *kok-*, *kokla-* ve *koku al-* fiilleri olarak vermiş ve bu fiilleri istemlilik ve istemsizlik konusunda birbirinden ayırmıştır. *Kokla-* fiili kişi temelli bilinçli bir fiildir ve özne bu fiilde etkin konumdadır. *Koku al-* fiilinde ise fiili gerçekleştiren kişi bilinçsizdir ve aktif olmayan bir konumda yer almaktadır.

Hirik çalışmasında, algılamanın gerçekleşmesi için tek başına tam anlamıyla yeterli olmayan koku alma duyusunun metinlerde kullanım sıklığı açısından da son sırada yer aldığını belirtir. Kullanım sıklığı düşük olan koku alma duylarının bu özelliğinin onların anlam alanlarını da daralttığını bu nedenle de koku alma duyu fiillerinin çokanlamlılık bakımından zengin sayılmadığını da söyler (Hirik, 2017).

Koku alma duyu fiilleri üzerinde çalışma yapan diğer isimler gibi Ibarretxe'nin de çalışmasında bahsettiği görüş koku duyusu, diğer duylara kıyasla metaforik

anlamlar için genellikle daha zayıf bir kaynak alanı olarak kabul edilir (Caplan 1973; Viberg 1984; Sweetser 1990) şeklindedir (Ibarretxe, 1999)

Gerek yurtdışında gerek ülkemizde yapılan çalışmalarda da bahsedildiği gibi koku alma duyusu anlam genişlemesi yönünden güçlü olmayan bir duydur. İncelenen metinde koku almak ile ilgili fiil genellikle temel anlamıyla kullanılmıştır. Yalnızca bir yerde mecazi anlamla tanıklanmıştır.

2.2.1. Arta- (Bozulmak, kötü kokmak)

Clauson'a göre fiil; "çürüme, mayalanma, kötüye gitme; normalde gıda maddeleri için ama bazen daha genel bir metafor anlamında kullanılmaktadır (ED 208a).

Demirci, çalışmasında kelimenin Uygur dönemindeki kullanımını *yemişiniz artamağay* "Yemişiniz bozulmayacak" (İKPÖ 80 6,7) örneğiyle örneklemiştir (Demirci, 2016, s: 83).

Temel anlamı bozulmak, kötüleşmek olan fiil, metinde 1 yerde kötü kokmak anlamında geçmektedir. Kötü kokmak bozulma ile ilgili bir eylemdir. Yiyecekler bozulduğunda kötü kokar ve kişi buna iradesi dışında maruz kalır. **Arta-** fiili ele alınan beyitte **yıdı-** fiili ile beraber kullanılmıştır. İkisi de kötü kokmak anlamını verdiğine göre pekiştirme amaçlı birlikte kullanımları tercih edilmiş olabilir. Beyitte kalp teşbih yoluyla ete benzetilmiştir. Et nasıl uzun süre dışarda kaldığında bozuluyorsa kalp de onun gibi bozular. Bundan dolayı onu dış etkenlerden korumak gerektiği öğütlenmiştir. Burada kalbin kokması çevresel kötü etkenler dolayısıyla yoldan çıkması, kötü düşüncelere sahip olmasıdır. Yani fiziki olarak bir kötü kokma söz konusu değildir:

et ol bu kişi kōngli artar yıdır

anı ked küdezgü ay kılkı kaçır

"İnsan kalbi ettendir, bozular ve kokar; ey iradeli insan, onu çok iyi korumalıdır."
(KB 5862)

2.2.2. Bur- (kokmak)

Clauson, kelimenin ²bu (buhar [ED 292a]) isminden türemiş fiil olduğunu söyler. “Buğulamak, kokulu olmak” anlamlarını verdiği fiilin yalnızca Güney Doğu grubu dil grubundan Tarança’da *pura-* şekliyle “kokmak” anlamıyla yaşadığını söylemiştir. Yazıtlarda *puru-*, Burhan Şehidi’de *bura-/buru-* şeklinde geçmektedir (ED 355a).

Bur- fiilinin kullanımı ve anlamı günümüzde “**kok-**” fiiliyle aynıdır. Türkçe Sözlükte **kok-** fiili için üç farklı anlam verilmiştir. İlki temel anlam olan koku çıkarmaktır. İkinci anlam; “çürüyüp bozularak kötü bir koku çıkarmak, kokuşmak”, üçüncü anlam ise “Olacağıyla ilgili belirtiler göstermek, olacağı hissedilmek: *Ortalık savaşı kokuyordu.*” tir (TDK 1998, s:1339).

Tekin, Orhun Türkçesi Gramerinde fiilin benzer anlamı ve ettirgen şekli olan *yıdı-* “kokutmak” fiilini vermiştir (Tekin, 2016).

Eraslan ise **bur-** fiili için “kokmak, koklamak” anlamını, **bura tur-** fiili için de kokmak anlamını vermiştir (Eraslan, 2012).

KTS’de de “kokmak, güzel kokmak anlamıyla tanıklanan fiil DLT ve KB’den örneklerle örneklendirilmiştir (Ünlü, 2012, s:156).

Kaşgarlı DLT’de fiil için “misk vb. güzel koku yayılmak” anlamını vermiştir.

Yıpar burdı. “misk kokusu yayıldı.” (DLT 234).

Fiil metinde 2 farklı yerde temel anlamı olan “kokmak” anlamıyla, 2 farklı yerde de teşbih yoluyla başka bir varlığa benzetilerek kullanılmıştır.

Kutadgu Bilig’de **bur-** fiili “kokmak, güzel kokmak” temel anlamıyla tanıklanmıştır:

saba yéli kıptı karanfil yıdın

ajun barça bütrü yıpar burdı kin

“Karanfil kokulu bahar rüzgârı esti; dünyanın her tarafı misk ve anber kokusu ile doldu.” (KB 71).

yadım tü çiçek teg yıdı kin burar

ötündüm men itnü tükettim tura

“Çeşitli çiçekler yaygısı gibi, kokusu miske benzer; ben bunu düzene koyup tamamladım ve herkesin istifadesine arz ettim.” (KB 6625)

Koku almak, kokmak eyleminin gerçekleşmesi için burun duyu organı gereklidir. 1937. beyitte sözün misk gibi kokması şekliyle aktarılan fiil sözün söylendikten sonra çok güzel etki bırakması anlamındadır. Burada söylenen söz etkili bir sözdür ve teşbih yoluyla etrafa güzel bir koku bırakan çiçeğe benzetilmiştir. Söylenen güzel söz tıpkı güzel kokulu bir çiçek gibi dinleyen kişiyi etkiler.

ilig aydı uktum bu söz barça çın

köni sözleding söz yıpar burdı kin

“Hükümdar dedi: Anladım, bunların hepsi doğrudur; bu sözü doğru söyledin, sözün misk gibi koktu.” (KB 1937)

2.2.3. Yıdı- (Kokmak, kötü kokmak)

Clauson kelimenin **yıd** isminden türemiş fiil olduğunu söyler ve “hoş olmayan bir kokuya sahip olmak, kokmak” anlamlarını verir. Yalnızca KD dil grubunda **yıdı-/çıdı-** şeklinde yaşamaktadır. Bazı dillerde bu anlam için **yıdla-** formunun kullanıldığını ancak **sası-** fiilinin daha çok kullanımda olduğunu söyler (ED 886a).

DLT’de *et yıdıdı*. “et koktu” (DLT 384) örneğiyle tanıklanan fiil için Kaşgarlı *kokmak, kokuşmak* anlamlarını vermiştir.

Fiil metinde de kötü kokmak anlamıyla 3 farklı yerde tanıklanmıştır.

Kötü kokmak kişisel bir tercih olduğu gibi bozulmuş bir şeyi anlatmak için de kullanılan bir anlamdır. Bir yemeğin ya da bozulmuş herhangi bir şeyin kokusu herkes için kötüdür. Bir parfüm, çiçek vb. şeylerin kokusunun kötü olmasını belirtmek kişisel bir durumdur. **Yıdı-** fiili genel olarak kötü kokan, bozulmuş şeyleri ifade etmek için kullanılır. Ele alınan beyitte güzel ve temiz olandan misk gibi güzel koku yayılırken kötü kokunun ancak kirli, pis şeylerden yayılacağı söylenmiştir. Bir önceki beyitte (6513) geçen “Ben bir küstahım, küstah insandan küstahlık gelir” cümlesi düşünüldüğünde burada misk kokusu yayan güzel şey aslında kişinin davranışları ve karakteridir. Karakteri, huyu düzgün olan güzel eylemler gerçekleştirir. Ancak huyu kötü, pis olan

kötü işlerle meşgul olur. Bunu anlatmak için de misk kokusu ve kötü koku benzetmesine başvurulmuştur.

yıpardın yıpar ok yıdır ol ıdı

peliddin kelir ol arığsız yıdı

“Miskten ancak misk kokusu gelir; fena koku murdar şeyden çıkar.” (KB 6514)

Dışarıda kalan bir yiyecek bozulmaya ve kötü kokmaya oldukça müsaittir. Bundan dolayı bozulmaması için dış etkenlere daha az maruz bırakmak gerekir. Ele alınan beyitte kalp teşbih yoluyla ete benzetilmiştir. Et nasıl uzun süre dışarda kaldığında bozuluyorsa kalp de onun gibi bozulur. Bundan dolayı onu dış etkenlerden korumak gerektiği öğütlenmiştir. Burada kalbin kokması çevresel kötü etkenler dolayısıyla yoldan çıkması, kötü düşüncelere sahip olmasıdır. Yani fiziki olarak bir kötü kokma söz konusu değildir.

et ol bu kişi köngli artar yıdır

anı ked küdezgü ay kılkı kağır

“İnsan kalbi ettendir, bozulur ve kokar; ey iradeli insan, onu çok iyi korumalıdır.” (KB 5862).

Çocukların nasıl terbiye edileceğinden bahsedilen bölümde kadın yine ete benzetilmiştir. Kadının aslının et olduğu onu korumazsa yoldan çıkıp, kötü şeyler yapabileceğinden bahsedilmiştir. Burada yine kadının kötü olaylar yaşayacağını anlatmak için **yıd-** fiili tercih edilmiştir.

tışı aslı et ol küdezgü etig

yıdır et küdezmese bolmaz itig

“Kadının aslı ettir; eti muhâfaza etmeli; gözetmezsen, et kokar; bunun çâresi yoktur.” (KB 4519).

2.3. Dokunma Duyu Fiilleri

Dokunma kelime olarak Türkçe sözlükte “Dokunmak işi, temas”, Dokunma duyusu ise “ Deri üzerine yapılan değme, vurma, bastırma, çekme gibi etkileri alan duyusu.” şeklinde açıklanmıştır (TDK 1998:615).

Kılıçoğlu hazırladığı çalışmasında, deri üzerinde bulunan doku hücreleri ya da vücuttaki sinir uçları sayesinde algılanan ve elde edilen bilgileri beyne ileten duyularla ilgili eylemler dokunma fiilleri olarak ifade edilir (Kılıçoğlu, 2021).

Clifford'a göre dokunma ya da basınç duyumu, deriye dokunulunca ortaya çıkar ve duyuma yol açan derinin içe doğru çökmesi olayıdır (Clifford, 2011: 238).

Dokunma hissi her zaman duygu alanıyla ilgili olmuştur. 'Derinden dokundum veya dokunaklı' kelimeler gibi ifadeler İngilizce'de yaygın olarak kullanılmaktadır. Zaten 1921'de Hans Kurath duyu algısını duygulara göre sınıflandırdı ve "kinestetik, içsel ve gerçek algıların işitme ve özellikle görme duyusundan nispeten daha güçlü bir ses tonuna sahip olduğunu, tat-koku algılarının nasıl bir orta yol aldığını" belirtti. Kurath, bu anlam aktarımını duyu algısından duyguya, her iki alanın da paylaştığı duygu benzerliğine dayanarak açıkladı. Bu bağlantı etimolojide de açıklamasını bulur (Ibarretxe, 1999).

Viberg makalesinde dokunma hissi ve bedensel duygular genellikle 'Fenomene dayalı fiillerle' ifade edildiğini söyler ve dokunma ile ilişkili fiillere 'Dokunma hissi fiilleri' der (Viberg, 2014).

Ozan Gökdemir, Özbek Türkçesinde Dokunma Duyu Fiilleri başlıklı makalesinde dokunma duyu fiillerini **1. Temel Dokunma Duyu Fiilleri**, **2. Şefkat Bildiren Dokunma Duyu Fiilleri**, **3. Şiddet İçeren Dokunma Duyu Fiilleri** olarak 3 temel başlık altında incelemiştir (Gökdemir, 2019).

Türkdil, yaptığı çalışmada dokunma duyusunu "Dokunma (basınç) duyusu" başlığı altında "Isı duyusu ve ağrı, acı duyusu" alt başlıklarıyla incelemiştir (Türkdil, 2013).

Merve Demirbaş, *Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde Duyu Eylemleri* başlıklı çalışmasında "Deri Duyuları" başlığı altında dokunma duyusunu işlemiştir. Dokunma duyularını da "Deği- Basınç duyuları ve Termal Duyular" alt başlıklarıyla sınıflandırmıştır (Demirbaş, 2021).

Erarslan ve Güner, Babürname'de Mental Fiiller başlıklı makalesinde dokunma duyu fiilleri için Temas fiilleri esas başlığını kullanmış, Dokunma, Sarma, Tutma, Vurma alt başlıklarını vermiştir (Erarslan ve Güner, 2021).

İncelenen metinde dokunma duyusuyla ilgili tespit edilen fiiller ve genişledikleri anlamlar şu şekildedir:

2.3.1. Çal- (Çalmak, yere çalmak)

Clauson kelimenin temel anlamını “birini yere düşürmek, (onu) yere atmak” şeklinde vermiştir ve Kuzeydoğu dil grubu dışında tüm modern dillerde yaşadığını söylemektedir (ED 417b).

Türkçe sözlükte temel anlamı “Başkasının malını gizlice çalmak, hırsızlık etmek, aşırmaq” olarak verilen fiilin metinde tanıklanan vurmak anlamı metaforik olarak verilmiştir (TDK, 1998, s:431).

KTS’de “ yere vurmak, çalmak, yenmek; söz kulağa çalmak” anlamları verilen fiil *hasislerini kötrüp nefisni çalıp* “cimrileri kaldırıp nefsi yere çalıp” (AH 447) örneğiyle örneklenmiştir (Ünlü, 2012)

Kaşgarlı **çal-** fiili için “yere çalmak, yere vurmak” anlamlarını vermiştir.

İtim tutup kodı çaldı. “ o, kurdu alıp yere çaldı.” (DLT 240).

Fiil metinde, 1 yerde temel anlamıyla, 5 farklı yerde de mecazi anlamı olan “pişman olmak” anlamıyla geçmektedir.

Temel anlamı yere çalmak, vurmak, yenmek olan fiil metinde bu anlamını muhafaza etmiştir. Yere çalmak birini ya da bir şeyi tutup yere atmaktır. Atın sahibini yere vurması akıllara sırtından yere düşürmesini getirir.

bulağ semrise kör munar hem azar

iðisin çalar yérke andın tezer

“Haşarı at semirirse, kudurur ve azar; sahibini yere vurur ve ondan kaçır.” (KB 3600).

Bir şeyi ya da birini kaldırıp yere atmak fiziki bir eylemdir. Ancak beyitte tanıklanan başını yerden yere vurmak anlamı metaforik bir anlamı ifade eder. Pişmanlık duygusunu anlatmak için kullanılan bu anlam *başını çal-* ifadesiyle anlatılmak istenmiştir. Pişmanlık duygusunu anlatmak için kullanılan *başını duvardan duvara vurmak* kullanımı da günümüzde sıkça kullanılır.

sakışta usansa kayu işçiler

sakış birdükinde ulır baş çalar

“Hangi hizmetkâr hesapta ihmalkâr davranırsa, hesap verirken inler ve başını yerden yere vurur.” (KB 2781).

yolunġ onġça kelse itildi işinġ

kalı solça kelse ulıp çal başın

“Yolun sağa doğru ise, işin yolundadır; eğer sola doğru ise, inleyerek, başını yerden yere çal.” (KB 1392).

2.3.2. Elig ...-

Dokunma duyusunun gerçekleşmesi için gereken en temel organ eldir. **El** Türkçe sözlükte “kolun bilekten parmak uçlarına kadar olan, tutmaya ve iş yapmaya yarayan bölümü” açıklamasıyla yer almaktadır (TDK, 1998, s:687).

Clauson, kelimenin anlamının birkaç modern dilde kullanılan “parmak genişliği” gibi bazı genişletilmiş anlamlarla birlikte “el, kol” olduğunu söyler. Orta Çağ döneminde bazı belirsiz nedenlerden dolayı bazı dillerde *el* olarak kısaltılmış; bazı dillerde 'el' anlamında "**kol**" ile yer değiştirmiştir. Çok çeşitli formlarda ve anlamlarda tüm modern dillerde yaşamaktadır. *Élig* şeklindeki yazımı muhtemeldir (ED 140b).

Eski Türkçe döneminde de *elig* şeklinde tanıklanan kelime yazıtlarda *Oñ Totok yurçın yaraklıg eligin tutdı*. “Ong’un kayınbiraderini silahlı iken eliyle yakaladı.” (KT D32) cümlesiyle örneklenmektedir. (Tekin, 2018).

DLT’de temel anlamıyla *elig kart kurt etti* “parmakları çıtladı” (DLT 148).

Meniñ elig taruska tegişdi. “elim tavana ulaştı.” (DLT 262) cümleleriyle örneklenmiştir.

Elig, kelime olarak isim soylu bir sözcüktür. Diğer isim soylu sözcükler gibi yardımcı fiillerle birlikte kullanılarak fiil görevinde kullanılabilir. Dokunma duyusunun el temel organı olan el metinde *teg-*, *tegür-*, *tut-* yardımcı fiilleriyle birlikte kullanılarak hem temel anlamıyla hem de metaforik anlamlarla fiil görevinde kullanılmıştır.

2.3.2.1. El teg- (El değirmek)

El tegme- ifadesinin gerçek anlamına yakın bir kullanımı bu örnekten mevcuttur. Kapıcı başının nasıl olması gerektiğinin anlatıldığı bu kısımda yemek tepsiyi içeri girdiği vakit onu korumak gerektiğini anlatır. Yemeğin içine düşen herhangi bir yabancı maddeyi engelleme, yemeği dış etkenlere karşı koruma, başkası tarafından dokunulmasına mani olma gibi görevler kapıcı başının görevidir. Bunu “yemek tepsiyi içeri girmeden önce ona bir elin dokunmamasına dikkat etmelidir” cmlerinden anlamak mümkündür. Beyitte geçen *elig tegmese* ifadesi tam olarak bu anlamı ifade etmektedir.

şireni ıkarda körüp saklasa

aňgar tođru yolda elig tegmese

“şıra çıkarken, onu nezâret altına almalı ve yolda her hangi bir elin ona dokunmamasına dikkat etmelidir.” (KB 2550)

Teg- dokunmak, değmek, ulaşmak gibi anlamlara sahip fiildir. *El teg-* “el dokundurmak, el değirmek” anlamlarındadır. Fiil burada olumsuz çekimde kullanılmıştır. *El tegmez* ifadesi el srdrmemek yani ele geçirilmesine izin vermemek anlamındadır. *El değmemiş topraklar* kullanımı bu ifadeyi örnekler niteliktedir. Beyitte el dokundurulmayan yer memlekettir. Memlekete düşmanın saldırmasını, ele geçirmesini engellemek anlamındadır.

sak erse begi ilke tegmez elig

kalı tegse yetrr ukuş g bilig

“Bey ihtiyatlı olursa, memleketine el dokunduramaz; eğer dokunursa, o bu tecavz akıl, fikir ve bilgisi ile karşılar.” (KB 2029)

El tegme- ifadesinin kişiye yönelik kullanımı da mevcuttur. *El değmemiş topraklar* ifadesindeki gibi *el değmemiş kız* ifadesinin kullanımı günümüzde hala yaygındır. Özellikle kırsal kesimde sıkça rastlanılan bu kullanım daha önce hiçbir erkekle münasebeti olmayan kızlar veya kadınlar için kullanılır. El değmemek hem elini hiçkimsenin tutmaması anlamına geleceği gibi hem de hiçbir erkekle konuşmamış olan kız anlamına da gelebilir. *Eline erkek eli değmemiş* ifadesi tam olarak bu anlamı açıklar niteliktedir. Nasıl evlenileceğinin anlatıldığı bu kısımda evlenmek için en uygun kızın el değmemiş kız olduğu görüşü vardır. El değmemiş burada eline hiçbir erkek eli

değmemiş anlamındadır çünkü sonrasında senden başka erkek yüzü görmemiş ifadesine yer verilmiştir.

usa ev kızı al elig tegmedük

seniñde adın er yüzün körmedük

“Alacaksan, el değmemiş ve senden başka erkek yüzü görmemiş olan, bir aile kızını almağa çalış.” (KB 4477).

2.3.2.2. El tegür- (El değdirmek)

Teg- fiilinin ettirgen formu olan **tegür-** fiili “ulaştırmak” anlamındadır. **El tegür-** beyitte *elini kılıca daya* aktarımıyla ifade edilmiştir. Elini kılıca dayamak kılıcı ele geçirmek, kılıcı eline almak anlamındadır. Kitap sahibinin kendi özrünü söylediği bu kısımda bir önceki beyitte çıkan isyanların, fitnelerin bilgi ile bastırılacağı vurgulanmıştır. Ele aldığımız beyitte ise bu işe yaramazsa bilginin bırakılıp kılıcın ele alınması gerektiğinden bahsedilmiştir. Yani kılıcı ele almak kan dökmek, insan öldürmek anlamındadır. Yayılan fitne ancak fitneyi çıkararak ortadan kaldırmakla yok edilir. Zira bir sonraki beyitte ulaşılan bu anlamı destekler niteliktedir. “Halkı idare eden, hakîm ve âlim beyler bilgisizin işini kılıç ile halletmişlerdir.” (KB 223).

bu ikin itümeşe kodğil bilig

kılıçka tegürgil sen ötrü elig

“İşleri bu ikisi ile de halledemezsen, bilgiyi bırak, elini kılıca daya.” (KB 222).

Ay Toldı'nın hastalanmasından bahsedilen bu beyitte hastalığın Ay Toldı'yı ele geçirdiğini söylemek için **el tegür-** ifadesi kullanılmıştır. Ölümün Ay Toldı'ya elini değdirmesi şeklinde aktarılabilecek olan ifade metinde ele geçirmek aktarımıyla verilmiştir. Ölüm Ay Toldı'ya elini değdirerek onun hastalanmasını sağlamış ve ölüm döşeğine yatırmıştır. Böylece hastalık Ay Toldı'yı ele geçirmiştir.

bu ay toldı halin eşitti ilig

ölüm tutğakı ig tegürmiş elig

“Hükümdar Ay-Toldı'nın hâlini işitti; ölümün öncüsü olan hastalık onu eline geçirmişti.” (KB 1067).

Ay Toldı'nın Hükümdar Kün Togdı'ya vasiyetname yazdığını söylediği bu kısımda Ay Toldı'nın hükümdar Kün Togdı'ya vasiyetleri konu edinilir. Bir önceki beyitte (1415) hükümdara kaba söz söylememesini gerektiğini öğütleyen Ay Toldı ele alınan beyitte sakın ve yumuşak huylu olmasını ayrıca iyilikten kaçınmaması gerektiğini öğütler. Sakın ve yumuşak huylu kimseler iyilik yapmak için uygun kimselerdir. Öfkeli, sert tabiatlı kimseler yalnızca kendilerini düşündükleri için birine yardımdan kaçınırlar. Beyitte kullanılan iyiliğe elini değdirmek ifadesi iyilik yapmak, iyilik için uğraşmak anlamındadır. Kişinin iyiliğe elini değdirmesi bir nevi iyilik yapmaya niyet etmesidir.

örüg bol amul bol tüzün bol silig

kamuğ edgülükke tegürgil elig

“Sakin, halîm selîm ve yumuşak huylu ol ve böylelikle bütün iyiliklere elini uzat.” (KB 1416).

Olumsuz çekimde kullanılan *el tegürme-* ifadesi beyitte olumlu bir anlamda kullanılmıştır. Bir önceki beyitte Ögdilmiş hükümdara beyin nasıl olması gerektiğinden bahseder; “Bey hayâ sahibi ve insanların seçkini olmalı; hayâ sahibinin tavır ve hareketi eksilmeyen bir bütündür.” (KB 2005). Ele alınan beyitte bu özelliklere sahip olan kimsenin yanlış olan hiçbir şeye bulaşmayacağı, kötü şeylerden uzak duracağından bahsedilir. Metinde geçen *tersiz işke el tegürme-* ifadesi kötü işlere, kendisine yakışmayan işlere el sürmemek aktarımıyla verilmiştir. Kendisine yakışmayan işlere el değdirmemek, kötü ve utanç verici olaylara karışmamak, daima doğru yolda olmak, hep faydalı işlerle meşgul olmak gibi anlamlara gelmektedir. Bey kötü işlere elini değdirmezse hayâ sahibi demektir.

kimîngde uvut bolsa kılkı silig

kamug tersiz işke tegürmez elig

“Hayâ sahibi kimse yumuşak tabiatlı olur; kendisine yakışmayan hiç bir işe el sürmez.” (KB 2006).

Elde etmek hem mecazi hem de gerçek anlamda bir şeye dokunmak anlamındadır. Bir şeyi elde etmek için o şeye ulaşmak, el değdirmek gerekir. Beyitte bir şeyi elde etmek için aklın gerekliliği vurgulanır. Bir işte akıl ön planda olursa o iş başarıyla gerçekleşir. Âlim kişinin de başarılı olmak ve istediği şeyi elde etmesi için aklın kullanması gerektiği öğütlenmektedir. Bilgisini kullandığı işte bilgiyi elde

etmeme, bilgiye ulaşmama şansı yoktur. Burada **tegür-** fiilinin ulaştırmak anlamını görmekteyiz. Âlimin bilgiye ulaşması için akla ihtiyacı vardır ve bilgiye ulaşmak için akıldan faydalanır. Bundan dolayı *el tegür-* ifadesine yer verilmiştir.

ķayu işke bilge yetürdi bilig

anı yetti tuttı tegürdi elig

“Âlim hangi işte bilgisini kullanırsa, ona ulaşır; onu tutar ve elde eder.” (KB 2605).

Malına el uzatmak anlamının verildiği beyitte arkadaşın kişinin içini dışını bildiğini isterse yanında iyilikle istemezse kötülükle yanında olduğunu söyler. Malında el uzatmak ifadesi burada olumsuz anlamda kullanılmıştır. Kişinin sahip olmadığı bir şeye izinsiz el uzatması olumsuz bir şeydir. Kısacası birinin malına el uzatmak, hırsızlık yapmak anlamına gelmektedir.

tilese nenġinge tegürgey elig

tilese canıġka yitürgey yilig

“O isterse, senin malına el uzatır; isterse, canını ilik ile besler.” (KB 4267).

Bir işe el değdirmek bir işe başlamak, bir iş içerisinde bulunmak anlamında kullanılmıştır. *Tegürgü elig* ifadesi yapılacak iş anlamında kullanılmıştır. Bir önceki bölümde Ögdilmiş Odgurmış’a dünyanın seyrine daldığını ve bir gaflet uykusu içerisinde olduğundan bahsetmişti. Bu uykudan uyandığını bir şeyler yapması gerektiğini ama ne yapacağını bilmediğini söylemiş ve Odgurmış’tan tavsiye istemişti. Ele alınan beyitin bulunduğu kısım Odgurmış’ın Ögdülmüş’e tavsiye verdiği kısımdır. Odgurmış bu konuda bir tek bilginin yeterli olmadığını bu gafletten kurtulmak için dünyada yapılacak bir sürü iş olduğunu söyler. Yazar bunu anlatmak için de *el tegürgü iş* ifadesini kullanmıştır. El değdirilecek iş yani yapılacak el sürülecek bir sürü iş olduğu anlamı ortaya çıkmaktadır. *Elini sürmediği iş kalmamak* ifadesinin günümüzde de kullanımı yaygındır.

bir ök törlüg ermez bu işke bilig

büte törlüg iş bar tegürgü elig

“Bu iş için tek bir bilgi kâfi değildir; bunun için dünyada yapılacak pek çok iş vardır.” (KB 5723).

2.3.2.3. Elig tut- (Elini tutmak)

Temel anlamın tanıklandığı beyitte *tut-* fiili *ķawşur-* (kavuşturmak) fiiline –u zarf fiil eki getirilerek kullanılmıştır. *Ķavşuru tut-* kavuşturup tutmak yani ellerini kavuşturmak, parmaklarını birbirine geçirmek ya da ellerini üst üste koymak anlamındadır. Beyin huzurunda olduğu zaman nasıl durulması gerektiğinin anlatıldığı beyitte elleri üst üste koyarak saygı gösterir biçimde huzurda bulunmak gözümüzde canlanır. Bu fiilin temel anlamıdır.

elig ķavşuru tut ağakıng tüze

bu oňg elgiň urğıl sol elgiň öze

“Ellerini kavuştur, ayaklarını birbirine bitiştir; sağ elini sol elin üzerine koy.” (KB 4056).

El tutmak, elini tutmak metaforik olarak yardım etmek, destek olmak anlamıyla kullanılmıştır. Bu ifadenin birinin elinden tutmak o kişiye yardım etmek, bulunduğu durumdan kurtulmasını sağlamak, destek olmak anlamlarındaki kullanımı günümüzde de yaygındır. Tanrı Azze ve Cellenin methinin söylendiği beyitte Tanrı’dan yardım istenilmektedir. Tanrı’nın sonsuz kudreti vardır. Dilerse kuluna yardım eli uzatır, günahlarını affeder. Yazar bu kısımda ve beyitte Tanrıdan yardım dileyerek günahlarının affını istemiştir. *Yardım eli uzatmak* ifadesi bu anlamı destekler niteliktedir.

saňgar oķ sığındım umıñım saňga

munğadımsı yirimde elig tut maňga

“Asıl sana sağındım, ümidim sendedir; muhtaç olduğum yerde elimden tut.” (KB 29).

Kitabın yazılış nedeninden bahsedildiği kısım olan bölümde kitabın adını Kutadgu Bilig koyduğunu söyleyen yazar okuyana yol göstereceğini, elinden tutacağından bahsetmiştir. Okuyanın elinden tutsun aktarımı gerçek anlamda elini tutmak değil de yardım etmek, yol göstermek anlamındadır. Kitap okuyana yol göstermesi, içerisindeki bilgileriyle kişinin gelişmesine yardımcı olması niyetiyle yazılmıştır. Elinden tutmak ifadesi de bu anlama yakın bir anlam olduğu için bu ifade tercih edilmiş olabilir.

kitab atı urdum kutadgu bilig

kutağsu okıǵlıka tutsu elig

“Kitabın adını Kutadgu bilig koydum; okuyana kutlu olsun ve ona yol göstersiz.”
(KB 350).

Kitap için “Her iki dünyayı tutan bir el” ifadesinin kullanımı kitabın içeriği hakkında bilgi verir. Kitap içerik olarak kişiye hem bu dünya hem de ahiret hakkında bilgi verecek, yol gösterecek niteliktedir. Bundan dolayı her iki dünyayı da tutan bir ele benzetilmiştir. Okuyan içerisinde yer alan bilgiler sayesinde hem bu dünya için hem de ahiret için önemli bilgiler edinecek ve yapması gereken şeylere vakıf olacaktır.

sözüm sözledim men bitidim bitig

sunup iki ajunrı tutđu elig

“Ben sözümü söyledim ve kitabı yazdım; bu kitap uzanıp, her iki dünyayı tutan bir eldir.” (KB 351).

Eli uzun olmak ifadesi günümüzde hırsızlık için kullanılan bir ifadedir. Eli uzun kimse bulunduğu yerden bir şeyler aşırır. Bir de eli kolu uzun olmak ifadesi vardır ki bu her işe yetkin olmak, her iş için uygun bir kişi tanımak ya da uygun bir özelliğe sahip olmak anlamlarındadır. Metinde geçen elini kısa tut- kullanımı bu anlam için uygundur. Fiil huzurlu ve mutlu olmak isteyen kişinin her işe karışmaması bazı yerlerde kendini geri çekmesini bilmesi anlamlarına gelecek şekilde kullanılmış ve bu şekilde kişiye huzuru bulacağı da öğütlenmiştir.

uzunluk tilese özünđ hem sözünđ

elig kısğa tutđıl kutuldı özünđ

“Hem kendinin hem sözünün nüfuzunu kırmamak istersen, her işe müdâhale etme; bu suretle onu te'min etmiş olursun.” (KB 4296).

“Elini birinin ya da bir şeyin üzerinden uzak tutmak o şey ya da kişiye hiçbir şekilde karışmamak, müdahale etmemek anlamlarındadır. Beyitte zalimin halkın üzerinden elini uzak tutması huzur içinde yaşayan halkın üzerinde zalimliğini göstermemesi, halkın huzurunu bozmaması bahsedilmiştir. Yardım eden kişi için kullanılan el uzatmak ifadesinin tam tersi olan bu anlam kötülük yapmamak için elini

uzak tutmaktır. Günümüzde yaygın olan “Elini üzerinden çekmek, elini eteğini çekmek” kullanımları bu anlamın benzeridir.

boğundın yırak tutsu küçkey elig

biligsiz isiz ölsü kılsu bilig

“Zâlimin eli halk üzerinden uzak olsun; bilgisiz kötü insanlar ortadan kalsın, bilgili insanlar kalsın.” (KB 5852).

2.3.3. Eligleş- (Elleşmek)

Clauson kelime için **elikle-** fiilinin işteş formu olarak açıklamış ve “birbirini elleriyle kavramak vb.” anlamını vermiştir. Kelime yalnızca Azerbaycan, Osm. ve Tkm. Türkçesinde **elleş-** şeklinde varlığını sürdürmektedir (ED 145a).

Günümüzde **elleş-** olarak yaşayan fiil Türkçe sözlükte “Elle dokunmak” temel anlamıyla verilmiştir. Temel anlamın yanında “elle itişerek şakalaşmak, alışverişte, alanla satan birbirlerinin ellerini tutup sıkarak uzlaşmak, birbirinin elini sıkarak güç denemesi yapmak, el sıkarak selamlaşmak, birine dokunacak söz söylemek” gibi metaforik anlamlar verilmiştir (TDK 1998, s:702).

Fiil KTS’de “Elleşmek, tokalaşmak, el sıkışmak, vedalaşmak” anlamlarında tanımlanmıştır (Ünlü, 2012).

Fiil metinde “elleşmek, el sıkışmak, tokalaşmak, vedalaşmak” gibi temel anlamlarda 2 farklı yerde kullanılmıştır.

El sıkışmak ellerin karşıdaki kişinin eline temas etmesi, karşıdaki kişinin elini sıkarak suretiyle ortaya çıkan bir eylemdir. Karşıdaki kişiyle, selamlaşmak, vedalaşmak, anlaşma sağlama gibi nedenlerden ötürü el sıkışılır. Beyitte hükümdar ve zahidin karşılaşmasından ve birbirlerine selam vermesinden bahseder. Burada kullanılan el sıkışma eylemi selamlaşmayı ifade eder. Bu selamlaşma eylemi olumlu bir durumu ifade eder.

eligleşti ilig bu zâhid bile

ayıttı ilig yazlu sewnü küle

“Hükümdar zahit ile el sıkıştı, sevinç içinde güler yüzle hâl hatır sordu.” (KB 5037).

Selamlaşmak için el sıkışılabilceği gibi vedalaşmak için de el sıkışılabilir. Oğurmuş ile hükümdarın vedalaşmasının anlatıldığı beyitte Oğurmuş hükümdar ile vedalaştıktan sonra elini sıkıp yanından ayrılır. Bu durum hükümdarı oldukça üzer. Bu tokalaşma eylemi olumsuz bir durumu ifade eder.

esenleşti ilig bile ol köre

eligleşti kaldı ilig kağgura

“O hükümdar ile vedâlaştı, tokalaştılar; hükümdar mahzun bir hâlde kaldı.” (KB 5445).

2.3.4. Eşün- (Sarmak, örtmek)

Clauson kelimeyi *eşü-* fiilinin dönüşlü formu şeklinde açıklamıştır. *Eşü-* fiili için “örtbas etmek, örtmek” anlamlarını vermiştir. (ED 256b). *Eşün-* fiili yalnızca KB’de tanıklanmış bir fiildir (ED 264a)

Yalnızca KB’de tanıklanan fiil KTS’de “örtülmek, örtünmek” anlamıyla verilmiştir.

DLT’de *eşü-* fiili için “sararak örtmek” anlamı verilmiştir. Fiilin *eşün-* formu tanıklanmamıştır.

Ol anar yogurkan eşüdi. “O, ona yorgan örttü.” (DLT 458).

Fiil metinde iki farklı yerde temel anlamıyla geçmektedir.

Örtülmek anlamı birinin ya da bir nesnenin üzerinin herhangi bir şeyle kaplanmasıdır. Üzerinin toprakla örtünmesi metaforik olarak kişinin ölmesidir. Her ne kadar metaforik olarak ele alınsa da kişi öldüğünde gömülürken üzerine toprak atılır. Bu yüzden bu anlam uygun görülmüştür.

ölüglig körür sen ölüg sen tirig

sizik tutma bir kün eşüngey yérig

“Ölümlüleri görüyorsun, sen de öleceksin; her diri olan, şüphesiz, bir gün toprak ile örtülecektir.” (KB 3785).

Örtmek bir şeyi saklamak için de kullanılabilir. Bir nesneyi saklamak için üzeri bir örtü yardımıyla örtülür. Beyitte geçen parlak dünyanın yüzüne örtü örtmesi güneşin batıp karanlığın bastırması anlamını taşır. Dünyanın yüzüne perde örtüp kendini gizlemesi karanlığı oluşturur. Yazar güneşin batıp da gece olmasını mecazi bir dille anlatmak istemiştir. Bir sonraki beyitte geçen *gündüz insanlar beni görürlerse, peşime takılırlar* ifadesi bu görüşü destekler niteliktedir.

yaruk dünya yüzke eşünse eşük

men ötrü barayın ay eski tüşük

“Parlak dünya yüzüne örtü örtünce, ben oraya gelirim, ey eski düşkün.” (KB 5003).

2.3.5. Isır- (Isırmak)

Türkçe sözlükte “Dişleri arasına alıp sıkmak” temel anlamı verilen fiildir. “Dişleriyle koparmak, (rüzgar, soğuk için) sert esmek, keskin bir biçimde etkilemek, (kumaş için) dalamak, kaşındırmak” gibi metaforik anlamlar da verilmiştir (TDK, 1998, s:1022).

KTS’de temel anlamının verildiği fiil için *takı ol vaktin kim hali boldılar ısırıldar sizin üzä barmak uçların öfkädin* TİEM 73 49v/6 örneğiyle örneklenmiştir (Ünlü, 2012).

Kaşgarlı **ısır-** fiilini *it ısırmas at tepmes time* “İt ısırmaz, at tepmez deme çünkü bu onların huyudur.” (DLT 91) örneğiyle örneklemiştir.

Fiil metinde temel anlamıyla 1 yerde tanıklanmıştır.

Isırmak eylemi bir şeyi dişleri arasına alıp sıkmaktır. Küçük ya da büyük olan her varlık ısırma eylemini gerçekleştirebilir. Isırma eylemi daha çok hayvanlara (sivrisinek, köpek gibi) atfedilse de insanlar için de bu eylem kullanılmıştır. En basit örnek olarak bir şey yenmek istendiğinde yenmek istenen yiyecek ısırılarak ufak parçalara ayrılır. Metinde ısır- fiili sineğin fili ısırarak yerinden oynatması örneğiyle geçer. Bir önceki ve bir sonraki beyitler incelendiğinde sinek ve fil örneği üzerinden düşmanın küçük ya da büyük olmasına takılmamak gerektiği, düşman küçük olsa bile kalıcı hasarlar verebileceği ya da bozguna uğratabileceği bu yüzden de ihmalkâr davranmamak gerektiği öğütlenmek istenmiştir.

çibun boldı düşman yaŋanka bedik

ısırsa yaŋaniğ suçitur ked ök

“Sinek fil için büyük bir düşmandır; fili ısırıldığı zaman, onu zıp zıp zıplatır.” (KB 3399).

2.3.6. İliş- (İlişmek, yapışmak)

Türkçe sözlükte “Bir şeye hafifçe dokunmak, takılmak, elini sürmek, dokunmak” temel anlamlarında verilmiştir. Metaforik olarak “Bir şeyin kenarına kısa bir süre için oturmak, karışmak, rahat vermemek, müdahale etmek, değinmek, sözünü etmek, şaka etmek” gibi anlamları da verilen **iliş-** fiili günümüzde hala yaşamakta ve anlamını korumaktadır. (TDK, 1998, s:1070).

Clauson kelimenin il- fiilinin işteş formu olduğunu söyler ve “Birbirine yakalanmak” ve diğer benzer anlamlar şeklinde tanımlar. Ayrıca KD ve GB dil gruplarında ve Osmanlıca’da geniş bir anlam yelpazesıyla yaşamakta olduğunu söyler (ED 153b).

Kaşgarlı DLT’de iliş- fiili için 3 madde başı açmıştır. Birincisi madde başında “ilişmek, temas etmek, takılmak” anlamlarını ve şu örneği vermiştir:

ikki neş birle ilişdi “iki şey birbirine ilişti.” (DLT 94)

İkincisi madde başında “(aygırlar) ısırışmak” anlamını ve şu örneği vermiştir:

adgır ilişdi “at veya devenin aygırlarından ikisi birbirlerini ısırıldı.” (DLT 94)

Üçüncü madde başında “asmakta yarışmak” anlamını ve şu örneği vermiştir:

ol meniş birle topık ilişdi “o, topu asmakta benimle yarıştı” (DLT 95)

Karahanlı Türkçesinden itibaren tanıklanmaya başlanan fiil için KTS’de “Birbirine ilişmek, çarpışmak, çatışmak” anlamları verilmiş ve şu örnekle desteklenmiştir:

çaza birle ilişür tuzakça ilig “hükümdar tuzağa kaza ile ilişir.” (AH 456) (Ünlü, 2012).

Fiil ele alınan metinde hem temel anlamıyla hem de bazı metaforik anlamlarıyla tanıklanmıştır.

İliş- fiili bir şeye dokunmak, yapışmak anlamlarına geldiği belirtilmişti. Metinde temel anlamına yakın olarak “yakasına yapışmak” anlamıyla geçmektedir. Bir savaşın anlatıldığı bölümde askerler birbiriyle savaşmaya başladığında herkesin kendi karşısındaki ile savaşması gerektiği anlatılmaktadır. Hücüm ederken kılıç, balta gibi savaş araç gereçlerinin yanında diş ve tırnak gibi uzuvların da kullanılabilceği öğütlenmiştir. İşte bu öğütlenirken düşmanın yakasından tutulup etkisiz hale getirilmesi gerektiği de mevzubahistir. Yakasına yapışmak ifadesi burada karşıdaki kişinin yaka kısmına asılıp saldırmak, belki de tutup havaya kaldırmak ya da fırlatmak anlamlarındadır. Bu fiil sadece savaş sahnesinde değil günlük hayatta iki kişi arasında ortaya çıkan bir sürtüşme ya da kavgada da vuku bulabilecek bir fiildir.

katılsa kılıç baldu birle tegiş

tişin tırngakın teg yaka tut iliş

“Saflar karışınca, kılıç ve balta ile vuruş; dişle, tırnakla saldır, yakasından tut, yapış.” (KB 2377).

Çatışma anlamının da verildiği fiil metinde sadece kumandanın nasıl olması gerektiğinin anlatıldığı bölümde kullanılmıştır. Arat’ın “harbe tutuşmak” aktarımıyla vücut bulan fiil iki kişinin karşı karşıya gelerek çatışması anlamını taşır. Metinde askerlerin birbirine yaklaşp savaşmaya başlamasıyla herkesin karşısındaki kişiyle savaşması öğütlenmiştir. Bir önceki beyitlerde saçı ağarmış yaşça büyük kimselerin savaş için daha uygun olduğu belirtilmiştir. Savaş düzeni oluştururken de öne kendinden emin kimseleri koymak gerektiği öğütlenmiştir. Çatışma anlamı yalnızca bir savaş sırasında gerçekleşmez. İliş- fiili günlük hayatta da birbiriyle zıtlaşmak anlamında “birbirine ilişmek” ifadesiyle sıkça kullanılmaktadır. Bu metaforik bir anlamdır.

yağusa çerigke ilişse eri

tuşınça tegişgü kemişse urı

“Askerler yaklaşp, erler birbirleri ile harbe tutuşunca, herkes kendi karşısındaki ile harp etmeli ve nâra atmalıdır.” (KB 2375).

2.3.7. Kuç- (Sarılmak, kucaklamak)

Günümüzde kucakla- şeklinde yaşayan fiil Türkçe sözlükte “kollarla sarıp göğüs üzerine bastırmak” temel anlamıyla tanıklanmıştır. “Kucağına almak, kucağında taşımak, içine almak veya çepeçevre sarmak, kuşatmak” yan anlamlara sahip fiil günümüzde kucaklamak şekliyle kullanılmaktadır. (TDK 1998, s:1396).

Clauson kelimenin anlamını “kucaklamak” olarak vermiştir. Ancak mutlaka cinsel anlamda olmadığını belirtmiştir. Özbek T.’de **kuç-**, Osm. **koç-**, Tkm’de **gūç** şekliyle yaşamaktadır fakat başka yerlerde **kucakla-** tarafından yerinden edildiğini de eklemiştir (ED 590a)

Fiilin izlerine Orhun T. döneminde rastlanmamıştır. Clauson’dan alınan bilgiye göre Uygur T. döneminde ise *ölügig kuçup* “cesedi kucaklayıp” örneğiyle tespit edilmiştir (ED 590a).

KTS’de “kucaklamak anlamıyla tanıklanan fiil AH ve DH’den örneklerle gösterilmiştir (Ünlü, 2012).

Kaşgarlı, fiilden *ol mini kuçdı*. “o beni kucakladı” örneğiyle bahsetmiştir. (DLT 234).

Metinde kucaklamak anlamıyla geçen fiil 8 yerde temel anlamıyla, 1 yerde “yapışmak” anlamıyla geçmektedir.

Kucaklama eylemi birinin iki kolun arasına alınıp sarmalanması sonucu meydana gelir. Bu bir sevgi göstergesidir. Kucaklaşma eylemi karşılaşma, sevgi gösterme gibi nedenlerden ötürü gerçekleştirilebileceği gibi vedalaşma amacıyla da gerçekleştirilebilir. Metinde Ay Toldı’nın oğluluyla vedalaşması anlatılmaktadır. Ay Toldı öleceğini hissettiği vakit oğlunu kucağına alıp sarılarak veda etmiştir ve vasiyetini söylemiştir.

oqıdı bu oğlın öziñge yakın

tutup kuçtı közde aqıttı aqın

“Oğlunu yanına çağırıldı; tutup kucakladı ve gözünden sel gibi yaş akıttı.” (KB 1160).

Arat tarafından “Birine yapışmak” aktarımıyla anlatılan fiil fiziki olarak birine yapışmak değil de birinin yanında olmaya yönelmek, birinin desteğini almak için

yalakalık yapmak anlamlarındadır. Metinde cimri ve cömert beylerden bahsedilmektedir. Cimri bir beyin memleketine hâkim olamayacağı ve insanın cimrinin değil de cömertin yanında olduğunu anlatılmaktadır. “Cömerde yapışır” ifadesi burada cömert beyin yanında olmak, onun himayesine girmek anlamında kullanılmıştır.

iki neñg karıştı yakışmaz kaçar

saranğa yağumaz ağığ berk kuçar

“Bu iki şey birbirine zıddır, onlar birbirlerinden kaçarlar; insan hasise yanaşmaz, cömerde sıkıca yapışır.” (KB 3036).

Kuç- eylemi açıklanırken her zaman cinsellik anlamıyla kullanılmadığından bahsedilmişti. İncelenen beyitten bir önceki beyitte kadın ve erkeğin münasebetinden bahsedilmektedir. Kadın ve erkek ister güzel ister çirkin olsun arzular meydana çıktığı zaman birlikte olurlar. Kucaklaşma eylemi sevgi ve istek gerektiren bir eylemdir. Bundan dolayı akıllara direkt kadın erkek ilişkisini getirir. Kadın ve erkek birbirini arzuladıkları zaman bu arzularını göstermek için temas etme ihtiyacı duyarlar. Bu ihtiyaç da kucaklaşma eylemini doğurur.

bu otuğ negü teg öçürse öçer

kerek erse körklüg ya körksüz kuçar

“İnsan bu ateşi nasıl söndürse olur; ister güzel, ister çirkin olsun, sırası geldikçe kucaklar.” (KB 3609).

2.3.8. Kuçuş- (kucaklaşmak)

Clauson, **kuç-** fiilinin işteş formu olduğunu belirttiği fiil için “birbirini kucaklamak” anlamını vermiştir ve bazı modern dillerde yaşadığını belirtmiştir (ED 593a).

Kaşgarlı DLT’de **kuçuş-** fiilini şu örnekle örneklemiş ve açıklamıştır:

Nelük añar biliştim

Kuçşup takı kawuştum

Tüzünlükin kayıştım

Alktı meniñ yayımı

“Kendisini mağdur eden bir adamı niteleyerek diyor ki: Onunla niçin tanıştım; kucaklaştım, arkadaş oldum ve yumuşaklığımla onu kayırdım. Sonunda benim tatildeki yazımı (mevsim) tüketti.” (DLT 428).

Ꞑuçuş- fiili günümüzde kucaklaşmak şeklinde ve “birbirini kucaklamak” anlamında varlığını sürdürmektedir.

Kucaklaşma eylemi iki kişi tarafından gerçekleştirilen bir eylemdir. Birbirine sevgi, özlem duyguları hisseden iki insan bu duyguları göstermek veya gidermek için birbirlerine sarılırlar. Kucaklaşma eylemi bu duyguların yanında vedalaşma sonucunda da gerçekleşir. Birbirlerini son kez görecektir olan insanlar hüznün duygusunun etkisiyle kucaklaşma eyleminde bulunurlar. Metinde Ögdülmüş Ogdurmuş’ı ziyarete gider. Ogdurmuş ibadetini bırakıp kapıyı açtığında Ogdurmuş’ı görür ve sevinçle sarılıp öpüşür. Bahsedilen bu durum selamlaşmayı ifade eder. Buradan anlaşılacağı gibi kucaklaşma eylemi iki insanın birbirine selam vermek için gerçekleştirdiği bir eylem de olabilir.

kapuğ açtı çıktı kadasın körüp

kuçuştı esenleştı yüz köz öpüp

“Kapıyı açtı, çıktı; hıssımını gördü, kucaklaşıp, öpüşerek selamlaştı.” (KB 3292).

2.3.9. Ov- (Ovmak)

Türkçe sözlükte “Bir şeyin üzerine bastırarak el gezdirmek” temel anlamıyla ve “Bir yere bir şeyi kuvvetle sürterek temizlemek” yan anlamıyla ele alınan **ov-** fiili günümüzde aynı anlamla varlığını korumaktadır (TDK, 1998, s:1707).

Clauson kelimeyi **uv-** madde başında ele almıştır. “ezmek, parçalamak, toz haline getirmek” anlamlarını vermiştir ve bu kelimenin, Orta Çağ’da bazı dillerde **uva**’ya kadar uzanmış gibi görüldüğünü söylemiştir. **Ufak (uvak)** kelimesi de ayrıca bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bazı anlam gelişmeleriyle Tkm’de **ov-**, Osm’da **oğ-/ov-** şeklinde hayattadır (ED 4b)

Kaşgarlı fiilin anlamını “ovalamak” olarak vermiş ve şu örnekle örneklemiştir:

Uvdi “bir şeyi ovaladı.” (DLT 5).

“Oğuşturmak, ovalamak” anlamları verilen **ov-** fiili metinde 1 yerde “ovuşturmak” 1 yerde de “el yüz öpmek” anlamlarında geçmektedir.

Ov- fiili ellerin herhangi bir yere temas etmesi, sürütmesi sonucu ortaya çıkan bir eylemdir. Bu eylem sevinçli bir durumda mutluluk göstergesi olarak ortaya çıkabileceği gibi kaygı durumunda da meydana gelebilir. Metinde habercinin Ögdülmiş'e getirdiği haber sonrasında Ögdülmiş'in verdiği tepki konu edinilmiştir. Ögdülmiş haber sonrasında şaşırmış bir halde kaygılı bir biçimde ellerini ovuşturmuş öylece kalakalmıştı. Kaygılı olduğu kanısına bir sonraki beyitte verilen "Kalkıp, derin kaygı içinde eve girdi" cümlesinden varılabilir. Anlaşıldığı gibi yaşanan kaygılı durumun dışarıya yansıtılması için ellerini **ovuştur-** fiili kullanılmıştır.

kapuğdın yana ewre yandı ive

enġip kaldı ögdülmiş elgin ova

"Kapıdan tekrar koşarak geri döndü, Ögdülmiş ellerini ovuşturarak, şaşırmış bir hâlde kaldı." (KB 5967).

Ov- eyleminin gerçekleşmesi için elin başka bir ele ya da bir yüzeye teması gereklidir. Birinin elini öpmek için karşıdaki kişinin elini tutmak gerekir. El tutulduktan sonra öpme eylemi gerçekleşebilir. Ele alınan beyitte geçen "Elini yüzünü ovayım" cümlesi elini yüzünü öpeyim yani sana hizmet edeyim anlamında kullanılmıştır. Odgurmuş hükümdara yazdığı mektupta hükümdardan 4 şey istemiştir ve bu isteklerinin karşılığı olarak ona kul olacağını ve her istediğini yapacağını söylemiştir.

ay ilig bu tört hâcetim kıl revâ

saġa tapnayın men elig yüz ova

"Ey hükümdar, şu dört hacetimi yerine getir; ben de el ve yüz öperek, sana kulluk edeyim." (KB 3755).

2.3.10. Öli- (Islanmak)

Günümüzde **öli-** fiili anlamını **ıslan-** fiilinde korumaktadır. **Islan-** fiili Türkçe sözlükte "ıslak duruma gelmek" anlamıyla verilmiştir (TDK, 1998, s:1024).

Clauson kelimenin **öl** isminden türemiş fiil olduğunu söylemektedir. "Nemli, nemli olmak" anlamlarıyla tanıklanan fiil bazı modern dillerde varlığını sürdürmektedir (ED 127b).

Kaşgarlı fiili, *öli* ne^h “nesne ıslandı.” (DLT 333) *Kedüklüg ölimes, küweçlik kürimes*

“Kepenek sahibi yağmurda ıslanmaz, kendisini onunla korur. Gem de (mızrakı demirli) olursa at taşkınlık ve huysuzluk yapamaz. Bu, işlerde önceden hazırlıklı olmak için söylenir.” (DLT 459) örnekleriyle açıklamıştır.

Ünlü, KTS’de “ıslanmak” anlamını verdiği kelimeyi KB ve DLT’den örneklerle örnelemiştir (Ünlü, 2012).

Öli- fiilinin dokunma duyusuna dâhil etmemizin sebebi bir ıslanma olayının gerçekleşmesi için ıslaklık hissini veren bir sıvının vücuda teması gerekmektedir. Bundan dolayı **öli-** fiili dokunma duyusuna dâhil edilmiştir.

Vücudun ya da bir nesnenin ıslanması için sıvı bir nesnenin teması gerekmektedir. Metinde dünya malı acı suya benzetilmiş ve bu acı su üzerinden dünya malı ve hayatının doyumsuzluğu anlatılmaktadır. Acı su Türkçe sözlükte “İçindeki minerallerin etkisiyle tadı sert olan kuyu veya pınar suyu, maden suyu.” (TDK, 1998, s:10) anlamıyla tanımlanmıştır. Maden suyu içme suyu gibi değildir. Doğal bir su olduğu ve içerisinde mineraller barındırdığı için içen kişide içme suyu gibi kanma hissi oluşturmaz. Maden suyu üzerinden dünya malına doyumadığı, dünya nimetlerinin gözü kör ettiği ve ahiret hayatından uzaklaştırdığı anlatılmaktadır. Dünya malına kapılan insan suyu içip içip kanmayan insan gibidir. Metinde kullanılan “Dili bile ıslanmamak” ifadesi suya doymamak, kanmamak anlamlarına gelir. Dili bile ıslanmaz ifadesinin kullanımını bundan dolayıdır.

açığ suv teg ol kör bu dünya ne^hgi

neçe içse kanmaz ölimez en^hgi

“Bu dünya malı acı su gibidir; insan ne kadar içerse içsin, kanmaz; onun dili bile ıslanmaz.” (KB 1408).

2.3.11. Öp- (Öpmek)

Türkçe sözlükte “Sevgi, saygı, bağlılık, teşekkür belirtmek amacıyla dudaklarını bir şeye veya birine değdirmek” anlamıyla verilen fiil (TDK, 1998, s:1734) günümüzde hala varlığını korumaktadır.

Clauson kelimenin anlamını “öpmek” olarak vermiş ve tüm modern dillerde ve periyotlarda yaşadığını belirtmiştir (ED 5a).

Fiil Karahanlı Türkçesinden önceki dönemlerde tanıklanmamıştır.

Ünlü, fiili KTS’de de temel anlamıyla incelemiştir (Ünlü, 2012).

DLT’de iki farklı madde başında incelenen öp- fiili ilk madde başında bilinen temel anlamı olan “öpmek” anlamıyla verilmiştir. *ol meni öpdi*. “o beni öptü.” (DLT 85), *Taşig ısrumasa öpmiş kerek*. “Taşı ısrıramayan onu öpmelidir.” (DLT 85), *Er kızın öpüsedü*. “Adam kızını öpmek istedi.” (DLT 124).

İkinci madde başında ise (çorba vb.) içmek anlamıyla verilen fiil *er sur sur mün öptü* “Adam höpürdeterek çorba içti.” (DLT 397) örneğiyle örneklenmiştir.

Fiil metinde 6 yerde “öpmek, el öpmek” anlamlarında, 7 yerde “yer öpmek”, 1 yerde “eşiğini öpmek”, 1 yerde de “hürmet göstermek” anlamında geçmektedir.

Öp- eyleminin gerçekleşmesi için dudakların bir şeye veya birine temas etmesi gerekir. **Öp-** fiili sevgi sonucunda gerçekleşebileceği gibi saygıyı ifade etmek için de gerçekleştirilir. Saygıyı ifade etmek için *el öp-* birleşik fiili yaygın olarak kullanılır. Kendinden yaşça büyük kişilere saygı göstergesi olarak yapılan bu eylem metinde Ogdurmuş ve kardeşi arasında gerçekleşmektedir. Kardeşi abisi Ogdurmuş’tan ayrılmadan önce hem vedalaşma hem de saygı göstergesi olarak elini öpüp yanından ayrılmıştır.

turup bardı andın yana tag tapa

kadaşı udu bardı elgin öpe

“Ogdurmuş oradan ayrılıp, dağlara doğru gitti; kardeşi elini öptü ve bir müddet beraber yürüdüler.” (KB 5446).

Saygı göstergesi gibi sevgi ve kavuşma göstergesi olarak da kullanılabilen fiil bu kez Ögdülmiş ve kardeşi arasında gerçekleşmektedir. Habercinin getirdiği haber sonucu kardeşinin çok hasta olduğunu öğrenen Ögdülmiş hemen kardeşinin yanında gider. Bir araya gelen kardeşler arasında gerçekleşen bu buluşmada Ögdülmiş onun halini görünce hem üzüntü hem de buluşma sevinciyle kardeşinin elini ve yüzünü öper.

atın mindi bardı kadaşı tapa

tegiş kirdi tuştı elig yüz öpe

“Atına bindi ve kardeşine doğru gitti, varıp girdi; el ve yüzünü öperek, onunla buluştu.” (KB 5973).

-p zarf fiil ekiyle kullanılan **öp-** ve **ağırla-** fiilleri aktarılırken hürmetle anlamı verilmiştir. Kelime anlamı olarak aktarılmaya çalışıldığında öpüp ağırlayarak anlamları verilebilen fiil hürmet anlamını içerisinde barındırır. Öp- fiili burada her ne kadar metaforik anlamıyla aktarılsa da fiziki bir eylemden bahseder. Odgurmış gelen misafiri karşılamak amacıyla hürmetle ve sevgiyle öpüp kucaklar ve ona başköşede bir yer gösterir. Bu aynı zamanda misafire saygıyı da ifade eder.

yana kirdi odgırmış elgin tutup

orun kıldı törde ağırlap öpüp

“Odgurmış onun elini tutup, içeri girdi; ona hürmetle başköşede yer gösterdi.” (KB 3959).

Kendinden yaşça büyüğe saygı gösterilebileceği gibi konum mevki olarak da kendinden yüksek mertebede olan insanlara da hürmet gösterilir. Metinde *eşiğini öp-*, *yer öp-* gibi ifadelerle kullanılan fiil saygı ve hürmet anlamı taşır. Metinde hükümdar Kün Togdı'nın anlatıldığı bölümde geçen fiil hükümdarın yanına gelenlerin ona duyduğu saygı ve sevgiden bahseder. Hükümdarın eşiğini öpmek ona karşı hem saygı duyulduğunu anlatmak hem de ondan yardım dilemek, onun hizmetine girmeyi dilemek anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır. Birinin eşiğini öpmek onun kapısına gidip kul köle olmak anlamlarına da gelebilir.

ķayu sıgınu keldi tiledi kōşik

ķayu keldi öpti iligke işik

“Kimi gelip, ona sığındı ve ondan himaye diledi; kimi gelip, onun eşiğini öptü.” (KB 451).

Saygıyla eğilmek, huzurunda kafasını hiç kaldırmamak anlamlarına gelen yer öp- ifadesi metinde Ay Toldı'nın hükümdarın huzurundaki halini anlatır. Hükümdar mevki olarak Ay Toldı'dan üstündür. Dolayısıyla karşısında dururken saygı göstergesinde bulunmak gerekir. Hükümdarın huzurunda secde eder pozisyonunda eğilen Ay Toldı sonrasında ayağa kalkıp cümlesine başlar. Ay Toldı'nın bu secde halindeki duruşu adeta bir yer öpme sahnesini akıllara getirir. Bundan dolayı yer öp- ifadesi kullanılmıştır.

yir öpti kör ay toldı turdı öri

ayur ay ıduķ kut ay edģü törü

“Ay-Toldı yer öptü, ayağa kalktı ve: Ey aziz ikbâl, ey iyi kanun dedi.” (KB 939).

2.3.12. Sarıl- (Sarılmak)

T.S’de “(nesnesiz) Sarma işi yapılmak, Bir şeyin üzerine bir veya birkaç kez dolanmak, Kollarını dolamak, kucaklamak, ” temel anlamlarıyla verilen fiil “Bütün gücü ile ele almak, Hemen yapmaya koyulmak, girişmek, Büyük bir istekle kendini vermek, benimsemek” gibi yan anlamlarıyla da ele alınmıştır (TDK, 1998, s:1912).

Clauson kelimenin **sar-** fiilinin edilgen formu olduğunu ve Kaşgarlı’da çeviri için uygun olan **sar-** fiilidir ve edilgen bir çağrışım yapılamadığını söylemiştir. Ancak kelime KB’de **arıl-** şekliyle ve sadece bir şıkırtı olarak edilgen formuyla kullanılmaktadır (ED 851a).

DLT’de temel anlamıyla verilen fiil *yışığ yıgaçka sarıldı*. “İp ağaca sarıldı.” (DLT 268) örneğiyle örneklenmiştir.

Ünlü ise çalışmasında fiil için “sarılmak” anlamını vermiş, fiili DLT ve KB’de örneklerle örnelemiştir (Ünlü, 2012).

Sarıl- fiili metinde yalnızca 1 yerde tanıklanmıştır:

Odgurmuş’ın hükümdara yazdığı mektubu konu edinen bölümde Odgurmuş mektubunda hükümdara tavsiyelerini verdikten sonra kendisine bağlanmamasını ve ondan uzak durması gerektiğini anlatmak için “bana sarılma” ifadesini kullanmıştır. Sarıl- fiili burada mecazi olarak bir kişiye bağlanmak, onun yanında olmak anlamlarındadır. Odgurmuş hükümdardan kendisini rahat bırakmasını onu kendi haline bırakmasını istemiştir. Sarıl- eylemi fiziksel olarak birbirine bağlı olmak görüntüsünü çizdiği için bu fiilin kullanımı tercih edilmiş olduğu düşünülebilir.

özüm ‘uzri kıldum men emdi saŋga

ķodu bir meni sen sarılma maŋga

“Şimdi ben senden özür diliyorum; bana sarılma, beni kendi hâlime bırak.” (KB 3809).

2.3.13. Satġa- (Çiġnemek)

Metinde çiġnemek anlamıyla tanıklanan **satġa-** fiili günümüzde çiġne- fiilinde “Ayağı veya tekerleği altına alarak ezmek” anlamıyla yaşamaktadır (TDK, 1998, s:485).

Clauson fiilin anlamını bazı genişletilmiş anlamlarla birlikte (bir şeyi) basmak veya ezmek olarak vermiştir. Etimolojisi belirsizdir ve **satıġla** semantik bağlantısı yoktur (ED 800a).

KTS’de “çiġnemek, incitmek” anlamları verilen fiil için *kim satġasa tanrı yıġıġlarını küç kaldı öziġe* “kim çiġnerse Tanrı kendisine borçlarını zorlaştırır.” TİEM 73 412r/7 örneğini vermiştir (Ünlü, 2012).

Kaşgarlı, eserinde **satġa-** fiilini *Ol anıġ boynın satġadı*. “o, onun boynunu çiġnedi.” örneğiyle örneklemiştir (DLT 469).

Çiġnemek eylemi bir şeyin üzerine ayakla basarak baskı uygulanması sonucu gerçekleşen bir eylemdir. Bu fiilin temel anlamıdır. Metinde metaforik olarak üstünlük kurmak anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. Bu zamana kadar pek çok kötülükler yapan, dünya hayatına yenik düşen Ögdülmiş artık bu ruh halinden kurtulması gerektiğini ve iyilikler yapmak istediğinden bahseder. Yaptığı kötü eylemleri anlatırken de insanları kendisinden küçük gördüğünü, kendisini onlardan hep üstün tuttuğunu, onları gerek sözleriyle gerekse hareketleriyle ezerek onlara karşı üstünlük kurduğundan bahsetmiştir. Bu üstünlük kurma anlamını vermek için de yazar **satġa-** (çiġnemek) fiilini kullanmıştır. Birini fiziken ezmek, üzerine basmak anlamı değil de mecazi olarak kötü hissettirmek, hor görmek anlamında kullanılan fiil aynı beyitin alt satırında ayaklar altına almak anlamıyla kullanılmıştır. Kendisini ayaklar altına alması gerektiğini söyleyen Ögdülmiş bu kez kendisini o insanlardan daha alt bir seviyede olduğunu anlatmak istemektedir. İki farklı ama benzer anlamlarda kullanılan fiil kendini çiġnemek yani kendini yok saymak, kendinden başka üstün varlığın olabileceğini kabul etmek anlamındadır.

kişig satġayu men yorıdım öküş

özünġ satġayın men ay erde küsüş

“Ben insanları çiġneyerek, çok dolaştım; ey insanların azizi, artık kendimi ayak altına almalıyım.” (KB 5709).

2.3.14. Sıkça- (Okşamak)

TS’de “Sevgi, şefkat belirtisi olarak elini bir şeyin üzerinde yavaş yavaş gezdirmek veya ona hafifçe vurmak, Hafifçe dokunmak” anlamları verilen fiil anlamını günümüzde **okşa-** fiiliyle korumuştur (TDK, 1998, s:1674).

Clauson kelimenin belki sık isminden türemiş fiil olabileceğini söyler. “Sıvazlamak, okşamak” anlamlarını verdiği fiilin Osm’da sıkça-/sıva- formunda “ellerle ovmak, düzlemek, masaj” anlamlarıyla yaşadığını söylemektedir (ED 806a).

KTS’de “okşamak, dokunmak, isabet etmek” anlamları verilen fiil *ägär yığılmasalar anıñ kim ayurlar sıkçağay anlarğa oq kim tandılar anlardın kıñ agrıtıglı* TİEM 73 89v/4 örneğiyle örneklenmiştir (Ünlü, 2012).

Kaşgarlı “(elini birinin başından) sevgiyle geçirmek” anlamını verdiği fiil için *ol anıñ başın sıkadı*. “o, elini onun başından sevgiyle geçirdi.” (DLT 463) örneğini vermiştir.

Okşamak el ile gerçekleştirilen bir eylemdir. Elin herhangi bir şeyin ya da birinin üzerinde hareket etmesi sonucu ortaya çıkar. Okşamak çoğu zaman bir sevgi göstergesidir. Başını okşamak ifadesi günümüzde de sıkça kullanılır. Metinde kitabı nasıl yazdığını anlatan Yusuf Has Hacib sözü söze katarak bu kitabı oluşturduğunu ve sözleri bir geyik gibi görerek okşayıp ısındırdığını söylemiştir. Geyik ve söz benzetmesi yapılarak söz fiziki bir nitelik kazanmıştır. Geyiğin okşayarak sakinleştirilmesi, kendine alıştırılması mümkündür. Geyik üzerinden söze hâkim olmaktan bahsedilmektedir. Geyik nasıl sıvazlanıp okşanıldığında kendisine hâkim olunmasına izin verilirse söze de nazik davranılarak ve yerinde kullanılarak hâkim olunabileceği anlatılmaktadır.

sıkadım sevittim köngül birdi terk

taķı ma belingler birerde yere

“Okşadım, ısındırdım, çabucak bana gönül verdi; yine de ara sıra ürüyor, korkuyor.” (KB 6618).

2.3.15. Toķı- (Vurmak)

Clauson, fiil için “vurmak, dolayısıyla ‘(bir düşmanı) yenmek’ ; "muhtemelen (bir kumaşı) örmek, (çünkü atkı, onu ve diğer metaforları pekiştirmek için zaman zaman

dövülür.) ve bunun gibi genişletilmiş anlamlar açıklamasını yapmıştır. KD dil grubu dışında tüm modern dillerde yaşamaktadır (ED 467a).

Yazıtlarda *Tegip tokıdım* “karşılaştım ve yendim” şeklinde geçen fiil Uygur T. döneminde *tokıdım* “yendim (düşmanı)” örneğiyle geçmektedir (ED 467a).

Fiil DLT’de, *ol kapuğ tokıdı* “o, kapıyı vurdu.”(DLT 463) örneğiyle tanıklanmıştır.

Metinde döğmek, dokumak, vurmak, çalmak anlamlarıyla tanıklanan fiil günümüzde **doku-** (Tezgâhta ipliği, çözgü ve atkı durumunda kullanarak kumaş yapmak) formuyla varlığını korumaktadır (TDK 1998, s:615).

Fiil metinde 4 farklı yerde “kapıyı çalmak” anlamında geçmektedir.

Bilinen en eski yazılı metin olan Orhun Abideleri bilindiği üzere taş üzerine kazınarak yazılmıştır. **Tokı-** fiili bu yazıtlarda vurarak taşa yazı yazmayı ifade eder. Burada bahsedilen vurmak eylemi çivi ile vurarak yazı yazmaktır. Genel olarak vurmak eylemi birine ya da bir nesneye sert bir şekilde baskı uygulamak demektir. Vurmak eylemi bir güç uygulamayı gerektirir. Metinde kapıyı çalmak anlamıyla tanıklanan fiil eliyle kapıya vurup ses çıkararak geldiğini belli etmek anlamındadır. Kelimenin kökünün **toķ** yansıma sesinden geldiği düşünülürse kapı çalmak için tokı- fiilinin kullanımı şaşırtıcı değildir.

tegip akru elgin tokıdı kapuğ

turup çıktı odgurmış ıdı tapuğ

“Gelip, eli ile yavaşça kapıyı çaldı; Odgurmış ibâdeti bıraktı, yerinden kalktı.” (KB 3291).

2.3.16. Tut- (Tutmak)

Türkçe sözlükte “Elde bulundurmak, ele almak, Ele geçirmek, yakalamak” temel anlamlarıyla verilen fiilin; “Avlamak, Yanında bulundurmak, alıkoymak, Benimsemek, beğenmek” gibi yan anlamları da verilmiştir. (TDK, 1998, s:2257).

Clauson fiilin anlamını “tutmak, kavramak, ele geçirmek” vb. olarak vermiş ve bazı deyimsel anlamlarla tüm modern dillerde ve dönemlerde yaşadığını söylemiştir. Osm’daki ilk sesteki -d- başka bir yerde doğrulanmamıştır (ED 451a).

DLT’de “tutmak” temel anlamını veren Kaşgarlı, *Alın arslan tutar küçün oyuk tutmas*. “Hile ile aslan tutulabilir; fakat kuvvetle, bostan korkuluğu bile tutulamaz.” (DLT 39)² örneğiyle fiilin “avlamak” yan anlamını örneklemiştir. *beg ogrını tutturdı*. “Bey, hırsız tutmak için emir verdi.” (DLT 282) örneğiyle “yakalamak” anlamını örneklemiştir.

Tutmak basit anlamıyla bir şeyi kavramaktır. Bir şeyin el ile sıkıca kavranması sonucunda ortaya çıkan eylem fiziksel bir teması ifade eder. Bununla ilgili bir bardağı tutmak, bir kalemi tutmak gibi birçok örnek sıralanabilir. Metinde hükümdar ve Ay Toldı arasında geçen adalet vasfının anlatıldığı bölümde hükümdar elinde bir bıçak tutmaktadır. Burada tasvir edilen fiilin temel anlamıdır.

bedük bir biçekig eligde tutar

solundın urağun oñgındın şeker

“Elinde büyük bir bıçak tutuyordu; solunda bir acı ot ve sağında şeker bulunuyordu.” (KB 772)

Tut- fiili çeşitli deyimlerde kullanılmaktadır. “El üstünde tutmak” deyimindeki kullanımı birine değer vermek, kıymet bilmek anlamlarındadır. Birini el üstünde tutmak o kişiye toz kondurmamak, kıymetini bilmek demektir. Metinde hükümdar ve Ay Toldı arasında geçen konuşmada Ay Toldı’nın kararsız ve vefasız oluşundan bahsedilir. Bazen insana güler yüzlü olup insanları el üstünde taşıyıp, insanlara değer verdiği bazen de insanlardan yüzünü çevirdiğinden bahsedilir. Burada fiziksel bir el üstünde tutmaktan bahsedilmez. Buradaki el üstünde tutmak değer vermek anlamındadır.

anada atada bağırsak bolup

ayada tutar sen küler yüz urup

“Gün olur, anneden-babadan daha merhametli olursun; güler yüz göstererek, insanı el üstünde taşırsın.” (KB 717)

Memleket tutmak ifadesi gerek yazıtlarda gerekse daha sonraki metinlerde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Bir yeri tutmak ele geçirmek anlamındadır. Günümüzde de yaygın olarak kullanılan “mesken tutmak” ifadesi de bir yeri evi bellemek, mecazen de olsa ele geçirmek gibi anlamlarla bu anlama yakındır. Memleket tutmak ise bir bölgeyi

² Bir işi kuvvet vasıtasıyla yapamayana hile kullanması tavsiye edildiği zaman bu söz söylenir.

ele geçirip memleket haline getirmek, devlet yapmak anlamına gelecek şekilde kullanılır. Él tutmak ifadesiyle verilen bu anlam metinde de aynı anlamda kullanılmaktadır. Kâtibin nasıl olması gerektiğinin anlatıldığı bölümde Bey'in kılıç ile düşmanla çarpışarak memleket tuttuğu gibi kalemin de aynı görevi gördüğü söylenmektedir.

kılıç il tutar hem boğun kazganur

kalem il tüzzer hem hazine urur

“Kılıç memleket zapteder ve zafer kazanır; kalem de memleket tanzim eder ve hazine toplar.” (KB 2714).

Tut- fiilinin günümüzde de sıkça kullanılan anlamı avlamaktır. “Bir hayvanı tutmak” şekliyle yaygın olarak kullanılan fiil yine ele geçirmek, sahip olmak anlamının benzeridir. Bu ifade av hayvanını tuzak ya da kesici, yaralayıcı herhangi bir nesneyle öldürmek için kullanılır. Ele alınan beyitte sabırdan bahsedilmektedir. İnsan sabrederse bütün dileklerine kavuşur öğüdü verilmektedir. Beyitte avcı- insan karşılaştırması yapılmaktadır. Avını avlamakta kararlı olan avcı sabırlı olursa beklediği avı yakalar benzetmesiyle insanlara tavsiye verilmektedir.

serinse kişi öz tilekin tapar

serip turdaçı er ürüñg kuş tutar

“İnsan sabrederse, dileğine kavuşur; sabredip bekleyen avcı ak kuş tutar.” (KB 1319).

2.3.17. Ur- (Vurmak)

Günümüzde vurmak formuyla varlığını koruyan “Elini veya elinde tuttuğu bir şeyi bir yere hızla çarpmak, Ses çıkarmak için bir şeyi başka bir şey üzerine hızlıca çarpmak.” anlamlarıyla verilmiştir (TDK, 1998, s:2354).

DLT’de “vurmak, dövmek” anlamlarıyla tanıklanan **ur-** fiili;

Ol anıñ birle çöge.n urdı ümleşü “o, pantolonunu ortaya koyarak onunla çevgen oynadı.” (DLT 112)

çat çat urdı “ses çıkararak vurdu.” (DLT 140).

Tos tos urdı. “Bu sesle vurdu.” (DLT 143).³

dük urdı. “parmaklarını toplayarak avucuyla hafifçe vurdu.” (DLT 145).

Ol erig urug urdı. “O, adamı öyle bir dövdü ki.” (DLT 166).⁴

kız but urdı. “kız onu taktı.” (DLT 396).⁵ örnekleriyle örneklenmiştir.

Clauson fiilin **or-** fiilinden kısa sesli harfiyle ayırt edilebileceğini söyler. Fiil tüm modern dil ve dönemlerde yaşamaktadır. En erken dönemden itibaren, her ikisinin de silah kullanımını içerdiği gerçeğiyle bağlantılı iki farklı anlamı vardı. “Bir şey koymak, bir şeyin üzerine koymak”, “birine veya bir şeye vurmak”. Özellikle ilk anlamdan çok çeşitli deyimsele anlamlar gelişmiştir (ED 194b).

Ur- fiili gerçekleştirilirken bir kuvvet gerektirir. Birine ya da bir şeye vurmak için bir şiddet uygulamak gerekir. Metinde “koymak” anlamıyla tanıklanan fiil topu yere sert bir biçimde vurup bırakmayı düşündürür. Bu temel anlamına en yakın anlamdır. Fiziki olarak yere koymak anlamı taşıyan fiilin kitabın adının ve manasının söylendiği bölümde ise mecazi olarak “öyle uygun görmek” anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır. (KB 350).

topık yirde urdum bu söz berkitü

özüm yaŋzâgını saŋga körkitü

“Söylediğimi teyit etmek ve neye benzediğimi sana göstermek için, yere bir top koydum.” (KB 661)

Ur- fiili metinde genellikle temel anlamında değil de hazine, mal, mülk yapmak anlamında kullanılmıştır. **Ur-** fiili günümüzde de “vurgun yapmak” deyimini ve anlamıyla kullanılmaktadır. Birine ya da bir şeye vurgun yapmak baskı ve şiddet ya da hırsızlık yoluyla halktan, insanlardan mal mülk toplamak demektir. Metinde de bu anlamda tanıklanan fiil düşmanla mücadele edip düşmanın malının, mülkünün alınmasını konu edinir. Buradaki **ur-** fiili düşmanın boynu vurulduktan sonra gerçekleşir.

yağı boynu yençer hazine urur

tilek arzu ni 'met ulaşu kelür

³ tos tos yumuşak bir şeye vurmanın çıkardığı ses; elbise ve keçeye vurmak gibi. (DLT 143)

⁴ Bu şekil, kuvvetlendirme için kullanılır. (DLT 166)

⁵ but kıymetli ve büyük olan firuzenin adı. O, büyüklerin oğul ve kızlarının perçemlerinin altına takılır.

“Düşmanın başını ezer ve hazine toplar; dilek, arzu ve nimet birbiri ardınca gelir.” (KB 3000)

Ur- fiilinin birini öldürmek anlamına gelecek şekilde kullanımı günümüzde de mevcuttur. Birine ya da bir şeye temas sonucu gerçekleşen eylemin bu anlamı birini silahla ya da kesici bir aletle öldürmek suretiyle ortaya çıkar. Bu anlam metinde de tanıklanmıştır. Kumandanın özelliklerinin bahsedildiği bu kısımda düşmanı vuran cesur adam söz konusudur. Düşman görüldüğünde korkmamak, cesurca savaşmak gerektiği öğütlenir. Buradaki **ur-** fiili savaşmayı çağrıştırır.

negü tér eşitgil azıǵlıǵ küir er

ölümüg unıtsa yaǵısın urar

“Ölümü hatırına getirmeyerek, düşmanını vuran, yaman ve pek yürekli adam ne der, dinle.” (KB 2287)

“El uzatmak” anlamıyla tanıklanan fiil günümüzde el değdirmek, el vermek anlamlarıyla varlığını korumaktadır. Birine elini değdirmek ya da el vermek o kişiyi kendi yetenekleriyle etkisi altına almak, bir konuda yardımcı olmak anlamındadır. El vuran kişi yardım eden ve bilgili bir kişidir. Metinde el vuran kişi Bey’dir. Kişiye el vuran bey aslında kişiye elini uzatmış ve kişinin elinden tutmuş olur.

elig ursa begler kimi eǵlese

yaǵur baş bolur bu beginde basa

“Beyler kime el uzatıp, yetiştirirlerse, sonunda beye yakın olur ve sırada beyden sonra o gelir.” (KB 1630).

Damga vurma eylemi günümüzde de sıklıkla kullanılır. Mühürlemek anlamına da gelen bu birleşik fiil bir bitiş sonucunda gerçekleşir. Mühürleme eylemi imza görevi de görür. İmzalanması gereken belgeler mühür yöntemiyle imzalanır. Kapanışı ya da bitiş ifade etmek için de kullanılan fiil kilitlemeyi ifade eder. Metinde içkicibaşının özellikleri anlatılır. İçkiyi kendisinin yapması gerektiği ve kendisinin kapağıyla kapaması gerektiği öğütlenir. Bu kapama eylemi “damga vurma” fiiliyle ifade edilmiştir. Nitekim bir şeye damga vurma onu kapatmak, sonlandırmak demektir.

öz elgi bile ǵatsa içǵü körüp

özi beklese ǵoǵsa tamǵa urup

“İçkiyi bizzat kendi eli ile karıştırmalı; kendisi mühürleyerek, muhafaza altına almalıdır.” (KB 2902).

“Başına vurmak” mecazi olarak yaptığı şeyi kişiye sürekli hatırlatmak anlamındadır. Bu eylem genelde yaptığı iyilikleri sürekli dile getiren insanlar için kullanılır. Yaptıklarını sürekli dile getiren insanlar adeta yaptığı iyilikleri insanların başlarına vururlar. Bundan dolayı **ur-** eyleminin kullanımı tercih edilmiş olabilir. Metinde hükümdar iyi insanın vasfını anlatır. İyi insan yaptığı iyilikleri kimsenin başına kakmaz cümlesindeki “başına kakmak” tam anlamıyla bunu ifade etmektedir.

tüzü halka barça kıılır edgülık

yana minnet urmaz kişike kölık

“O bütün halka hep iyilik eder, fakat yaptığını insanın başına kakmaz.” (KB 857).

2.3.18. Yapuş- (Yapışmak)

Metinde **yapuş-** formuyla karşımıza çıkan fiil günümüzde **yapış-** şeklindeki kullanımıyla varlığını korumaktadır. TS’de “Yapışkan bir maddeye bulanmış olan bir şey ayrılmayacak bir biçimde bir yere tutunup kalmak” anlamı verilen fiil “Aralık bırakmayacak biçimde üzerine dokunmak, İyice yaklaşmak, sokulup değmek, Bir iş yapmak amacıyla, hevesle bir şeyi eline almak, Sıkıca yakalamak, tutmak, sarılmak” gibi yan anlamlarla da kullanılmaktadır (TDK 1998, s:2389).

Clauson kelimeyi **yapış-** madde başında ele almış ve kelimenin anlamını çeşitli metaforik uzantılarla “bağlanmak, (bir şeye) yapışmak” olarak vermiştir. Fiilin olağan ses değişiklikleriyle tüm modern dillerde ve dönemlerde yaşadığını da belirtmiştir (ED 880b).

DLT’de *yelim yügke yapuşdı*. “tutkal tüye yapıştı.”⁶ (DLT 379), *ıt keyikke yapuşdı*. “köpek, ava yapıştı.” (DLT 379) örneklerini veren Kaşgarlı kelimenin anlamını “yalamak” olarak açıklamıştır.

⁶ Herhangi bir şeyin başka bir şeye yapışıp kalması da aynıdır.

Mecazi olarak sıkıca yakalamak, tutmak anlamları verilen fiil ele alınan beyitte bırakmamak, yanından ayırmamak ya da yanından ayrılmamak anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır.

Aklın tarif edildiği bölümde akıl nerede ise oradan ayrılınmaması gerektiği öğütlenmiştir. Akıl soyut bir kavramdır. Bundan dolayı fiziksel olarak bir yapışma hali söz konusu değildir. Akıla yapışmak akıllı bir kimsenin yanından ayrılmamak, onun bilgilerinden faydalanmak olarak algılanabilir. Zaten incelenen bölümde akıl tavır ve davranış olarak ihtiyarlara benzetilir. Günümüzde de **yapış-** fiili “yakasına yapışmak, eteklerine yapışmak, kene gibi yapışmak” gibi deyimlerde kullanılmaktadır.

kılınçî karı oğlan özliğ ukuş

ukuş kayda bolsa anğar bar yapuş

“Akim hareketi ihtiyardır, fakat kendisi gençtir; akıl nerede ise, ona git, yapış.” (KB 1870).

Fiziki olarak bir şeye yapışmak yapışılan şeyden kopmamayı gerektirir. Yusuf Has Hacib’in kendine nasihat ettiği bölümden alınan beyitte dünyaya kuvvetle yapışmaktan bahseder. Dünyaya yapışmak ifadesi fiziki bir anlam içermez. Mecazen dünyaya bağlı olmayı anlatır. Dünyaya yapışan insan dünya hayatının nimetlerine kendini kaptırmış ve asıl dünya olan ahireti unutmuştur. Yazar bu bölümde kendine bu yapışma durumundan çabucak kurtarması gerektiğini öğütler.

sen emdi yapuştunğ bu dünyağa berk

katığlan köngül mundın üzgil bura

“Sen şimdi bu dünyaya kuvvetle yapıştın; onunla alakayı kesmeğe, gönlünü ondan çevirmeğe gayret et.” (KB 6630).

2.4. İşitme Duyu Fiilleri

İşitmek ve Duymak sıkça karşılaştırılan ve karıştırılan iki farklı fiildir. Türkçe sözlükte **işit-** fiili için *Kulakla algılamak, duymak* (TDK, 1998, s:1116) anlamı verilirken **duy-** fiili için *Bilgi almak, öğrenmek, haber almak* (TDK, 1998, s:649) temel anlamı verilip bir yan anlam olarak duymak, işitmek anlamı verilir.

İşitmek fiziksel uyarınları (ses, gürültü gibi) algılamak iken, dinleme, içine işitmeyi de dâhil eden aktif zihinsel bir süreçtir. İşitme işleminde öncelikle duyu organları sesi işitir, daha sonra bu sesi algılar ve anlamaya, yorumlamaya çalışır. Kısacası öncelikle fizyolojik bir sürecin, ardından zihinsel sürecin işlediğini görüyoruz. Duyma eyleminde alıcı, edilgen bir durumda olabilir. Alıcı, psikolojik durumuna göre işittiği şeyleri o anda yorumlamayabilir. İllaki bir yorumlama veya idrak olması zorunlu değildir. Çevredeki sesler, konuşmalar vs. işitilir, fakat anlaşılabilir (Şahin, 2012).

Kamchybekova'ya göre dış etkenler yardımıyla kulağımıza gelen sesler kulağımızdaki özel sinir hücrelerinin yardımıyla beyne iletilir. Bu tür ses frekansları sayesinde algılanan fiiller, işitsel duyu fiilleri olarak tanımlanır (Kamchybekova, 2010).

Erdem'e göre, **eşit-** fiili de mental süreç içerisinde bir algılama fiilidir (Erdem, 2004:943-944).

İşitme duyu fiillerini temel olarak *işitmek* ve *duymak* olarak inceleyenlerin yanında ikinci bir başlık açarak doğrudan işitme anlamı vermeyen ama işitmeyle bağlantılı olan fiiller (bağırarak, seslenmek gibi) inceleyenler olmuştur.

Türkdil, *Kazak Türkçesinde Duyu Fiilleri* adlı çalışmasında işitme duyu fiillerini *Temel İşitme Duyu Fiilleri* ve *İkincil İşitme Duyu Fiilleri* olarak iki farklı başlık altında ele almıştır. İkincil işitme duyu fiilleri başlığı altında Kazak Türkçesinde ses dalgalarının oluşturduğu eylemlerin sonucunda ortaya çıkan fiilleri incelemiştir ve bu fiillerin doğrudan işitme anlamı vermediğinden bahsetmiştir (Türkdil, 2013).

Yaylagül (2005) ise çalışmasında işitme duyu fiillerini "Kulak duyu organıyla ilişkili duyu fiilleri" başlığı altında incelemiş ve bu fiilleri *eşid-*, *tıpla-*, *tuy-* olarak vermiştir. **Eşid-** ve **tuy-** fiilleri için konuşmacının istemi veya özel bir katkısı gerekmezken **tıpla-** fiilinde seslerin algılanabilmesi için dinleyicinin özel bir istemi olması gerektiğini söylemiştir.

Şahin (2012), çalışmasında işitme duyu fiillerini "İşitsel Algılama Fiilleri" başlığı altında **eşit-** ve **duy-** fiilleri üzerinden incelemiştir.

Yapılan incelemelere göre KB'deki işitme duyu fiilleri Türkdil'in (2013) incelediği gibi *Birincil ve İkincil işitme duyu fiilleri* başlıkları altında incelenecektir.

2.4.1. Birincil İşitme Duyu Fiilleri

Bu gruptaki fiiller doğrudan işitme anlamını sağlayan fiillerdir. Metinde tanımlanan **eşid-** ve **tıpla-** fiilleri bu grupta ele alınmıştır.

2.4.1.1. Eşid- (İşitmek)

TS’de “Kulakla algılamak, duymak, Haber almak” anlamları verilen fiil günümüzde **işit-** şekliyle varlığını sürdürmektedir (TDK, 1998, s:1116).

Clauson kelimenin öncelikle fiziksel anlamda 'duymak' olduğunu söyler. 'haber almak' gibi bazı genişletilmiş anlamlarla ve özellikle belirli bir nesne olmadan 'dinlemek' gibi yan anlamlarını veren Clauson, 'dinlemek' için doğru fiilin **tıpla-** olduğunu da ekler (ED 257b).

DLT’de “işitmek, duymak” anlamları verilen fiil; *eştip ata anañnuñ sawlarını kadırma neñ kop bulup küwezlik kılñıp yana kuturma* “Anne babanın sözlerini duyarsan onların sözlerine karşılık verme. Bol mal bulursan da küstahlaşma; kibir ve şımarıklığa kapılma ve haddini aşma.” (DLT 222) örneğiyle örneklenmiştir.

Fiil metinde temel anlamı olan “işitmek, duymak” anlamıyla tanımlanmıştır:

İşitmek kulak ile yapılan bir eylemdir. İnsan uzaktaki veya yakındaki sesleri kulak duyu organı vasıtasıyla işitir. Duymak ve işitmek birbirinden farklı iki eylemdir. İnsan istemsiz olarak her sesi işitebilir. Ancak duyma eylemi istem, dikkat ve anlama gerektirir. Ele alınan metinde **eşid-** fiili **duy-** fiilinin verdiği anlamı sağlamak amacıyla da kullanılmıştır. İncelenen bölümde Ögdilmiş geçen hayatından bahsetmektedir. Beyitte Ögdilmiş eskiden dikkatlice dinlerse en uzaktaki sesleri bile duyduğunu ancak şimdi insanlarla sadece işaretle anlaşabildiğini söyler.

yırağ eştür erdi kulak tutsa ma

bu kün boldı elgin özüm imleme

“İyice dinlersem, uzaklardan duyardım; bugün ben artık insanlar ile ancak işaretle anlaşır oldum.” (KB 5462).

Eşid- fiilinin bir diğer anlamı da haber almaktır. *Çok uzaklardan adını işittim* cümlesindeki kullanımından da anlaşıldığı gibi bir durumdan veya bir kimseden haber alınma durumunu ifade etmek için **eşid-** fiili kullanılır. Günümüzde de sıkça kullanılan

bu anlam metinde bir kimsenin adını duymak anlamındadır. Ay Toldı hükümdarın adını işittiğini ve ne kadar şöhretli, bilgili olduğunun haberini aldığını söyler. Buradaki anlam temel anlama en yakın anlamdır. Ay Toldı'nın hükümdarın şöhretinden haberdar olması için hakkında birtakım şeyler konuşuluyor olması gerekir. Bu konuşulan şeylerin Ay Toldı'nın kulağına gitmesi sonucu hükümdarın şöhretini duymuş olur. Bu da yine temel anlam olan işitmeyele bağlantılıdır.

bu ay toldı aydı ay hacib kutı

eşittim bu kün toğdı ilig atı

“Ay-Toldı cevap verdi: Ey devletli hâcip, ben bu hükümdar Kün Togdı'nın adını duydum.” (KB 526).

eşittim yıraqtın anıñ çawını

biligin ukuşın silig sawını

“Uzaktan onun şöhretini, bilgisini, aklını ve mülayim sözler ile gönül aldığını işittim.” (KB 527).

Dinlemek anlamını vermek için de kullanılan fiil metinde anlamak gibi bir yan anlam da kazanmıştır. RRA beyitin aktarımını yaparken dinle! çevirisiyle fiilin anlamını vermiştir. Verilen bu anlam esasında “anla!” anlamını taşır. Söylenilen sözleri işitmeyi ve anlamayı öğütleyen beyitlerde **eşid-** fiili kullanılmıştır. Bu kullanımlarda kişi karşısındakine öğüt verir.

yana aydı ay toldı oğlum eşit

özünñ edgü birle tamudın köşit

“Ay-Toldı devamla: Oğlum, dinle; cehennem azabına karşı iyiliği kendine siper edin, dedi.” (KB 1295).

negü tir atıkmış yağıçı eşit

bu söz eştip ötrü özünñke iş it

“Adı dünyaya yayılmış meşhur harp adamı ne der, dinle; bu sözü dinle ve ona göre hareket et.” (KB 2338).

Metinde daha çok **eşid-** formunun kullanıldığı fiil yalnızca bir yerde **işit-** formuyla geçmektedir. Fiil yine temel anlam olan duymak anlamını verecek şekilde kullanılmıştır.

böri mü bolur körgil itta kayar

udula işitse miŋ itler üni

“Bak, arkasından binlerce köpeğin sesini duyunca, kaçana kurt mu denir.” (KB 3422).

2.4.1.2. Tıŋla- (Dinlemek)

Günümüzde **dinle-** formuyla varlığını sürdüren fiil için TS’de temel anlam olarak “İşitmek için kulak vermek” verilmiştir. “Birinin sözünü, öğüdünü kabul edip gereğince davranmak, Kulakla veya dinleme aletiyle hastayı muayene etmek, Uymak, baş eğmek, itaat etmek.” gibi yan anlamları da verilen fiil anlamını günümüzde korumaktadır (TDK, 1998, s:594).

Clauson’a göre kelime ***tūŋ** isminden türemiş fiildir. Bu kelimenin tın olduğu ileri sürülmüştür ancak Çincedeki dinlemek, duymak anlamlarındaki **t’ing** olması daha olasıdır. Fiil tüm modern dillerde yaşamaktadır. Tuvaca’da **dıŋna-** şeklinde varlığını korumaktadır (ED 522a).

DLT’de Kaşgarlı’nın “dinlemek, söze kulak asmak” anlamlarını verdiği fiil;

yāy yarupan ergözi

aktı akın mundızı

togdı yaruk yulduzı

tıŋla sözüm külgüsüz

“Bahar sabahı ağardı; buzun erimiş suyuyla gelen sel aktı ve parlak yıldız doğdu. İlgî çekici sözümü gülmeden dinle.” (DLT 47).

er söz tıŋgladı. “adam söze kulak astı.” (DLT 522) örnekleriyle örneklenmiştir.

Fiil metinde 21 yerde “dinlemek, duymak” anlamlarında, 1 yerde “uymak”, 1 yerde de dinlememek, uymamak” anlamlarında geçmektedir.

Fiilin temel olarak dinlemek anlamı yaygındır. Dinlemek fiilinin temel organı kulaktır. Bu eylem gerçekleşirken bir anlama süreci de gerekir. Çünkü dinlemek bilinçli yapılması gereken bir eylemdir. Metinde de bu anlamıyla tanıklanan fiil birini dinlemek anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. İçkici başının nasıl olması gerektiğinden bahsedilen bölümde Ögdülmiş hükümdara içkici başının özelliklerinden bahseder. Hükümdar onu dinlemezse anlatmayacağını söyler.

ilig tınglar erse anı sözleyin

yok erse bu sözni özüm kizleyin

“Hükümdar dinlemek lütfunda bulunursa, onu da söyleyeyim; eğer münâsip görmezse, sözüm bana kalsın.” (KB 2947)

eşittim sözünğni ögün tıngladım

sözüm kestim emdi sözüğ teğledim

“Söylediklerini dikkatle dinledim; sözlerini iyice tarttım; diyecek sözüm kalmadı.” (KB 4875)

TS’de yan anlam olarak “birinin sözünü, öğüdünü kabul edip gereğince davranmak” anlamı verilen fiil KB’de de bu anlamda kullanılmıştır. Fiil bu kullanımıyla birinin anlattıklarını dinledikten sonra konuşulanları beyin süzgecinden geçirip uygulamaya koyup koymayacağına, söylenilenlere uyup uymayacağına karar verme olayını anlatır. Günümüzde de “söz dinlemek” deyiimiyle de sıkça kullanılan bu anlam fiziksel bir dinleme sürecinin ardından bir irade gerektirir. Çünkü dinleme eyleminin sonucunda bir karar verilmesi gerekir.

tutayın sen aymış sözüğ tıngladım

iligke barıp men tapuğ başladım

“Farz edelim, senin dediklerini dinledim ve hükümdarın yanına gidip, hizmete başladım” (KB 3996).

Yine aynı anlam olarak Arat’ın “birinin sözüne kulak asmamak” aktarımını yaptığı beyitte olumsuz olarak bir karar verilmiş ve söze uyulmayacağı, dinlenmeyeceği anlamı vardır.

kaçan tınglağay men olarınğ sözün

apaṅg sōzleseler öküş ya azın

“İster çok, ister az söylesinler, ben onların sözüne hiç kulak asar mıyım?” (KB 5883).

2.4.2. İkincil İşitme Duyu Fiilleri

Ses dalgalarının oluşturduğu eylemlerin sonucunda ortaya çıkan fiiller de dolaylı olarak bu grupta yer almaktadır (Türkdil, 2013). Bu gruptaki fiiller doğrudan işitme anlamı vermez. Genelde yansıma sözcüklerden ortaya çıkan bu fiiller yüksek sesle gülmek, seslenmek, çağırmak gibi fiilleri içine alır. Bu fiiller normalinden daha yüksek bir sesle gerçekleştirildiği için karşı taraf bu seslere maruz kalır ve istemsizce duymuş olur.

İncelenen metinde **çoğla-**, **kağıla-**, **kağır-**, **kağur-**, **kökre-**, **ünde-** fiilleri bu gruba dâhil edilmiştir.

2.4.2.1. Çoğla- (Bağırmak)

Clauson, fiili **çağıla-/ çoğıla-** madde başında incelemiştir. Fiilin **çağı/ çoğı** isminden türemiş bir fiil olduğunu söyleyen Clauson, fiilin kısa formunun Osm.’da **çağıla-**, uzun formunun da birkaç modern dilde **çağılda-/ çakılda-** olduğunu belirtmektedir (ED 408a).

DLT’de **çoğıla-** şeklinde karşımıza çıkan fiil “gürültü edip bağırmak” anlamıyla verilmiştir.

er cogıladı. “adam gürültü edip bağırdı.” ve

Katun Sını çoğıladı

Taṅut begin yağıladı

Kanı akıp jağıladı

Boyun suwin kızıl sağıdı

“Katun Sını halkı bağırdı; Tangut halkına ve beyine düşmanlık etti. O kadar ki kanları suyun çağlaması gibi çağladı. Boyunlardan sütün emilmesi gibi kızıl su aktı. –

bununla kanı kast etmektedir.-” (DLT 480) örnekleri verilen fiilin **çoğla-** şeklinin anlamı “filin bağırması” olarak verilmiştir (DLT 472).

Fiilin anlamı günümüzde kullanılan **carla-** fiiliyle aynıdır. **Carla-** bağırarak konuşmak anlamındadır (TDK, 1998, s:387). Bundan dolayı **çoğla-** fiilinin muhtemel ses değişimleriyle **carla-** şekline dönüştüğü düşünülebilir.

Metinde de bağırarak, çağırarak anlamları verilen fiil yalnızca iki beyitte tanıklanmıştır.

Günümüzde de carla- şekliyle yaşayan **çoğla-** fiili yüksek sesle bağırarak anlatır. Öfke sonucu ortaya çıkan bu eylem karşı tarafın duyabileceği ses boyutunun üzerine çıkmayı gerektirir. Yani karşı taraf istemese bile bağırarak kişiyi duyar. Ele alınan beyitte dünya fırtına ve yağmura benzetilmiştir. Bilindiği üzere fırtına çok kuvvetlidir ve yüksek ses çıkarır. Ancak gelip geçicidir. Dünya da tıpkı fırtına gibi esip güreleyerek dolu dolu ilerler ancak zaman çabuk geçer ve dünya hayatı çabucak son bulur. Bundan dolayı dünyaya bel bağlamamak gerekir. İncelenen beyitte de tam olarak bu anlatılmaktadır.

tüpi yıl turur dünya yağmur sanı

kelir çoğlayur az öçer terk üni

“Dünyayı fırtına ve yağmur bil; gelir, gürlür, fakat çabuk sükûn bulur” (KB 5314).

Çogla- fiili bir öfke patlaması sonucu gerçekleşebilir. Sinirli olunan bir durumda karşı tarafa sert sözler söylenir ve ses yükseltilir. Bu, ne kadar öfkelenildiğini göstermek içindir. Kötü söz serttir ve yüksek sesle söylenir. Bundan dolayı kötü söz söyleyen insan istemsizce sesini yükseltir. Ele alınan beyitte haşin söz söylemek aktarımıyla aktarılan fiil bağırarak ifade eder. Haşin söz sert söz demektir. Beyitte doğru sözün sert olduğu söylenmiştir.

müni yok bu sözke köni sözlemiş

köni söz irig ol irig çoğlamış

“Ne ise, zararı yok, doğru söylemiş; doğru söz haşin olur; o da haşin söylemiş.” (KB 3847).

2.4.2.2. **akıla- (Bağışmak)**

Clauson kelimenin **ıı** sözcüğü ile bağlantılı bir yansıma sözcük olan ***akı** isminden türemiş fiil olduğunu söyler ve gıdıkla- vb anlamını verir. Belki Özbekçe’de **akılla-** veya **akılda-** şekliyle hayatta olabileceğini de ekler (ED 611a).

DLT’de **akıla-** fiiline rastlanılmamıştır. Yalnızca kazların çıkardığı ses olarak verilen *az ak u etti*. “kaz böyle bağırdı.” (DLT 401) örneği tanıklanmıştır. Kak kuk yansıma sesi kazların çıkardığı sesi anlatmak için **-la** isimden fiil yapım ekiyle fiil haline getirilmiş olduğu düşünülebilir.

Kaz vb diğer kuşların çıkardığı kak kuk yansıma bir sözcüktür. **-la** isimden fiil yapma ekiyle fiil haline getirilen bu sözcük kazların bağışını anlatmak için kullanılır. KB’den başka bir metinde tanıklanmayan bu fiil ele alınan metinde de bu anlamdadır. Uçan hayvanların çıkardığı sesleri kapsayan bu fiil ele alınan metinde bu hayvanların bir araya gelmesi sonucu ortaya çıkar. Bir araya gelen kazlar, ördekler vb. canlılar bir yandan uçarken bir yandan da kak kuk sesler çıkararak etrafa seslerini duyururlar. Çıkan bu ses oldukça gürültüldür. Etrafta olanların bu sesi duyması için bir istem gerekmez. Bundan dolayı ikincil işitme duyu fiilleri kapsamına alınabilir.

az ördek uğu kıl alığı tuğı

akılayı aynar yoaru koğı

“Kaz, ördek, kuğu ve kıl-kuyruk fezayı doldurdu; bağışarak, bir yukarı-bir aşağı, kaynaşıyorlar.” (KB 72).

2.4.2.3. **akır- (Gürültü ile boğazını temizlemek)**

Clauson kelimenin **ıı** isminden türemiş fiil olduğunu söylemiş ve fiilin anlamını “bağışmak” olarak vermiştir. **akır-** fiilinin ***akı** isminden türemesi gibi oluşumları yer yer benzer olduğunu da söyleyen Clauson fiilin KD dil grubu ve Kazakça’da **ıyır-** şeklinde yaşadığını söylemektedir (ED 612a).

Metinde boğazını gürültü ile temizleme anlamının verildiği fiil K.T döneminden önce Uygur T. döneminde *atıg ünin akıra* “yüksek sesle bağışarak” örneğiyle tanıklanmıştır (ED 612a).

Beylere hizmet etmenin usul ve nizamından bahsedilen bölümde saraya girdikten sonra hareketlere dikkat edilmesi gerektiği sarayda gürültü ile boğazın temizlenmemesi gerektiği öğütlenmektedir. Clauson'un verdiği anlama göre ele alındığında fiil gürültü yapmak anlamındadır. Boğazı ile gürültü yapmak anlamını vermek için de boğazını gürültü ile temizlemek anlamını taşıyan kakır- fiili tercih edilmiş olabilir. Bu fiil de yine diğer ikincil işitme duyu fiili kategorisine dâhil edilebilir. Çünkü yüksek sesle yapılan boğaz temizleme eylemi rahatsız edici derecede yüksek boyutta olabilir ve buna maruz kalmak istemli bir şekilde gerçekleşmeyebilir.

kaķırma sen anda ya sudma kaķıĝ

otunluķ bolur bu kiterür tatiĝ

“Orada gürültü ile boğazını temizleme ve tükürme; bu küstahlık olur ve hoş karşılanmaz.” (KB 4113).

2.4.2.4 Kaķtur- (Kahkaha atmak)

Kaşgarlı'nın DLT'de;

Könĝli küyüp kanı kırıp aĝzı açıp kaķturur

Sızĝurĝalır üdigler essiz yüzi burķurur

“Kara sevdalı, kalbi yanık, vücudunda kan kurumuş, neredeyse aşk kendisini eritecek durumda hayal âleminde gezinerek, insanlar arasında ağızını açıp katıla katıla güler. Yazık onun bitkin yüzüne!” (DLT 287)

er külüp kaķturdı “adam gülüp (gülmekten) katıldı.” (DLT 288)

er kaķturdı “adam katıla katıla güldü.” (DLT 291) örneklerini verdiği fiil “*katıla katıla gülmek*” anlamındadır.

Clauson kelimenin anlamını “çılğınca gülmek” olarak vermiştir. Genellikle ilişkili olduğu kül- fiilinden daha güçlü bir kelime olduğunu söyleyen Clauson, kelimenin morfolojik olarak belirsiz olduğunu ilk bakışta başlangıç gibi görünür fakat ¹kat ya da ²kat ile belirgin bir anlam bağlantısı olmadığını ekler (ED 599b).

Kaķtur- fiili katıla katıla gülmek, kahkaha atmak anlamlarındadır. Yüksek sesle gülen birine çevredeki insanlar istemeden maruz kalır. Bu yüzden ikincil işitme duyu

fiilleri grubuna dâhil edilebilir. Metinde 6 farklı yerde benzer anlamlar olan “katıla katıla gülmek” ve “kahkaha atmak” anlamlarında geçmektedir.

yana bağdaş ilme yanın yatmağıl

ünün katğura sen katığ külmegil

“Bir de bağdaş kurma ve yan yatma; yüksek sesle kahkaha atma.” (KB 4114).

Ele alınan beyitte yüksek sesle öten keklik kahkahalarla gülen bir insan gibi düşünülmüştür. Kekliğin ötüşü kahkahaya benzetilmiş ve neşeli bir görünüşte olduğu betimlenmiştir.

ünin ötti keklik küler katğura

kızıl ağzı kan teg kaşı kapkara

“Keklik yüksek sesle öttü, sanki gülmekten katılıyor; ağzı kan gibi kızıl, kaşı simsiyah.” (KB 76).

2.4.2.5. Kökre- (Gürlemek)

Clauson kelimenin **kök** isminden türemiş fiil olduğundan bahseder. Etimolojik olarak temel anlam 'gök gürültüsü' olmalıdır; çeşitli bağlamlarda 'yüksek ses çıkarmak' için de kullanılır. Altayca'da “gürlemek” anlamında **küküro-** şeklinde varlığını sürdürmektedir. (ED 713a).

DLT'de *Arslan kökredi*. “arslan kükredi.” (DLT 468), *bulut kökredi*. “gök gürlledi.”⁷ (DLT 468).

Tegirmende toğmış sıçgan kök kokregiñe korkmas. “Değirmende doğan sıçan gök gürlemesinden korkmaz.”⁸ (DLT 468).

ağdı bulut kökreyü

yağmur tolı sekriyü

kalık anı ügriyü

kança barır belgüsüz

⁷ Savaşta kahramanların bağırmaları buna benzetilir.

⁸ Çok zorluklar çekmiş bir kişi, onlardan çektiği zorluklardan biriyle korkutulursa söylenir.

“Şimşek çakarak bir bulut çıktı; ondan yağmur ve dolu saçılıyor. Hava onu savurup oynatıyor. Hangi yöne gideceğini bilemiyor.” (DLT 152) örnekleriyle örneklenen **kökre-** fiili için kükremek anlamı verilmiştir.

Metinde yalnızca 1 yerde geçen **Kökre-** gürlemek anlamındadır. Genelde gök gürültüsü için kullanılan bu fiil yüksek ses çıkaran hayvanlar (aslan, buğra vb.) için de kullanılır. Ele alınan beyitte gök gürlemesini ifade etmek için kullanılmıştır.

bulut kökredi urdu nevbet tuğı

yaşın yaşnadı tarttı hağan tîğı

“Gök güreledi, nevbet davulunu vurdu; şimşek çaktı, hakanın tuğunu çekti.” (KB 86).

2.4.2.6. Ünde- (Seslenmek, Çağırma)

Clauson kelimenin **ün** (ses) isminden türemiş fiil olduğunu söyler ve fiil için ‘aramak’ anlamını verir. “Çağırma” için çeşitli anlam tonlarının varlığından bahseden Clauson, “bir insanı ya da bir hayvanı çağırma, birini çağırma” gibi örnekler vermiştir. Fiil çeşitli ses değişiklikleriyle tüm modern dillerde yaşamaktadır (ED 180a).

Kaşgarlı, **ünde-** fiili için “seslenerek çağırma” anlamını vermiş ve şu örneklerle örneklemiştir:

ol meni ündedi. “o, seslenerek beni çağırdı.” (DLT 122).

ündep uluğ taparu tawraq kelip yügürgil

kurğak yılın boğun kör kanda tüşer kodı il

“Bir yaşlı seni çağırırsa onun davetine icabet et ve ona koş! Kıtık yılında kavim nereye iniyor, ona bak ve onlarla in! Yani onlara gelen her felakette onlara uy!” (DLT 379).

Metinde seslenmek, çağırma anlamlarına gelecek şekilde 20 kez kullanılan fiil ikincil işitme duyu fiili başlığı altında incelendiğinde “yüksek sesle bağırma” ve “seslenmek” anlamlarında tanıklanmıştır.

Fiilin kökü olan **ün** ismi, ses anlamındadır. Dolayısıyla **ünde-** ses yapmak, ses çıkarmak anlamına gelir. Beyitte **bedük ünde-** olarak geçen fiil büyük ses çıkarmak yani

gürültü yapmak anlamındadır. Yüksek ses çıkarmak rahatsız edici bir olaydır ve çevre bu yüksek sese istemsiz bir şekilde maruz kalır. Bundan dolayı ikincil işitme duyu fiilleri kategorisine dâhil edilebilir.

kapuğda ün itti bedük ündedi

kişi ıdtı tavrak bağa kör tidi

“Birinin kapıda gürültü ettiğini ve yüksek sesle bağırdığını duydu ve "Git, bak!" diye, acele birini gönderdi.” (KB 5954).

Ses anlamına gelen **ün** isminden türeyen **ünde-** fiili birini yüksek sesle çağırmak anlamına gelecek şekilde kullanılabilir. Bugün Anadolu'nun bazı kesimlerinde de kullanılan bu fiil seslenmek anlamındadır. Birini ündemek olarak varlığını sürdüren bu fiil ele alınan beyitte de bu anlamda kullanılmıştır. Ögdülmiş'in kardeşinin bulunduğu yere gelip kardeşine seslenmesi ünde- fiiliyle anlatılmıştır.

yakın tegdi tüşti yorıp bardı ol

kapuğka tegip ündedi koldı yol

“Yaklaşınca, atından inip, yayan yürüdü; kapıya gelip, seslendi ve girmek için izin istedi.” (KB 6285).

2.5. Tat Alma Duyu Fiilleri

Clifford çalışmasında tat alıcılarının, üzerinde kıllar bulunan hücreler olduğunu ve bu hücrelerin çukurlara yerleşmiş olup diğer hücreler tarafından da desteklendiğinden bahseder. Clifford, araştırma sonuçlarına göre insanlarda acı, tatlı, ekşi ve tuzlu olmak üzere dört birincil tat niteliği olduğunu belirtir (Clifford, 2011: 235).

Kamchybekova'ya göre yenilebilen veya içilebilen maddelerin ağızımıza alınması sonucunda dil ve ağız içerisindeki tat duyum hücreleri harekete geçer ve bu hücreler algılanan bilgileri beyne iletir. Tat duyumunu alanında gerçekleşen bu algılama türü dil bilimsel olarak da tat alma duyu fiilleri olarak ifade edilir (Kamchybekova, 2011).

Hirik çalışmasında ikincil duyular kategorisine dâhil edilen bir diğer duyunun da tat alma duyumunu olduğunu bahseder. Bu fiiller mental sürecin başlatıcısı olarak görev alırlar ve genellikle bilinçli yapılan temel duyu fiillerindedir. Çünkü bu fiiller

gerçekleşirken özne etkin konumdadır. Hirik'in çalışmasında bahsettiği gibi tat alma duyu fiilleri gerçekleşirken içerisinde dokunma ve koku alma duyu fiillerini de barındırır. Örneğin, bir yemeğin tadına bakıldığında yemeğin ağız ile teması sonucu dokunma duyusunu, yemeğin kokusu da koku alma duyusunu harekete geçirir. Bu durum tat alma duyusunun tek başına doğrudan bir işlevi olmadığını gösterir ve neden ikincil duyu olarak kabul edildiğini de açıklar (Hirik, 2017).

Ağıza alınan bir nesnenin dilde bulunan uyarıcıları harekete geçirmesiyle oluşan eylemler sonucu ortaya çıkan fiillere tat alma duyu fiilleri denir. Tat alma duyusu görme ve işitme duyusundan sonra en önemli duyumuzdur. Çocuklar dışarıda olup bitenleri algılamada en fazla tat alma duyusunu kullanmaktadır (Türkdil, 2013).

Kılıçoğlu, genellikle yenilebilen maddelerin ağız ile teması sonucu dil ve ağızdaki tat alma hücreleri sayesinde harekete geçen duyuların tatma duyu fiilleri kategorisine girdiğini söyler ve **tat-** fiilini örnekler (Kılıçoğlu, 2021).

İncelemeler sonucu yapılan çalışmalarda tat alma duyu fiillerini başlıklar altında inceleyenler ve sadece tek başlık altında inceleyen araştırmacılar olduğu tespit edilmiştir.

Şahin (2012), "*Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller*" başlıklı çalışmasında tat alma duyu fiillerini **Tatma ile ilgili algılama fiilleri** başlığı altında incelemiş ve **datmak** (1. tatmak, bir şeyin tadına bakmak 2. bir şeyler yemek 3. denemek, başından geçirmek) örneğini vermiştir.

Şahin (2012) gibi Yıldız (2016, 2018), Hirik (2019), Özeren ve Alan (2017) gibi isimler tat alma duyu fiillerini tek başlık altında incelemişlerdir.

Türkdil (2013), çalışmasında dil kullanılarak doğrudan tat alma anlamı verenlerin yanı sıra, yeme, içme ve kemirme gibi fiillere de yer vermiştir. Bu fiilleri ele almasının sebebi bu eylemler gerçekleşirken de tat alma duyusunun harekete geçmiş olmasıdır. Bundan dolayı tat alma duyu fiillerini **Temel tat alma duyu fiilleri** ve **Yeme içme tat alma duyu fiilleri** başlıkları altında incelemiştir.

Kamchybekova (2011), *Kırgız Türkçesinde tat alma duyu fiilleri* başlıklı makalesinde tat alma duyusunu 1.*ce- fiil grubu*, 2. *Anlamca kaynaşmış tat alma duyu fiili grubu*, 3. *İçmek duyu fiilleri grubu*, 4. *İkincil tat duyu fiilleri* olarak 4 ana başlık altında incelemiştir.

Yapılan incelemeler sonucu *Kutadgu Bilig'de Duyu Fiilleri* başlıklı çalışmamızda tat alma duyu fiilleri 1. Temel tat alma duyu fiilleri ve 2. İkincil tat alma duyu fiilleri başlıkları altında incelenecektir.

2.5.1. Temel Tat Alma Duyu Fiilleri

Temel tat alma duyu fiilleri gerçekleştirilirken doğrudan tat alma duyusu harekete geçer. Bu eylemler doğrudan dil kullanılarak gerçekleştirilen eylemlerdir. Bu grubun temel fiilleri **tat-** ve **yala-**'tır.

2.5.1.1. Tat- (Tatmak)

Kelimenin anlamını tatmak olarak veren ve bu fiil ile **tatı-** 'lezzetli olmak' arasındaki ilişkinin belirsiz olduğunu söyleyen Clauson, fiilin Moğolca'dan ödünç kelime olan **amda-** vb ya da her ikisi tarafından yerinden edilen KD dil grubu haricinde tüm modern dillerde yaşadığını söylemektedir (ED 449b).

Kaşgarlı, tat- fiilinin anlamını **tatı-** (tadı gelmek, lezzetli olmak) ve **tatgan-** (tat almak, ağzını şapırdatmak) fiilleriyle vermiştir;

aş ağızda tatıdı. "bu yemegin ağızda tadı geldi ve lezzetli oldu." (DLT 460).

er aşığ tatğandı "adam yemekten tat aldı ve ağzını şapırdattı." (DLT 303).

Metinde **tat-** fiili temel anlamı olan tatmak ve yemek anlamıyla 4 farklı yerde tanıklanmıştır.

Tat- fiili doğrudan dil ile gerçekleştirilen bir eylemdir. Yiyeceklerin veya içeceklerin tadı dil yardımı ile anlaşılır. Odgurmuş ve hükümdar arasında geçen konuşmadan alınan beyitte hükümdar Odgurmuş'a türlü yiyecek içecek çıkarır ve bunların tadına bakmasını söyler.

çıkardı yigü içgü türlüğ aşı

ayur azkına tat ay edgü kişi

"Her türlü yiyecek ve içecek çıkardı: Ey aziz insan, azıcık bunlardan tat, dedi." (KB 5440).

Arat tarafından “bir şeyler yedi” olarak aktarılan fiil *yemeğin tadına bakmak* anlamındadır. Aslında yine yemek anlamına ulaşılabilir çünkü yenilen yemeğin tadı istemsizce anlaşılır.

туру keldi terkin kör ögdülmişе

yunup taᅇg namaz kıldı tattı aᅇa

“Ögdülmiş acele yerinden kalktı; âbdest alıp, sabah namazını kıldı; bir az bir şeyler yedi.” (KB 5829).

2.5.1.2. Tatᅇan- (Tat almak)

Clauson fiilin *tatiᅇ* isminden türemiş fiil olduğunu söyler. Yakın zamana kadar Osm’da *tatan-* şeklinde yaşadığını ancak şimdi eskidiğini belirtir (ED 454a).

DLT’de *tatᅇan-* fiili (tat almak, ağzını şapırdatmak) anlamlarıyla ve *er aᅇıᅇ tatᅇandı* “adam yemekten tat aldı ve ağzını şapırdattı.” (DLT 303) örneğiyle verilmiştir.

Metinde *tatlı bulmak, tat almak* anlamlarıyla tanıklanan fiil –**u** zarf fiil eki ve **ye-** fiiliyle birlikte kullanılmıştır. Çeviri yapılacak olursa tatlı bularak yemek, lezzetli bir şekilde yemek anlamları verilebilir. Bu eylem de doğrudan dil kullanılmasını gerektiren bir eylemdir. Çünkü bir yemeᅇi tatlı bulmak için öncelikle yemeᅇin tadına bakılması ve beᅇenilmesi gerekir.

Aᅇıᅇ tatᅇanu yi sen elᅇiᅇg sunup

sini körse evlik sevinsün turup

“Yemeᅇe elini uzat, haz ve arzu ile ye; ev hanımı, seni görerek, memnun olsun.” (KB 4607).

2.5.1.3. Yalᅇa- (Yalamak)

Clauson fiilin anlamını “yalamak” olarak vermiştir. Uygurca’da metaforik olarak bazen “okşamak” vb. kullanımları olduğunu söylemiştir. İlk dönemlerde Moᅇolcadan ödünç alındığını ve KD dil grubunda yalᅇa-/ çalᅇa- şeklinde hayatta olduğunu eklemiştir (ED 926b).

Günümüzde –g sesinin düşmesi sonucu yala- şeklinde yaşayan fiil Türkçe sözlükte “Bir şeyin üzerinden dilini sürüp geçirmek, dilini gezdirerek bir şeyin üzerindeki almak” anlamlarıyla verilmektedir (TDK 1998).

DLT’de yalamak anlamı verilen fiil; *ayağ yalgadı*. “kap vb.ni yaladı” (DLT 475), *Yağadaki yalgalı eligdeki içgımur*. “İnsan, yakasındaki yemek parçacıklarını yalarken elindeki kap düşer ve yalayan, (asıl yemeği de) kaçırmış olur.” (DLT 476).⁹ örnekleriyle örneklenmiştir.

Yalamak Türkçe sözlükte de belirtildiği gibi dilin bir şey üzerinde gezdirilmesi sonucu gerçekleştirilen bir eylemdir. Aslında yalamak fiili tat alma duyusuyla bağlantılıdır. Her yalama eyleminin sonucunda bir tat alınır. Örneklenen beyitte ilaçtan bahsedilmektedir. Yalanan veya içilen her türlü ilacın varlığı söz konusudur.

telim törlüg otlar anıngda bolur

yigü yalgıgu ot ya içgü kolur

“Onun elinde yenilen, yalanan veya içilen, arzu edilen her türlü ilâç bulunur.” (KB 2888).

2.5.2. İkincil Tat Alma Duyu Fiilleri

Bu gruptaki fiiller doğrudan tat alma duyusunu vermeyen fiillerdir. Türkdil (2013)’in “Yeme İçme Tat Alma Duyu Fiilleri” başlığı altında incelediği bu fiiller yeme, içme, ısırma gibi fiillerin sonucunda ortaya çıkar.

2.5.2.1. İç- (İçmek)

Clauson kelimenin temel anlamının içmek olduğunu söyler. Öncelikle canlı varlıklardan, aynı zamanda gözenekli nesnelere, topraktan, vb. ‘emmek için’ ; bir nesne olmadan kullanıldığında ise genellikle ‘aşırı içmek’ anlamına geldiğini söyleyen Clauson fiilin tüm modern dillerde ve dil gruplarında yaşadığını da ekler (ED 19a).

İç- fiili için Kaşgarlı ise DLT’de temel anlamı olan içmek anlamını vermiş ve

⁹ Bütün varlığını ona harcayan için söylenir. Elde bulunanı tutmak ve mevcut olmayana tamah etmeyi bırakmak için öğütlenir.

ot içtim “İlaç içtim.” (DLT 15)

anıñ ışın keçürdüm

işin yeme kaçurdum

ölüm otın içürdüm

içti bolup yüz torı

“Onu öldürerek işini bitirdim; arkadaşımı da kaçırđım; ölüm ilacını ona içirdim; suratını ekşiterek onu içti.” (DLT 22).¹⁰ örnekleriyle örneklemiştir.

Günümüzde de aynı şekilde varlığını sürdüren **iç-** fiili TS’de *Bir sıvıyı ağza alıp yutmak* temel anlamıyla verilmiştir (TDK, 1998, s:1043).

Türkdil (2013) tarafından da ikincil tat alma duyu fiilleri kategorisine dâhil edilen **iç-** fiili TS’de de belirtildiği gibi bir sıvının ağza alınıp yutulması sonucu gerçekleşir. Bu eylem bize doğrudan bir tat alma hissi vermez. Sıvı içecekler içildiğinde istemsizce tadına bakılmış olunur. Bundan dolayı bu fiil tarafımızca ikincil tat alma duyu fiilleri kategorisine dâhil edilmiştir.

ķayusı kopar kōr ķayusı konar

ķayusı çapar kōr ķayu suv içer

“Bak, biri kalkıyor, biri konuyor; biri yüzüyor, biri su içiyor.” (KB 73).

başınğa ağıp men ol atçı kelip

mańga birdüki suvni içtim alıp

“Merdivenin başına kadar yükseldim ve o atlının gelerek bana verdiği suyu alıp içtim.” (KB 6054).

2.5.2.2. Tançula- (Çiğnemek)

DLT’de (ekmek vb. şeyleri) çiğnemek anlamı verilen fiil, *er etmek tançuladı*. “O, ekmek vb.ni çiğnedi.” (DLT 489) örneğiyle örneklenmiştir.

¹⁰ Yani "ona ölümü tattırdım" demek istiyor.

Clauson fiilin **tançu**¹¹ isminden türemiş fiil olduğunu söyler ve fiilin anlamını “parçalara ayırmak, çiğnemek” olarak verir (ED 517a).

Fiil metinde yalnızca 1 yerde geçmektedir.

Bir yiyeceğin kolay bir şekilde yenmesi için ağza alındıktan sonra ufak parçalara ayrılması işlemine çiğnemek adı verilir. Ağza alınan yiyecek çiğnenirken özne dolaylı olarak yiyeceğin tadını alır. Bundan dolayı ikincil tat alma duyu fiilleri kategorisine dâhil edilmiştir.

yigü alsa tişle uşak tançula

işig aşnu ürme sen ağzıng bile

“Yemeği alınca, ısır ve ufak ufak çiğne; sıcak yemeği ağzın ile üfleme.” (KB 4601).

2.5.2.3. Tişle- (Dişlemek)

Günümüzde **dişle-** formuyla hayatta kalan fiil Türkçe sözlükte “Bir şeyin bir parçasını ısırarak veya koparmak” anlamıyla tanıklanmıştır (TDK, 1998, s:603).

Clauson kelimenin anlamını “ısırarak” olarak vermiş ve fiilin diş isminden türemiş fiil olduğunu söylemiştir. Isırmak anlamı için normal kelime olarak tüm modern dillerde yaşamakta olduğunu fakat KD ve K.B. dil grubunda *tişle-* yerine *ısır-* şekliyle hayatta kalmıştır (ED 564b).

Fiil, Kaşgarlı tarafından DLT’de *Ol anı tişledi* “o, onu dişleriyle ısırıldı.” (DLT 471)¹² örneğiyle örneklenmiştir.

Fiil metinde yalnızca 1 yerde geçmektedir.

Dişlemek bir şeyin dişlerin arasına sıkıştırılması sonucu gerçekleşen bir eylemdir. Diş aracılığıyla yapılan bu eylem daha çok yemek yeme esnasında gerçekleşse de bazen bir kimsenin herhangi bir uzvunun ısırılması sırasında da gerçekleşebilir. Ele alınan beyitte yemek, sofrada adabından bahsedilmektedir. Yemeğin ağza alınca

¹¹ Lokma veya yumru (ED 516b).

¹² Birisi birisinin dişlerine vurursa yine aynıdır. (DLT 471).

ısırılarak koparılması ve ufak ufak çiğnenmesi gerektiği öğütlenmiştir. Nitekim bir yemeği yemek için öncelikle onu ısırarak, ufak parçalara ayırmak gerekmektedir.

yigü alsa tişle uşak tançula

işig aşnu ürme sen ağzıng bile

“Yemeği alınca, ısır ve ufak-ufak çiğne; sıcak yemeği ağzın ile üfleme.” (KB 4601).

2.5.2.4. Toğ- (Doymak)

Clason tarafından “doymak, tok olmak” anlamları verilen fiil genellikle **toy-** , Az. , Osm. , Tkm.’de **doym-** şekliyle tüm modern dillerde yaşamaktadır (ED 451a).

DLT’de temel anlamı doymak olarak verilen fiil

er toğtu "adam doydı." (DLT 334).

meniñ karın toğtu. “benim karnım doydı.” (DLT 529) örnekleriyle örneklenmiştir.

Metinde de temel anlamının yanı sıra anlam genişlemesiyle birden fazla anlamda tanımlanan fiilin tat alma duyusunu ifade eden anlamlar ele alınmıştır. Doymak eylemi yemekle ilgilidir. Bir yemeği yedikten sonra doyma hissi oluşur. Yani doyma eyleminin başlangıcı yemek yemeye başlar, yemek yeme eylemi gerçekleşirken de dolaylı olarak tat alma gerçekleşir. Bundan dolayı **toğ-** fiili ikincil tat alma duyu fiilleri kategorisindedir. Metinde 31 yerde “doymak” anlamıyla tanımlanmıştır.

ķamuğ aç yise içse ahır toğur

ķözi aç ķişi ölse açlık ķođur

“Bütün açlar yer ve içerse, nihayet doyarlar; açgözlü adamın açlığı ancak ölümle nihayete erer.” (KB 2003).

ķarın toğsa avķa yügürmez bolur

idisi tilekinçe barmaz turur

“Karnı doyarsa, ava koşmaz olur; sahibinin arzusuna göre hareket etmez, yerinde durur.” (KB 3602).

2.5.2.5. Toğun- (Doymak)

Clauson kelimenin **toğ-** fiilinin dönüşlü hali olduğunu söyler. Genellikle ‘tatmin olmak, doymak’ anlamlarında kullanıldığını ve Kırgızca ve Kazakçada **toyun-** şeklinde hayatta olduğunu ekler (ED 458a).

Kaşgarlı tarafından ‘doymuş gibi görünmek, doymak’ anlamları verilen fiil *er todundi*. “Adam doymuş gibi göründü.” (DLT 274) örneğiyle örneklenmiştir.

Fiil, metinde yalnızca 1 yerde tanıklanmıştır.

Toğ- fiilinin **-n** dönüşlülük eki almış hali olan **toğun-** fiili **toğ-** fiiliyle aynı anlama sahiptir. Bu eylemin gerçekleşmesi için de bir yeme süreci gerekmektedir. Yenen her yiyeceğin dolaylı olarak tadına bakılır. Bundan dolayı **toğun-** fiili ikincil tat alma duyu fiilleri kategorisine dâhil edilebilir.

boğuz bir toğunsa iki kün barır

egin kedse bir ton iki yıl qalır

“Boğaz bir doyarsa, bu iki gün devam eder; sırta giyilen bir elbise iki yıl dayanır” (KB 4774).

2.5.2.6. Yi- (Yemek)

Clauson tarafından **yé-** madde başında incelenen fiilin temel anlamı birkaç metaforik ve genişletilmiş anlamlarla birlikte ‘yemek’ tir. Bazı ses değişiklikleriyle tüm modern dillerde ve dil gruplarında varlığını sürdürmektedir (ED 869b).

Fiil bilinen en eski metin olan Orhun Yazıtlarında da geçmektedir: Keyik yiyü tabışgan yeyü “geyik yiyerek, tavşan yiyerek” (T8).

DLT’de (bir şeyi) yemek anlamı verilen fiil,

at arpanı kürt kürt yidi “at arpayı kürt kürt diye ses çıkararak yedi.” (DLT 148)

Atası anası açığ alımla yise oğlı kızı tişi kamar. “Baba ve anne ekşi elma yese oğulun dişi kamaşır.” (DLT 464).¹³ örnekleriyle örneklenmiştir.

¹³ Bu, kötü iş yapan baba veya anneden çocukların sorumlu tutulması için söylenir (DLT 464).

Metinde temel anlamının yanı sıra bazı metaforik anlamlarla tanıklanan **yi-** fiilinin temel anlamı olan yemek anlamı ele alınmıştır. **Yi-** fiilinin gerçekleşirken dolaylı olarak bir tat alma söz konusudur. Bir yiyecek yenirken yiyen kişi yediği şeyin tadını istemsizce alır. Bundan dolayı **yi-** fiili ikincil tat alma duyu fiilleri kategorisine dâhil edilmelidir.

yise toğsa kılkı bolur buğrağu

kalı karnı açsa bilip yir ağu

“Yiyip, karnı doydumu, deve aygırı kesilir; eğer karnı acıkırsa, bile-bile zehir yer.” (KB 1126).

şekerlig yiding sen ajun ni ‘meti

kavuk yür yidim men özüm tağatı

“Sen tatlı dünya nimetleri yedin; ben ise, ancak kudretim yettiği kepek ve darı yedim.” (KB 3614).

SONUÇ

Çevrenin algılanması ve anlamlandırılabilmesi için belirli bir mental süreç gerekir. Kişi bu mental süreç sonucunda etrafta olup bitenlerle ilgili bir çıkarımda bulunur. Bu mental süreç Hirik'in de bahsettiği gibi girdi, işlem ve çıktı basamağı olmak üzere üç aşamadan oluşmaktadır. Bu aşamaların ilki olan girdi basamağında kişi algılama sürecindedir. Bu algılama süreci duyu organları tarafından gerçekleştirilir. Görme, işitme, tat alma, dokunma, koku alma adı verilen beş duyu sayesinde mental süreç başlamış olur.

Duyular, hem algılama süreci hem de insan doğası için çok önemli bir görev üstlenmektedirler. İnsan, 5 duyu organı sayesinde bilincini açığa çıkarır ve etrafta olup biten şeyleri anlamlandırmaya başlar.

Yapılan bu çalışmada 11. yüzyıl Karahanlı Türkçesi döneminin en kapsamlı metni olan *Kutadgu Bilig*'deki duyu fiilleri ve karşılıkları anlamlar tespit edilmiştir. Bu sayede duyu fiillerinin nasıl bir anlam değişikliği gösterdiği ve bu fiillerin anlam çeşitliliği ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın Birinci bölümünde Duyu fiilleri ilgili bilgi verilmiş olup bu konuda daha önce yapılan çalışmalardan bahsedilmiştir. Bölümün alt başlığında ise duyu ve algı kavramı arasındaki fark açıklanmış ve duyu, duygu ve idrak gibi alt başlıkları da içerisinde barındıran mental fiillerle ilgili bilgi verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise tezin kaynağı olan *Kutadgu Bilig* ile ilgili bilgilendirme yapılmış, metindeki duyu fiilleri tespit edilmiş ve tespit edilen fiiller anlam yönünden incelenmiştir. Tespit edilen her duyu fiiliyle ilgili detaylı açıklama yapılmış, yapılan açıklamalarda kaynak olarak Clauson'un hazırlamış olduğu etimolojik sözlükten, dönemin önemli sözlüğü olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*nden faydalanılmıştır. Aynı zamanda fiillerin günümüzdeki kullanımları ve anlamları için kaynak olarak *Türkçe Sözlük* tercih edilmiştir.

Metnin geneline bakıldığında en temel duyu olarak kabul edilen görme duyusuyla ilgili Birincil görme duyu fiilleri başlığı altında 6 fiil, İkincil görme duyu fiilleri başlığı altında 10 fiil olmak üzere toplam 16 fiil tespit edilmiştir. Koku alma duyusuyla ilgili 3 fiil, dokunma duyusuyla ilgili 20 fiil tespit edilmiştir. İşitme duyusuyla ilgili Birincil işitme duyu fiilleri başlığı altında 2; İkincil işitme duyu fiilleri başlığı

altında 6 fiil olmak üzere toplam 8 fiil tespit edilmiştir. Tat alma duyusuyla ilgili de Temel tat alma duyu fiilleri başlığı altında 3, İkincil tat alma duyu fiilleri başlığı altında 6 fiil olmak üzere toplam 9 fiil tespit edilmiştir.

Yapılan tespitler sonucunda hem dönem insanı hem de yazar için dokunma duyusunun öneminin büyük olduğu ortaya çıkmıştır. Dokunma duyusunu ifade eden fiillerin fazla olması; dönemin şartları, eserin muhtevası ve tespit edilen fiillerin genişledikleri anlamlar göz önünde bulundurulduğunda bu duyunun insan ilişkilerinde önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Metinde yazar insanlara dünyada ve ahirette mutlu olmayı sağlayacak bilgiler vermektedir. Nitekim eserin adı da “Kutlu Bilgi”dir. Bu dünyada ve ahirette mutlu olmanın yolu sevgiden ve saygıdan geçmektedir. Bundan dolayı da gayet insani bir iletişim ve çevreyi algılama şekli olan dokunma duyusunun fazla olması doğaldır.

Dokunma duyusundan sonra en çok kullanılan duyu fiilleri görme duyu fiilleridir. Mental sürecin ilk basamağı sayılan duyu ve algı kavramının görmek ile başladığı düşünüldüğünde bu sonuca ulaşmak kaçınılmazdır.

Yapılan çalışmada Tat alma, İşitme ve Görme duyu fiilleri Birincil ve ikincil duyular olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir. Birincil duyular temel duyularımızı anlatan fiilleri kapsamaktadır. İkincil duyular ise dolaylı yoldan yani istemsiz olarak gerçekleşen duyu fiillerini kapsamaktadır.

Görme duyu fiilleri kategorisinde: Birincil görme duyu fiilleri kategorisinde *Bak-, Bakın-, Bakış-, Kör-, Közünü tik-, Köz yum-*; İkincil görme duyu fiilleri kategorisinde ise *Bat-, Qama-, Köngel-, Körküt-, Kökül-, Körün-, Köründür-, Körüş-, Küzüngü tut-, Küzüngü bol-, Telmir-, (Yüz) Ewür-*

Koku alma duyu fiilleri kategorisinde: *Arta-, Bur- ve Yıdı-*

Dokunma duyu fiilleri kategorisinde: *Çal-, El teg-, El tegür-, Elig tut-, Eligleş-, Eşün-, Isır-, İliş-, Kuç-, Kuçuş-, Ov-, Öli-, Öp-, Sarıl-, Satğa-, Sıka, Tokı-, Tut-, Ur-, Yapuş-*

İşitme duyu fiilleri kategorisinde: Birincil işitme duyu fiilleri olarak *Eşid- ve Tıngla-*; İkincil işitme duyu fiilleri olarak *Çoğla-, Qakıla-, Qakır-, Qatğur-, Kökre-, Ünde-*

Tat alma duyu fiilleri kategorisinde: Temel tat alma duyu fiilleri olarak *Tat-*, *Tatgan-*, *Yalğa-*; İkincil tat alma duyu fiilleri olarak *İç-*, *Tançula-*, *Tişle-*, *Tod-*, *Toğun-*, *Yi-* fiilleri tespit edilmiştir.

Tespit edilen bu duyu fiillerinin temel anlamlarının yanında genişledikleri anlamlar şu şekildedir:

Görme duyu fiillerinin temel duyu fiili olan *Bak-* fiili düşünmek, dikkat etmek, terk etmek, hal ve hareketlerine dikkat etmek, hizmetinde bulunmak gibi anlamlara genişlemiştir.

Bakın- dikkat etmek, bağlı olmak, etrafını kollamak, ibadet etmek, düşünmek gibi anlamlara genişlemiştir.

Bakış- fiili metinde temel anlamı olan bakışmak anlamında kullanılmıştır.

Bat- fiili gözden kaybolmak temel anlamı ve batmak anlamlarında kullanılmıştır.

Ewür- fiili yüz ismiyle birleşik fiil olarak kullanılmış ve metinde temel anlamı olan yüz çevirmek'in yanında yardımını, merhametini esirgemek anlamlarına genişlemiştir.

Ķama- fiili göz kamaştırmak şeklinde temel anlamıyla kullanılmıştır.

Köngel- fiili yalnızca KB'de tespit edilmiş ve görme duyusunu veren görünmek, belirlemek anlamıyla kullanılmıştır.

Kör- fiili metinde genel olarak anlamı pekiştirmek için kullanılmıştır. Bunun yanında karşılaşmak, hissetmek, idrak etmek, durmak, beklemek, gün görmek, rastlamak, hastalığına bakmak, göstermek gibi anlamlara genişlemiştir.

Körkit- fiili temel anlamının yanında tanıtmak ve isimleşerek davranış anlamına genişlemiştir.

Körül- fiili, değeri bilinmemek anlamına genişlemiştir.

Körün- fiili, huzura çıkmak, hissetmek, gizli, hazırlık görmek gibi anlamlara genişlemiştir.

Köründür- fiili, huzura getirmek anlamında geçmektedir.

Körüş- fiili, karşılaşmak, görüşmek, buluşmak anlamlarında kullanılmıştır.

Közünü tik- fiili, bir yere sabit bir şekilde bakmak, dikkatlice incelemek, birine dikkatlice bakmak anlamlarında kullanılmıştır.

Köz yum- fiili, temel anlamının yanında tolere etmek anlamına genişlemiştir.

Küzüngü tut- fiili, ayna tutmak anlamında kullanılmıştır.

Küzüngü bol- fiili, ayna olmak anlamında kullanılmıştır.

Telmir- fiili, dilenerek, acındırarak bakmak anlamında kullanılmıştır.

Koku alma duyu fiillerinden olan *Arta-* fiili kötü kokmak anlamında kullanılmıştır.

Bur- fiili ise kokmak, güzel kokmak anlamlarında kullanılmıştır.

Yıdı- fiili ise kötü kokmak anlamında kullanılmıştır.

Dokunma duyu fiilleri grubunda yer alan *Alka-* fiili, övmek anlamına genişlemiştir.

Alkıt- fiili, tebrik etmek, alkışlamak anlamıyla kullanılmıştır.

Çal- fiili, pişman olmak yan anlamına genişlemiştir.

El teg- fiili, el değdirmek, dokunmak gibi anlamlarda kullanılmıştır.

El tegür- fiili, bulaştırmak, yardım etmek, ulaştırmak gibi anlamlara genişlemiştir.

Elig tut- fiili, yardım etmek, uzak durmak gibi anlamlara genişlemiştir.

Eligleş- fiili, elleşmek, el sıkışmak, tokalaşmak, vedalaşmak anlamlarında kullanılmıştır.

Eşün- fiili, örtülmek, örtünmek anlamında kullanılmıştır.

Isır- fiili, temel anlamı olan ısırarak anlamında kullanılmıştır.

İliş- fiili, yakasına yapışmak, çatışmak anlamlarına genişlemiştir.

Kuç- fiili, temel anlamının yanında yapışmak, bırakmamak anlamlarına genişlemiştir.

Kuçuş- fiili, kucaklaşma anlamında kullanılmıştır.

Ov- fiili, ovuşturmak ve el, yüz öpmek anlamlarına genişlemiştir.

Öli- fiili, doymamak, kanmamak anlamına genişlemiştir.

Öp- fiili, yer öpmek, eşiğini öpmek, hürmet göstermek anlamlarına genişlemiştir.

Sarıl- fiili, bağlanmak anlamına genişlemiştir.

Satğa- fiili, ezmek anlamına genişlemiştir.

Sıka- fiili, okşamak, hâkim olmak anlamına genişlemiştir.

Sök- fiili, çökmek, diz çökmek anlamına genişlemiştir.

Tokı- fiili, kapıya vurmak, kapıyı çalmak anlamına genişlemiştir.

Tut- fiili, temel anlamının yanında değer vermek, avlamak, memleket tutmak anlamlarına genişlemiştir.

Ur- fiili, koymak, hazine, mal, mülk yapmak, damga vurmak, öldürmek anlamlarına genişlemiştir.

Yapuş- fiili, bırakmamak, bağlanmak anlamlarında kullanılmıştır.

İşitme duyu fiillerinin temeli olan *Eşid-* fiili, anlamak ve haber almak anlamlarına genişlemiştir.

Tıngla- fiili, temel anlamının yanında uymak ve uymamak gibi anlamlara genişlemiştir.

İkincil işitme duyu fiillerinden olan *Çoğla-* fiili, bağırarak, çağırmak anlamlarında kullanılmıştır.

Kağıla- fiili, kaz, ördek vb. hayvanların çıkardığı ses anlamında kullanılmıştır.

Kağır- fiili, boğazını gürültü ile temizleme anlamına genişlemiştir.

Katgur- fiili, katıla katıla gülmek, kahkaha atmak anlamlarına genişlemiştir.

Kökre- fiili, gök gürlemesi anlamına genişlemiştir.

Ünde- fiili, yüksek ses çıkarmak, yüksek sesle çağırmak anlamlarına genişlemiştir.

Tat alma duyu fiillerinin en temel duyusu olan *Tat-* fiili, tatmak ve yemek anlamlarına kullanılmıştır.

Tatğan- fiili, tatlı bulmak, tat almak anlamlarında kullanılmıştır.

Yalġa- fiili, yalamak anlamında kullanılmıştır.

İkincil tat alma duyu fiillerinden olan *İç-* fiili, içmek anlamında kullanılmıştır.

Tançula- fiili, çiğnemek anlamında kullanılmıştır.

Tişle- fiili, dişlemek anlamında kullanılmıştır.

Toğ- fiili, doymak anlamında kullanılmıştır.

Toğun- fiili, doymak anlamında kullanılmıştır.

Yi- fiili, yemek anlamında kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

- Acar, E. (2019), Codex Cumanicus'ta Bulunan Mental Fiillerin Günümüz Anadolu Ağızlarındaki Kullanımları Üzerine, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8(3), 1276-1292.
- Adalıoğlu, H. H. (2016). Bir Siyasetnâme Olarak "Kutadgu Bilig". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (34), 237-253.
- Arsal, S. M. (1947). "Kutadgu Bilig", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XIII/2, s. 657-683.
- Ayan, E. ve Türkdil, Y. (2014), Anlam Bilimi Açısından Kazak Türkçesinde Görme Duyu Fiilleri, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(35), 26-41.
- Ayan, E. ve Türkdil, Y. (2015), Kazak Türkçesinde Dokunma Duyu Fiilleri Ve Anlam Zenginliği, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10/4, 95-114.
- Aydoğmuş, E. (2021). Özbek Türkçesinde Mental Fiiller. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (22), 135-151.
- Balta, Ş. C. (2019). "Füruzan'ın 'Gecenin Öteki Yüzü' Adlı Hikâyesinde Duyu Unsurları", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, 11/22, 307-327.
- Beyitoğlu, Y. K., (2021). Ali'nin Kıssa-i Yusuf'unda Mental Fiiller, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 11(3), 1521-1534.
- Booth, J., H. W. S. (1995). *Development of the Understanding of the Polysemous Meanings of the Mental State Verb Know*. 10, *Cognitive Development*, October–December, 529-549.
- Colman, Andrew (ed.). 1994. *Companion encyclopedia of psychology*. Vol.1. London: Routledge.
- Dankoff, R. (2015). Kutadgu Bilig'in Metin Sorunları. (Çev. E. Uçar). *Dil Araştırmaları*. 16: 269-286.
- Darabadi, M.D., (2018). Nehcü'l- Feradis'te Mental Fiiller, *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1, 85-113.
- Demirbaş, M. (2021). "Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde Duyu Eylemleri". *Uluslararası Disiplinler Arası Dil Araştırmaları (DADA) Dergisi*, 2, 25-49.
- Demirci, Ü. Ö. (2016), *Eski Türkçede Fiiller*, Umuttepe Yayınları.

- ED: Clauson, S. G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Londra, Oxford University.
- Ekşioğlu, S., Karadağ, F.N. (2021). Kitābu Evsāfi Mesācidi'ş-Şerife'deki Mental Fiiller Üzerine Bir İnceleme, *Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 3, 94-109.
- Eraslan, K. (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erarslan, M., Güner, G. (2021). Babürnâme'deki Mental Fiillerin Yapı Ve İçerik Bakımından Sınıflandırılması, *Uluslararası Filoloji Bengü*, 1 (1), 17-66.
- Ercilasun, A. B. Ve Akkoyunlu, Z. (2015), *Kâşgarlı Mahmud – Dîvânu Lugâti 't-Türk – Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin*, 3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdem, M. (2004), Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin İsteme göre Anlam Değişmeleri, *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri* I. Cilt, (939-949), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gökdemir, O. (2019), Özbek Türkçesinde Dokunma Duyu Fiilleri Üzerine Bir İnceleme, *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı* I. Baskı, (733-747), Eskişehir.
- Güleç, R. (2016), Gelişim problemi olan 2-6 yaş çocuklarda duyu-motor algı ve hareket eğitiminin gelişim alanları ile duygu ve davranış problemlerine etkisi, (498692), [Yüksek Lisans Tezi, Arel Üniversitesi], YökTez Merkezi.
- Gürsoy-Naskali, E. (2021). Kutadgu Bilig: Clauson'un Nüshaların Kökenine Dair Gözlemleri (Çev. E. Eraslan). *Dil Araştırmaları*, 29: 233-237.
- Hacıeminoğlu, N. (2013), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Hallıday, M. A. K. (1990). *An Introduction to Functional Grammar*. London.
- Hirik, E. (2018). *Türkiye Türkçesinde Mental Fiiller*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Hirik, E. (2017). Türkiye Türkçesi Duyu Fiillerinde Anlam Ve Kelime Sıklığı İlişkisi, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Dergisi*, 41, 53-74.
- Hirik, E., Çolak, T. (2017). Türkçe Mental Fiillerde 'Çok Katmanlılık', *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 1, 261-268.
- İlter, E. (2019), *Karahanlı Türkçesinde Duygu Fiilleri*, (576922) [Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi], YökTez Merkezi.

- Ibarretxe-Antunano, B.I. (1999), *Polysemy and Metaphor in Perception Verbs: A Cross-Linguistic Study*, Unpublished Doctoral Thesis, Universty of Edinburgh – Philosophy.
- Kaçalin, Y. H. (2014). *Kutadgu Bilig, Metin*, Ankara. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10716,yusufhashacibkutadgubiligmustafakacal inpdf.pdf> ? (erişim tarihi 14.07.2022).
- Kamchybekova, K. (2010), *Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı.
- Kamchybekova, K. (2011). Duyu Fiillerinin Anlamsal Özellikleri Üzerine, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 22-35.
- Kamchybekova, K. (2011). Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, , Cilt 2, Sayı 3, Ankara.
- Kamchybekova, K. (2010). *Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri*, (265381) [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi]. YökTez Merkezi.
- Kamchybekova, K. (2013), “Kırgız Türkçesinde Tat Alma Duyu Fiilleri (Sözcüksel Anlam Bilimi Açısından Bir Deneme)”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 35, 9-22.
- Karahan, Leyla (2011). “Kutadgu Bilig’in Fergana Nüshasındaki Satır Altı Notlara Dair”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s 287-296.
- KB: Arat, R. R. (2007). *Kutadgu Bilig I Metin* (3. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KB: Arat, R. R. (1974). *Kutadgu Bilig II Çeviri* (2. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- KB: Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks* (ED:Eraslan, K., Sertkaya, O. F., Yüce, N.). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Kılıçoğlu, A. (2021). *Türkiye Türkçesindeki Duyu Fiillerinin Eşdizimliliği (669729)* [Yüksek Lisans Tezi, 19 Mayıs Üniversitesi]. YökTez Merkezi.
- Kim, E. ve Lee, H.Y. (2011). *The Semantic Extensions of Korean verbs of perception*. Hankuk University of Foreign Studies.
- Korkmaz, Z. (2019). Kutadgu Bilig Üzerine Kısa Bir Değerlendirme. İ. I. Altun, E. Beyaz (Ed), *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı Ankara, 26-28 Eylül 2019 Bildiriler*, (s. 1- 7). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kurt, F.Ö. (2020), Batı Türkçesinde Algı Fiilleri, (661515) [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi], YökTez Merkezi.

- Levin, B. (1993). *English Verb Classes and Alternations*. London: The University of Chicago Press.
- Mert, A. (2017). Kutadgu Bilig Nüshalarının Eskicilik Açısından Karşılaştırılması, *Bilig*, (80), 179- 215.
- Montgomery, D.E. (2002), “Mental Verbs and Semantic Development”, *Journal of Cognition and Development*, 3(4), 357-384.
- Morgan, C. T. (2011). *Psikolojiye Giriş*, (Ed. Sirel Karakaş, Rükzan Eski), 19. Baskı, Eğitim Kitabevi Yayınları, Konya.
- Ölker, G. (2015). Kutadgu Bilig’in Fergana Nüshasındaki Satır Altı Notlar Üzerine, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 37, s.263-284.
- Ölmez, Z., Bayrami, G. (2019). Kutadgu Bilig Fergana Nüshası Üzerine Genel Bir Değerlendirme. İ. I. Altun, E. Beyaz (Ed), *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı Ankara, 26-28 Eylül 2019 Bildiriler*, (s. 894- 914). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özeren, M. Ve Alan İ. (2017). Kırgız Türkçesinde Mental Fiiller. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 61, s. 203-224.
- Özgül, L. Ve Güven, M. (2021). Esir Şehrin İnsanları romanında vücut-durum duyu fiili içeren cümlelerin bilgi kipliğindeki görünümü. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 24, 571-586.
- Özyazıcı, K., Baran, E. B., Alagöz, N., Varlıklöz, K., Arslan, Z., Akto, S., Sağlam, M. (2021). Duyuların Gelişimi ve Duyu Bütünleme, *Gelişim ve Psikoloji Dergisi (GPD)*, 2(4), 209-226.
- Sağol Yüksekaya, G. (2020). R. R. Arat’ın *Kutadgu Bilig*’in Tenkitli Metnindeki Tercihleri. M. Kocaoğlu (Ed.), *Türkbilim Araştırmaları Dizisi: Birinci Kitap* (ss 223-237). Kutlu Yayınevi.
- Sarı, İ. (2019). Algı Fiillerinde Çok Anlamlılık: gör- Örneği. Kesit Yayınları, İstanbul.
- Seçkin, K. (2019), *Eski Türkçede Mental Fiiller*, (540589) [Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi], YökTez Merkezi.
- Seçkin, K. (2014), “Mental Fiiller Bağlamında Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı”, *VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri II. Cilt*, 921-929, Bursa.
- Şahin, S. (2012), *Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller*, (331204) [Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi], YökTez Merkezi.
- Şahin, S. (2012), Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1/4, 45-62.

- Taş, İ. (2010). Kutadgu Bilig'in Teorik Yapısı. *Turkish Studies Dergisi*, 5/3, s. 1880-1897.
- TDK (1998). *Türkçe Sözlük 1-2*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2018). *Orhon Yazıtları*, BilgeSu Yayıncılık.
- Türkdil, Y. (2013), Anlam Bilimi Açısından Kazak Türkçesinde Duyu Fiilleri, (333729), [Yüksek Lisans Tezi, Sıtkı Koçman Üniversitesi]. YökTez Merkezi.
- Uçar, E. (2017). Kutadgu Bilig'in Kahire Nüshası Üzerine Notlar I. *Turkish Studies Dergisi*, 7/3, Summer 2012, s. 2491- 2504.
- Ünlü, S. (2012). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yayınevi.
- Viberg, A. (1984). "The Verbs of Perception: A Typological Study", *Linguistics*, 21: 123-162.
- Viberg, A. (2004). The lexical typological profile of Swedish mental verbs. *Languages in Contrast, Volume 5*, Issue 1, 121 – 157.
- Wellman, H. Marilyn S., Sharon. S. (1983). The acquisition of mental verbs: A systematic investigation of the first reference to mental state *Cognition* 14(3):301-21.
- Whitt, R. J. (2011). (Inter) Subjectivity and evidential perception verbs in English and German. *Journal of Pragmatics*, 43(1), 347-360.
- Yaylagül, Ö. (2005). Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1 (Mart), 17-51.
- Yegin, A., (2019). Mental Fiil Kavramı Ve Şeyyâd Hamza'nın Yūsuf U Zelihâ Mesnevisinde Mental Fiiller, *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4/1, 51-74.
- Yıldız H. (2018). "Atebetü'l-Hakayık'ta Algı Fiilleri", *Karadeniz Araştırmaları*, XV/60: 163-181.
- Yıldız, H. (2017). Eski Uygurcada Göz Fiilleri, *Journal of old Turkic* 1/1 145-213.
- Yıldız, H. (2016). *Eski Uygurcada Mental Fiiller (462283)* [Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi]. YökTez Merkezi.

DİZİN

A

Arta- : Bozulmak, kötü kokmak

KB 5862

B

Bak- : Bakmak

Anlamak; KB 5997

Dik dik bakmak; KB 656

Dikkat etmek; KB 2484, 4753, 6390

Düşünmek; KB 1572, 3210, 5181

Gözetmek; KB 4338, 5302

Güler yüz göstermek; KB 1632

Hizmetinde bulunmak; KB 760

İlgilenmek; KB 5536

İncelemek; KB 81, 1857

İyi gözle bakmak; KB 609

Meşgul olmak; KB 255, 5936, 6345

Özüne bakmak; KB 81, 5361

Bakın- : Bakınmak; KB 5415

Anla!; KB 605

Etrafını kollamak; KB 4095

Gönlüyle bakmak; KB 3210

İlgilenmek; KB 4538

Özüne bakmak; KB 1323, 6136

Bakış- : Bakışmak

Karşı karşıya gelmek; KB 134, 137

Bat- : Batmak; KB 4017, 4835

Gözden kaybolmak; KB 6303

Bur- : Kokmak, Güzel kokmak; 71, 1937, 6625

Ç

Çal- : Çalmak, yere çalmak

KB 1392, 2781

Çoğla- : Yüksek sesle bağırarak

KB 5314, 3847

E

Elig (... mAk)

El teg- : El değdirmek

KB 2029, 2250, 4477

El tegür- : El değdirmek; KB 222, 2006

Yakalamak; KB 1067

İyilik yapmak; KB 1416

Elde etmek; KB 2605

El uzatmak; KB 4267

İşe başlamak; KB 5723

Elig tut- : Elini tutmak

Ellerini birleştirmek; KB 4056

Destek olmak; KB 29, 350, 351

(Bir Şey) karışmamak; KB 4296, 5852

Eligleşmek: Tokalaşmak

KB 5037, 5445

Eşid- : İşitmek; 5462, 3422

Haber almak; KB 526, 527

Dinlemek; KB 1295, 2338

Eşün- : Sarmak, örtmek

Örtölmek; KB 3785

Örtmek; KB 5003

(*Yüz*) *Ewür-* : (yüz) çevirmek; KB 1184, 3367

K

Ƙama- : Göz kamaştırmak; KB 464

ƘaƘala- : (kazlar) Yüksek ses ıkarmak; KB 72

ƘaƘır- : Boğazını güröltü ile temizlemek; KB 4113

Ƙatğur- : Kahkaha atmak; KB 76, 4114

Kökre- : Gürlemek; KB 86

Köngel- : Görönmek; KB 5976

Kör- : Görmek, bakmak; KB 926, 1621

Anla!, Bak!; KB 875, 1764, 3579

Sezmek; KB 777

Bilmek; KB 1687, 3746

Farkına varmak; KB 5616

Hor görmek; KB 2118

Şahit olmak; KB 2523

Tecrübe etmek; KB 2367, 3268

Tedavi etmek; KB 6241

Uygun bulmak, onaylamak; KB 171, 529, 1316, 1626

Tanık olmak; KB 1230, 1328, 4244

Beğenmek; KB 531

Dikkat etmek; KB 328, 627

Nabza bakmak; KB 1057

Maruz kalmak; KB 3352

Önemsememek; KB 5751

İhtiyaçlarını gidermek; KB 2496

Ziyaret etmek; KB 4749

Ağlamak; KB 1136

(birini) karşılamak; KB 520

İş görmek; KB 520

Uymak; KB 1484

Sahip çıkmak; KB 1489

Kontrol etmek; KB 6237

Rastlamak; KB 3108

Tanımak; KB 2471

Körkit- : Göstermek; KB 663, 666, 716

Davranış; KB 659

Körül- : Değeri bilinmemek; KB 4249

Körün- : Görünmek; KB 2855, 6590

Gizli; KB 3628

İzlenim uyandırmak; KB 3338

Huzura çıkmak; KB 3841

İş görmek; KB 5407

Faydalı olmak; KB 1756

Köründür- : Huzura getirmek; KB 573

Körüşmek- : Görüşmek; KB 145, 3698

Görülmeyen kişi; KB 2368

Köz ...(mAk)

Közünü tik- : Dikkatle bakmak; KB 6217

Dik dik bakmak; KB 1899

Köz yum- : Gözünü kapatmak; KB 624, 625

Uyumak; KB 4890, 5030, 5970

Tolere etmek; KB 2511

Kuç- : Sarılmak; KB 1160

Yapışmak; KB 3036

Kucaklaşmak; KB 3609

Kuçuş- : Kucaklaşmak; KB 3292

Küzüñgü ... (mAk)

Küzüñgü tut- : Ayna tutmak; KB 5618

Küzüñgü bol- : Ayna olmak; KB 5619

I

Isır- : Isırmak; KB 3399

i

İç- : İçmek; KB 73, 6054

İliş- : Yakasına yapışmak; KB 2377

Çatışmak; KB 2375

O

Ov- : Ovuşturmak; KB 5967

El yüz öpmek; KB 3755

Ö

Öli- : Islanmak; KB 1408

Öp- : Öpmek; KB 5446, 5973

Hürmet etmek; KB 3859

Eşiğini öpmek; KB 451

Yer öpmek; KB 939

S

Sarıl- : Sarılmak; KB 3809

Satğa- : Üstün olmak; KB 5709

Sıka- : Okşamak; KB 6618

T

Tançula- : Çiğnemek; KB 4601

Tat- : Tatmak; KB 5440, 5829

Tatğan- : Tatlı bulmak; KB 4607

Telmir- : Dilenmek; KB 6634

Tişle- : Dişlemek; KB 4601

Toğ- : Doymak; KB 2003, 3602

Toğun- : Doymak; KB 4774

Tokı- : Kapıyı çalmak; KB 3291

Tut- : Tutmak; KB 772

Değer vermek; KB 717

Devlet kurmak; KB 2714

Avlamak; KB 1319

U

Ur- : Koymak; KB 661

Vurgun yapmak; KB 3000

Öldürmek; KB 2287

El uzatmak; KB 1630

Damga vurmak; KB 2902

Başına kakmak; KB 857

Ü

Ünde- : Çağırmaq; KB 5954, 6285

Y

Yalğa- : İlaç yutmaq; KB 2888

Yapuş- : Yakasına yapışmaq; KB 1870

Bağlanmaq; KB 6630

Yi- : Yemek; KB 1126, 3614

ÖZGEÇMİŞ

Tezin yazarı aslen Sinopludur. Liseyi yaşadığı semt Zeytinburnu'nda bir Anadolu Lisesi olan Zühtü Kurtulmuş Anadolu lisesinde bitirmiştir. 2020 yılında Karabük Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı lisans programını tamamlamış, 2020 yılında Karabük Üniversitesi Eski Türk Dili alanında yüksek lisansa başlamıştır.